

TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

10. ÉVFOLYAM, 3-4. SZÁM
2022

TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

Főszerkesztő: Frisnyák Sándor

Szerkesztő: Kókai Sándor

Csüllög Gábor

Tanácsadó és Lektorai Testület:

Baranyi Béla professor emeritus (Debrecen), **Beluszky Pál** tudományos tanácsadó (Budapest), Berényi István ny. egyetemi tanár (Piliscsaba), Dövényi Zoltán professor emeritus (Pécs), Hajdú Zoltán tudományos tanácsadó (Pécs), Kocsis Károly akadémikus, kutatóintézeti igazgató (Budapest), Paládi-Kovács Attila akadémikus (Budapest), Rácz Lajos egyetemi tanár (Szeged), Tamás Edit múzeumigazgató (Sárospatak), Viga Gyula egyetemi tanár (Miskolc)

Szerkesztőbizottság:

Demeter Gábor tudományos főmunkatárs (Budapest), Gulyás László egyetemi tanár (Szeged), Gulyás László Szabolcs főiskolai docens (Nyíregyháza), Horváth Gergely főiskolai tanár (Budapest), Lenner Tibor egyetemi docens (Szombathely), Nagy Miklós Mihály c. egyetemi docens (Budapest), Pap Norbert egyetemi tanár (Pécs), Suba János térképtárvezető (Budapest), Szulovszky János tudományos főmunkatárs (Budapest)

Címkép: A sümegi vár látképe

Szerkesztőség:

4401 Nyíregyháza, Sóstói 31/b, telefon: 06-42/599-400/2276

Kiadó:

a Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete és az MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi Albizottsága

Felelős kiadó:

Kókai Sándor intézetigazgató egyetemi magántanár

ISSN 2064-390X

<http://www.nye.hu/foldrajz/node/178>

<http://www.gistory.hu/g/hu/tfk>

Nyíregyháza, 2022

Nyomdai munkák: Kapitális Kft. Debrecen

Felelős vezető: ifj. Kapusi József

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

KORMÁNY GYULA

A vasúti közlekedés története a kezdetektől a megszűnésig a Rétközben 1

KÓKAI SÁNDOR

A majorsági gazdálkodás dualizmuskori modernizációjának
egy sajátos eleme a Marosszögben: a gazdasági kisvasút (lóré) 19

FRISNYÁK SÁNDOR

A Borsodi-Mezőség történeti tájhasználatá..... 41

HORVÁTH ISTVÁN

Az 1810-es évek szélsőséges időjárásának hatása a mindennapi
életre Borsod vármegyében..... 55

BÁNYÁSZNÉ KRISTÓF ANDREA

Ruszinok a történelmi Magyarország Délvidékén (1718-1918)..... 72

CSÜLLÖG GÁBOR

A zsámbéki monostor térségének történeti tájkarakterei I.
(természeti tájkarakterek)..... 81

SUBA JÁNOS

Magyarország a kisantant szorításában (kisantant államok valószínű
hadműveletei Magyarország ellen)..... 96

NAGY MIKLÓS MIHÁLY

Magyarország geostratégiai helyzetéről a hidegháború korában..... 110

TÓKÉS TIBOR

A geopolitika franciaországi születésének megalapozói..... 129

LENKEY GÁBOR

Adalékok Józsa történeti földrajzának vizsgálatához (1869-1980) 146

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

FRISNYÁK SÁNDOR

A magyar földrajzi társaság miskolci osztályának megalakulása és működésének első korszaka (1957-1972) 172

BÁNYÁSZNÉ KRISTÓF ANDREA

A hetvenötéves Verezegyházi Béla köszöntése..... 182

KÖNYVISMERTETÉS

KÓKAI SÁNDOR

Dr. Tamás Edit: Ruszinok nyomában Adalékok Végardó történetéből 189

A VASÚTI KÖZLEKEDÉS TÖRTÉNETE A KEZDETEKTŐL A MEGSZŰNÉSIG A RÉTKÖZBEN

KORMÁNY GYULA

THE HISTORY OF RAILWAY TRANSPORT FROM THE BEGINNING TO THE RÉTKÖZ

Almost a century and a half ago, in 1887, the idea of building a light railway in the Rétköz area was raised in a more serious form. The railway construction program was implemented and the conditions were ensured only in 1905. In the summer of 1905, the construction of a narrow-gauge (76 mm) railway between Nyíregyháza-Sóstó-Dombrád began. Scheduled freight traffic started in December of that year, and passenger transport could start the following year, in 1906, with three pairs of trains a day. Traffic began on the wing line between Buj and Balsa in 1911. The two lines connect more than twenty villages and farms. With the opening of the 212.5 meter Tisza bridge built between Balsa-Kenézlő, an actual connection with the Bodrogi Economic Railway took place. It was possible to get from Nyíregyháza to Sáropatak and Sátoraljaújhely without changing trains. By rail, both passenger and freight traffic between the two regions boomed significantly, which was brought to an end by the Second World War. After the war, traffic on the Nyírvidéki Little Railway increased until the 1970s. As a result of the expansion and modernization of the road network, light rail traffic is gradually decreasing. Since the 1990s, passenger and freight transport has been declining. December 13, 2009 - traffic stopped on the entire network.

BEVEZETÉS, HELYZETKÉP A KORABELI KÖZLEKEDÉSRŐL

A Rétköz évszázadokon keresztül a Tisza árterében elhelyezkedő, nehezen megközelíthető mocsaras-lápos-ártéri erdős terület volt. A XVIII. században az első katonai felmérés (1782- 85) térképvázlataihoz tartozó leírásokban többek között az utak állapotáról rövid, de jellemző helyzetképet adnak. Például Beszterecnél ez olvasható: „A Kékre vezető út csak a legszárazabb évszakban, de akkor is nehezen járható.”, Ibránynál a következőket rögzítették: „A szomszédos településektől való távolság: Ibrányból Kótajba 2 ¼, Halász vízen 1 óra, az úton

5 óra”¹. Gégény útviszonyairól a következőket írták: „Berkeszre vezető út a mocsáron át, a rossz töltések és hidak miatt silány”². „A Berceli út néhány mocsaras szakasz következtében nagyon rossz, Gávára vezet csak a mocsaras szakaszon rossz, a mezőn át jó”³. Az ár- és a belvíz-mentesítési munkálatok megkezdése előtt a Rétköz községei között földúton és vízen tartották fenn a kapcsolatot. A korabeli közlekedésről így ír Kiss Lajos néprajzkutató: „Csillogó vizű ereken, vízfolyásokon, és más vízi utakon csónakkal közlekedtek mind a határban, mind a szomszédos községekben. Csónakja majd minden gazdának volt. Nagy vizek idején a lakodalmas menet is csónakon húzódott egyik faluból a másikba, így vitték a keresztelendőket a templomba, sőt a halottakat is a nyugvóhelyükre.”⁴ A közúti közlekedés feltételei alapvetően kedvezőtlenek voltak. A közutak az év jelentős részében járhatatlanok voltak, nem rendelkeztek szilárd burkolattal. A földutakon gyalog, ló- és ökörfogattal történt a közlekedés, a személy- és a teherforgalom.

A mai közúthálózat alapjai jóval a XIX. század előtt alakultak ki, amit a század folyamán megindult folyószabályozási munkálatok is segítettek. Az összefüggő úthálózat a településeket összekötő földutak fejlesztésével kezdett kiépülni, melyeknek a futásiránya többnyire a történelmi nyomvonalat követi (*I. ábra*). A műúthálózat kiépítése a századforduló után veszi kezdetét, melyet a fejlődő mezőgazdaság sürgetett, mivel mind nagyobb mennyiségű szállítási igényekkel lép fel. Az első szilárd burkolatú „törvényhatósági” műutak (makadám utak) területünkön 1909- 1914 között épültek. Néhány községben, így pl. Nagyhalászbán és Vas megyerén már 1902-ben a község belterületén kövesutat létesítettek⁵(idézet). A földutak kövesutakká történő átépítésének lassú folyamata az 1920-as évek végétől gyorsult fel, abban az időszakban, amikor a kisvasútépítés csaknem befejeződött, viszont a gépjárművek növekvő száma szükségessé tette a szilárd burkolatú utak kiépítését. A közúthálózat gyorsított ütemű fejlesztésében az is közrejátszott, hogy szociális megfontolásból jelentős számú munkanélkülit foglalkoztattak közmunka keretében (idézet). Az útépítéshez szükséges a kőzúzalékot Tokaj, valamint Pálháza kőbányáiból vasúton szállították. Pálházáról és környékéről végig kisvasúton, Tokajból Nyíregyházáig viszont nagyvasúton, onnan pedig a Nyírvidéki Kisvasútra történő átrakással érkezett az útépítő kő, az épületek alapozásához a riolittufa a Rétköz községeibe.

---

¹ I Katonai felmérés, 1782-1785. XXV. Col. 12. Sect.

² I Katonai felmérés, 1782-1785. XXV. Col. 11.Sect.

³ I Katonai felmérés, 1782-1785. XXIV. Col. 13.Sect.

⁴ Kiss Lajos: A Rétköz. Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle.1981. 1 sz. pp. 68-72.

⁵ Dienes István: Szabolcs megye közlekedése. In Borovszky S. szerk. Szabolcs Vármegye Monográfiája. Budapest, 1939. pp.13.

1. ábra Úthálózat a Rétközben a XIX. század közepén

Forrás: II. katonai felmérés, 1806-1869. XLIII. Col. 44.Sec.

Az 1928-1930 között megépült törvényhatósági utak száma és hossza 1940-ig nem növekedett. 1940-1944 közötti években viszont jelentős hálózatbővítést és korszerűsítést hajtottak végre, melynek során új útszakaszok épültek. Ezek többnyire elkerülik a települések központjait, mivel az egyenesebb vonalvezetés kialakítását sürgette a gyarapodó gépjárműforgalom. A II. világháború után megkezdődött a megrongált utak és hidak helyreállítása, fejlesztése. Az 1960-as évekre kiépült a településeket összekötő úthálózat, a folyamatos fejlesztésnek köszönhetően pedig az 1970-es években uralkodó lett a korszerű pormentes burkolat és bővültek a településeket összekötő mellékutak száma is. Ugyanakkor a vasúti közlekedés a déli és a keleti peremrészek kivételével a XX. század fordulójáig a falvak nagyobb részét nem érintette.

A XX. század első két évtizedében létesült a kistáj belső területén áthaladó kisvasút, majd ezt követően a szilárd burkolatú közutak kiépülése jelentősen javította a közlekedési feltételeket. Ennek köszönhetően az elzárt terület bekapcsolódhat az ország gazdasági-társadalmi vérkeringésébe.

E dolgozat célja a Rétköz vasúti közlekedés kialakulásának, fejlődésének történeti áttekintése, különös tekintettel a táj életében betöltött szerepére, a gazdasági adottságok, igények közötti kapcsolatokra. Az összefüggő rendszerben működtetett és közlekedő Nyírvidéki Kisvasút (NYVKV) és a Bodroghközi Gazdasági Vasút (BGV) közül itt csak a Nyírvidéki Kisvasút ismertetésére kerül

sor, de alkalmanként elkerülhetetlenül érinti a BGV vasútvonallal és a nyíregyházi villamossal való összefüggéseit is.

A NYÍRVIDÉKI-RÉTKÖZI KISVASÚT ÉPÍTÉSÉNEK FOLYAMATA

Megyénkben az első vasúti forgalom 1858-ban indult el, az úgynevezett „Tiszavidéki Vasút” szakaszon, amely nem érintette a Rétköz területét, mivel Pestről Nyíregyházán át haladt Miskolcra és Kassára. Közel másfél évtized múlva, 1872-be megindult a közlekedés a „Magyar Északkeleti Vasút” Nyíregyháza- Csap- Ungvár között is, amely Kemecsétől- Tuzsérig a Rétköz peremén ívesen húzódik, mert az egyenes vonalvezetésnek útját állták a mélyfekvésű, mocsaras-lápos területek. Emiatt esnek távol a vasútállomástól: Kék, Nyírbogdány, Pátroha, Gégény, Rétközberencs, Döge községek belterületei. Területünk déli és keleti települései, főképpen: Kemece, Nyírbogdány, Demecser, Kisvárdra már a XIX. század végén összeköttetést kapott nagyobb városokkal, mint Debrecen, Miskolc, Ungvár és ezek révén az ország többi részével is, de hiányzott még Rakamaztól- Kisvárdáig húzódó Tisza-menti községeknek a vasúti forgalomba való bekapcsolása. Pedig ennek a területnek a termékeny talaja szinte követelte, hogy összeköttetést kapjon az ország többi részével⁶.

A rétközi kistájnak az ország gazdasági vérkeringésébe való bekapcsolódását csak a közlekedési viszonyok gyökeres megváltoztatása tette lehetővé. Hiába az ár- és a belvízmentesítő munka, az utak esős időben járhatatlannak bizonyult. Elég utalni Jókai Mór „Egy magyar Nábob” c. regényének bevezető részére, melyben a Keresztút (Kótaj) délnyugati peremén a „Törökszakad csárdához” közeledő hintó keserves sárba-ragadását írja le az 1822-es évek terepviszonyait hűen ábrázolva⁷. Az utak azt követően, hosszú éveken keresztül sem lettek jobbak, a földutak kátyúi, esős időben a sár, nyáron a laza homok lehetetlenné tette a szállítást. Nem meglepő tehát, hogy a vízszabályozási munkálatok befejezésével egy időbe felmerült egy ún. „ártéri vasút” megépítésének gondolata. Főleg a mentesített ártér kiváló termőföldre vált területek nagybirtokosai voltak elsősorban szószólói a Rétközt keresztülívelő vasút megépítésének. A mezőgazdasági áru elszállításának nehézségei őket érintette a legjobban, hiszen a nagybirtok nagy tömegű (gabonafélék, burgonya, cukorrépa, dohány, gyümölcs stb.) árut termelt.

---

⁶ Fekete József: A közlekedés története Szabolcs Vármegyében. In. Dienes István szerk. Szabolcs Vármegye. (Szabolcs és Ung K. E. E. vármegyék). (Vármegyei Szociográfiák). Merkantil Nyomda, Budapest, 1939. pp.312-322.

⁷ Jókai Mór: Egy magyar nábob. Talentum Diákkönyvtár Sorozat. Akkord Kiadó. pp. 9-36.

Közel másfél évszázaddal ezelőtt, a vasútépítés hazai aranykorában, 1887-ben vetődött fel komolyabb formában a kisvasút építésének ötlete. Graefl József Szabolcs vármegye főispánja kezdeményezte a nyírségi és a rétközi földbitokosok nevében, hogy keskeny nyomtávú vasutat létesítsenek Kótaj és Ibrány felé a Tisza- menti birtokok irányában. A szándék azonban kevés volt egy ilyen terv megvalósításához, amelyhez alapos műszaki tervdokumentáció és a pénzügyi lehetőség nem csatlakozott. A Graefl Józsefet követő főispán, Kállay András már szakembert is az ügy mellé állít, és Szesztay Károly mérnökkel együtt szerkesztik meg a tiszai ártéri birtokokon átvezető gazdasági vasút építésére a társulási és támogatási felhívást 1888 márciusában. A fogadtatás meglehetősen visszafogott volt. Csak 1897-ben akadt egy nyíregyházi ügyvéd, vállalkozó, Járossy Sándor, aki előmunkálati engedélyt kért a Kereskedelemügyi minisztériumtól a kilenc évvel előbb javasolt útvonalra⁸. Ez az engedély már vonatkozott a Gáva, Vencsellő felé, Bujnál (Herminatanyánál) leágazó szakasz munkálataira is. A vasút vágányhosszát 78 kilométerben, ezen belül a Nyíregyháza-Dombrád fővonal hosszát 51, a Buj-Balsa szárnyvonal hosszát 15 kilométerben, a mellékvágányok hosszát pedig 12 kilométerben határozták meg. Az engedélyezés birtokában gyorsulnak fel a vasú építési törekvések. Az új főispán, Feilitzsch Bertold támogatta Szesztay tervei alapján az építkezés elkezdését. A vasúti pálya kivitelezésére Propper Samu vállalkozót bízták meg. A vasútépítési program kivitelezése, feltételek biztosítása az 1905 októberében megalakult „Nyíregyháza-vidéki Kisvasút Részvénytársaság” hatáskörébe tartozott.

A vasút építésére és üzemeltetésére alakult részvénytársaság a Kereskedelemügyi minisztériumtól engedélyt kap és kötelezettséget vállal arra, hogy a Magyar Királyi Államvasutak Nyíregyháza állomás szomszédságából kiinduló Nyíregyháza város, továbbá Kótaj és Ibrány belterületén át Dombrád főutcájáig vezetendő fővonalból, s ebből kiágazó sóstói szőlőkig vezető szárnyvonalból és hat vontató vágányból álló helyi érdekű vasutat építsenek. A szőlősgazdák kitartó kívánságára épült meg a Sóstói állomástól a Sóstó-szőlőtelepre egy keskeny nyomtávú szárnyvonal is, ahol napi négy vonatpár közlekedett a Betekincs-csárdáig, de az 1932-ben a gazdasági világválság idején a Sóstó átalakításával egyidejűleg megszűnt. A vontató vágányok a Rétköz akkori gazdaságáról árulkodó elnevezések, mint a Nyíregyháza-Dohánybevaltó (260 m), Kótaj-Szeszgyár (258 m), Ibrány-gőzmalom (443 m), Nagysziget-tanya (Rétközi Kendergyár, 220 m), Jalapár- (2300m), Érhát-tanya (700 m), majd a vonal üzembe helyezését követő rövid idő után a Karkhalom-Szeszgyár (300 m), Nyíregyháza -Sóstó Kenderátrakó vált ismertté. A vontatóvágányokon a

---

⁸ Margócsy József: Utcák Terek Emléktáblák Újabb fejezetek a régi Nyíregyháza életéből. Nyíregyháza Városi Tanács V.B. 1986. pp.110-116.

termőhelyek tározóiból, magtáraiból búzát, kukoricát, cukorrépát, burgonyát, kendert, almát szállítottak a nyíregyházi szabvány nyomtávú vasúti átrakóba. A hagyományosnak mondható gabonafélék mellett a térségből nagy tételben indítottak útnak káposztát, zöldségfélét (sárgarépát, petrezselymet, zöldbabot, tormát stb.).

Jóval később, 1915-ben Nagyhalász-Kemecse között a Rétközi Kendergyár tulajdonosa Herceg Odescalchi Zoárd és neje gróf Lónyay Pálma beruházásaként Nyíregyháza-Ungvár vasút mellett egy „Keskenyvágányú lóüzemű gazdasági és iparvasút”, úgynevezett „lóré” vasút épült. A vasúti pálya Kemecsen-Nagyhalászon át jutott ki a Tisza-part mellett fekvő Gyalapár (Jalapár)-tanyára. Ennek a Lóré vasútnak az egyik ága bevezetett a Haas-tanyára, a másik elágazása Nagyhalász határában lévő Rétközi-Kendergyárhoz. A lóvasúton szállították a kemecsei állomásról a gépeket, fűtő-és építőanyagot, műtrágyát stb., a Haas tanyai malomba búzát, rozsot, árpát. Az Odescalchi birtokról mezőgazdasági termékeket: gabonaféléket, burgonyát, cukorrépát, dohányt, gyümölcsöt (almát), feldolgozott kendert. A kendergyár számára az Alföld különböző részeiből szállított kendert. „A vasúton kizárólag herceg Odescalchi Zoárd és neje sz. gróf Lónyay Pálma Ibrány-Nagyhalász és a paszabi mezőgazdasági üzeme és a Rétközi kendergyár, valamint a hadügyminisztérium 12. osztályának iparcsoportja, a rétközi burgonyaszárító gyára anyagainak, készítményeinek, termékeinek, továbbá az üzemekhez tartozó anyagok, eszközök és díjtalanul az engedélyesek alkalmazottjait és munkásai szállíthatók”⁹. A Rétköz-kemecsei lóvasút üzemeltetését a Nyíregyháza-vidék Kisvasutak Üzemvezetősége látta el. Évek múltán fontos szerepet betöltő lóvontatás fölött eljárt az idő s 1925. év őszétől motorüzemű forgalom kerül bevezetésre, a lóerőt felváltotta a benzin. A hatékony motorüzemű szállítást az 1930-as évek gazdasági válsága a lóvasút megszűnését eredményezte.

1905 nyár elején megkezdődött Nyíregyháza-Sóstó-Dombrád közötti keskeny nyomtávú (760 mm) vasút építése. A munkálatok gyorsütemben haladtak, ősszel már nemcsak a síneket fektették le, hanem a hidak, az átereszek is olyan állapotba kerültek, hogy a szigorú felülvizsgálat engedélyezte a gőzmozdonnyal vontatott anyagszállító vonatok közlekedését is. Mindez köszönhető az építőanyag zavartalan ellátásnak és a szakszerű irányító- és építőmunkának. Nagy ösztönzést adott a tervek megvalósításához az állami hozzájáruláson túl az érintett települések, földbirtokosok, magánszemélyek anyagi felajánlása. A vonalak teljes kiépítési költségét 1 577 154 koronában, ezen belül a Dombrád- fővonal költségét 1224 000 koronába határozta meg. Ebből az állam 13,1%-ot, Nyíregyháza város 16,3 %-ot, a vármegye 13,1 %-ot, a posta 11,4 %-ot vállalt. A többi költség (46,1%) fedezetét az érintett községek,

---

⁹ Kozma Sándor: Kemecse. 1997. pp.139-140.

földbirtokosok hozzájárulása biztosította. A vasúti építkezést jelentős mértékben támogatta gróf Lónyay Pálma, Klár Gusztáv, Bleuer Mór, Kállay András földbirtokos¹⁰.

Miután 1905. október 11-én megtörtént a vasútvonal műszaki bejárása és a forgalmi engedély megadása, 1905. december 21-én megindulhatott a menetrendszerű teherforgalom. Ez a NYVKV születésnapja, az 1887-i első tervtől közel két évtized viták, egyezkedések után.

1. táblázat. Nyíregyháza-Vidéki Kisvasút első menetrendje

SZELVÉNY		102	104	106	101	103	105
0	Nyíregyháza-átrakó	7:13	10:51	17:55	6:33	13:32	18:49
7.	MÁV-kitérő	7:19	10:57	18:01	6:29	13:26	18:43
	Városháza	7:25	11:05	18:09	6:21	13:14	18:31
25.	Vármegyeház tér	7:28	11:08	18:12	6:18	13:11	18:28
80.	Sóstó gyógyfürdő mh.	7:49	11:27	18:33	5:59	12:51	18:06
97.	Kótaji szőlők mh.	7:54	11:32	18:38	5:54	12:46	18:00
133.	Kótaj	8:04	11:42	18:48	5:44	12:36	17:50
216.	Buj	8:29	12:09	19:14	5:19	12:11	17:25
283.	Ibrány	8:49	12:29	19:34	4:59	11:49	17:05
311.	Rétköz Kendergyár mh.	8:55	12:35	19:40	4:52	11:42	16:58
324.	Nagyhalász	9:01	12:40	19:45	4:43	11:38	16:54
414.	Telek tanya	9:25	13:04	20:09	4:23	11:14	16:30
515.	Dombrád	9:49	13:28	20:33	3:58	10:49	16:05
	Dombrád ,Fő utca	9:53	13:32	20:37	3:55	10:46	16:00

Forrás: Villányi György: A Nyíregyháza-Vidéki Kisvasút. In. Mezei István szerk. Vasúthistória Évkönyv. Budapest, 1990. pp. 375.

A forgalmat 20 nyitott és 5 zárt 5 tonna teherbíró képességű teherkocsikkal indították el. A vonatokat gözmozdonnyal vontatták. A személyforgalom csak a következő évben indulhatott meg, mivel az aradi Weitzer gyár által készített személyszállító motorkocsik késtek. 1906. március 4-én azonban megindult a távolsági személyszállítás Nyíregyháza és Dombrád között napi három vonatpárral (1.táblázat). A harmincas években már öt vonatpár járt a kisvasút ezen szakaszán. A szállítást motorkocsikkal és szükség szerint 1-3 pótkocsival bonyolították le. Az állomásokon egységesen 90 m² alapterületű váró, pénztár és őrház (állomásfőnöki lakás), 24 m² alapterületű áruaktár és egy különálló illemhely létesült¹¹.

¹⁰ Hegedűs Dezső - Szurdoki Miklós: A Rétközi Ibrány. Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Kiadványai. Budapest-Ibrány, 1990. pp.167-168.

¹¹ Orosz Károly: A nyírvidéki-rétközi kisvasút. A kisvasút történeti és idegenforgalmi könyvek. Nyíregyháza, 2003. pp.56.

A rétközi emberek számára hamar az életüket befolyásoló, s olykor meghatározó eszközzé vált a kisvonat. Az állomásokon és megállóhelyeken a masinista által, a kézfékek működtetésére adott hangjelzések szinte percnyi pontossággal jelölték az időt a mezőn dolgozók számára. A kisvonat elérhető távolságra hozta a közbeeső településeket, a megye központját, s átalakította a szatócsboltok, vegyeskereskedések, szakboltok árukínálatát, és a vásárlási, piacozási szokásokat is. Azt, hogy az utazóközönség megkedvelte a kisvasutat, jól mutatja a folyamatosan növekvő utaslétszám. A forgalom 1906. március 4-i indulástól május végéig 25,7 ezer, majd júniusban 32,2, júliusban 42,3 utas vette igénybe a vicinális szolgáltatásait. Az őszi országos vásárkor, egyetlen napon 2729 utast szállított a kisvonat Nyíregyházára. A szállított utasok száma évről-évre folyamatosan nő, így 1910-re már 468275 főre gyarapodik az éves személyforgalom ¹².

Közben Nyíregyháza belső forgalmát kielégítő, reggel 5 és este 9 óra között óránként ékelődik be egy-egy vonat a Nagyállomás és a Városmajor között, 1906 március 11-től a villamos járat kezdetéig, 1911-ig.

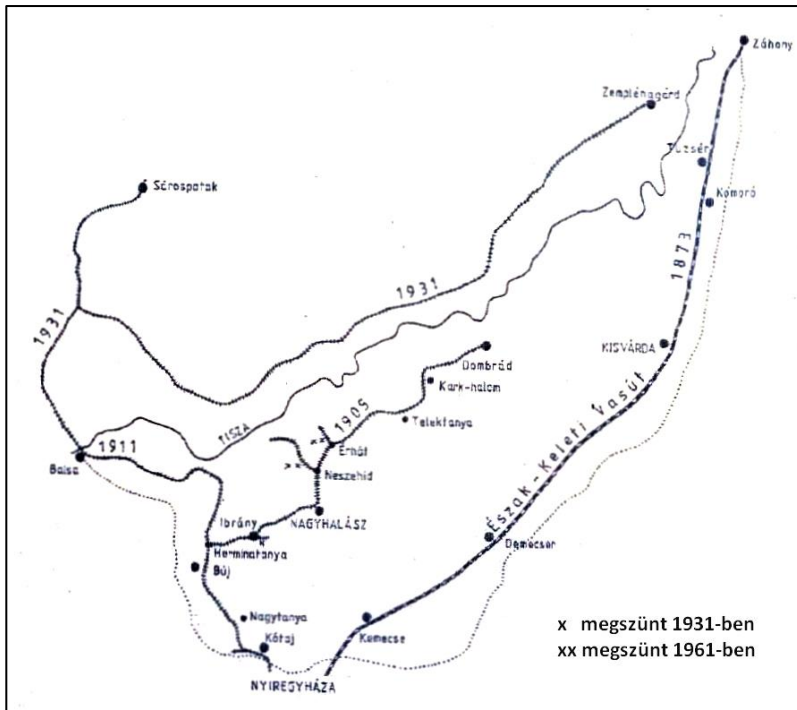
Nagy horderejű és sorsfordító esemény volt, amikor a NYVKV üzletkezelésének a „Részvénytársaság Villamos és Közlekedési Vállalatok” az ún. Truszt számára történt átvétele. Az erre vonatkozó szerződést 1909. szeptember 2-án kötötték meg, mely szerint átveszi a teljes üzemeltetést, eszközállományt és személyzetet, s ezért cserében megépíti a balsai szárnyvonalat, továbbá vállalja Nyíregyháza-Sóstó vonalszakasz villamosítását. A szerződés nyomán 1910-ben párhuzamosan nagy erővel folyt mind a villamosítás, mind pedig a balsai vonal építése.

A Buj-Balsa közötti 15 km hosszú szárnyvonal megépítésének pénzügyi fedezetét az államkincstár, az érintett községek és birtokosok hozzájárulásával biztosították. Ennek köszönhetően 1910. tavaszán megkezdődtek az építkezések, s a következő év nyarán be is fejezték. A Buj (Herminatanya)-Balsa keskenynyomközű vonalon (Paszab, Tiszabercel, Gáva, Vencsellő és Balsa végállomás) 1911. augusztus 6-án indult meg a forgalom. Ettől kezdve naponta 4-4 vonatpár közlekedett Dombrádra és Balsára. A két vonal több, mint húsz községet, tanyát köt össze Nyíregyházával (2-3. ábra).

---

¹² Margócsy József: 1986. pp.110-116

2. ábra. A Rétköz vasúthálózata

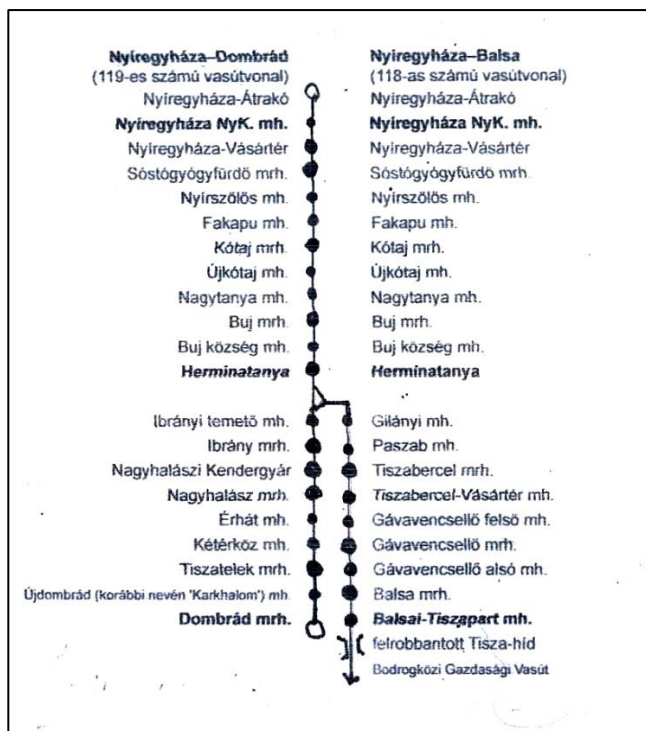
Forrás: Villányi György: 1990. uo. pp. 392. nyomán szerkesztette a szerző

A kisvasút megépítésének eredményeként a Rétköz középső és a nyugati részét a megyeszékhellyel keskeny nyomtávú vasút köti össze, amely Herminatanyánál ketté ágazik. A nyugati szárny Balsára a Tiszapartig, a keleti szárnya pedig Dombórára vezet (3. ábra). A megye központjával való közvetlen vasúti összeköttetés előnyét azonban kénytelenek nélkülözni a vasúttól távollévő községek: Beszterec, Döge, Kékcse, Kék, Nyírbozdány, Rétközberencs, Szabolcsveresmart, Tiszakanyár, Tiszarád, Vasmegyer lakói.

A balsai szárnyvonal működésével a Rétköz vasúthálózatának építése lényegileg lezárult. Ezt követő évtizedekben csak a pályák felújítása, a vasúti szerelvények, állomások korszerűsítése, bővítése jelzi a változást, a fejlődést.

1911. más szempontból is jelentős e helyi érdekű vasút krónikájában: az volt az az év (1911.VIII.7.), amikor a Nyírvidéki Kisvasút a Nyíregyháza-átrakó és Sóstó közötti forgalomban a villamos üzemre tért át¹³. Ezen távolságon fél óránként robogott végig a járat és a kisvasút végállomástól a vármegyeház előtti térig (ma Bessenyei tér) tíz percenként csilingelt végig a villamos.

¹³ Villányi György: 1990. pp.385.

3. ábra. A Nyírvideki Kisvasút állomásai, megállóhelyei

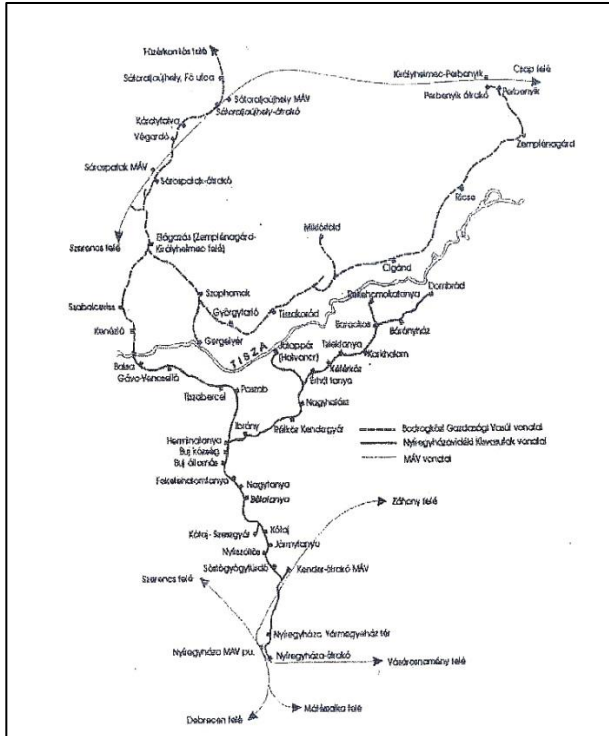
Forrás: <https://hu.wikipedia.org/wiki/NY.Kisvasut>

A nyereségesen üzemelő kisvasút az I. világháború nyomán súlyos károkat szenvedett. A román megszállás során a pálya jelentős része megrongálódott, több mozdony és tehervagon, személyszállító motorvonat eltűnt, sorsuk ismeretlen. A háborút követően a vállalat nehéz anyagi helyzetbe került, a forgalom az 1915. évhez viszonyítva felére esett vissza. A húszas évek elejétől azonban jelentős fejlesztések történtek. Korszerűsítették a vontató járműveket, megjelentek a dízel- és a fagáz-üzemű motorok.

A NYÍRVIDÉKI KISVASÚT ÉS A BODROGKÖZI GAZDASÁGI VASÚT KAPCSOLÓDÁSA

A NYVKV életében jelentős fellendülést hozó esemény a Balsa és Kenézli között épült 212,5 méter hosszú Tisza-híd 1930. október 23-i megnyitása volt. Ezzel tényleges összekapcsolásra került sor a Bodrogi Gazdasági Vasúttal (BGV), a Hegyközi vasúttal és a Pálházi Erdei Vasúttal. A közúti hídon vonalkorrekcióval átvezették a vasúti vágányt is, s ezzel egységes 187 km hosszúságú kisvasúti hálózat keletkezett. Átszállás nélkül lehetett eljutni

Nyíregyházáról Sárospatakra, illetve Sátoraljaújhelyre, valamint a Felvidék 1938-as visszacsatolása idején sátoraljaújhelyi átszállással Kassára és vissza¹⁴(4. ábra).

4. ábra. A Nyíregyháza-vidéki Kisvasút és a Bodrogközi Gazdasági Vasút vonalhálózata

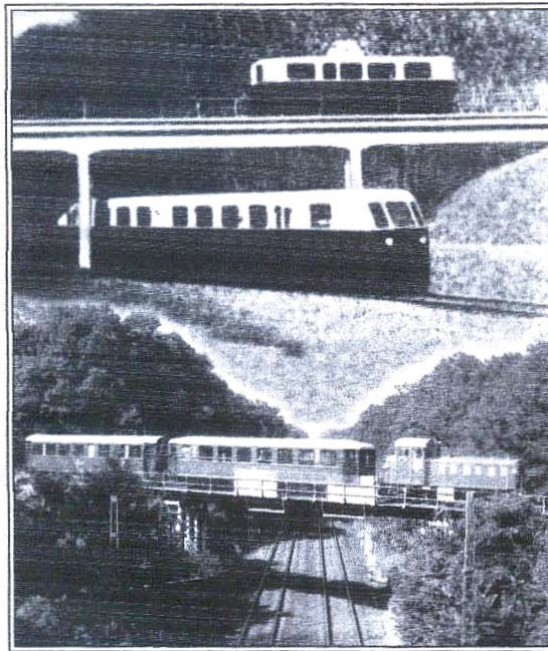
Forrás: Fekete Titusz Zoltán: Fejezetek Nyíregyháza-vidéki kisvasút történetéből. Nyíregyháza, 2008. pp. 10.

A két vasúttársaság 1937-ben Nyíregyháza és Sárospatak között gyorsvonati közlekedés mellett döntött. Az Árpád gyorsmotorkocsi (Sinbusz) mintájára elkészítették a *Szabolcs* és a *Zemplén*, nevű motorkocsikat, amelyek 60 km/h-s sebességgel közlekedtek. Ezek pótkocsi vontatására alkalmatlanok voltak. A kedvező tapasztalatok hatására a vállalat 1938-ban megrendelt egy újabb motorkocsit és egy hozzátartozó mellékkocsit. *Az új, Tisza* elnevezésű motorkocsi elődjénél erősebb kivitelben készült, így a pótkocsit vontatva is tartani tudta a 60 km/h-s sebességet. A sinbuszok Nyíregyháza-Sárospatak közötti

¹⁴ Villányi György: 1990. pp.389-395.

76 km-es távolságot menetrend szerint 2,5 óra alatt tették meg. (1-2 kép). Sinbuszok közlekedtek Dombrád és Nyíregyháza kötött is. Naponta két vonatpár kapcsolódott be a gyorsított személyszállításba.

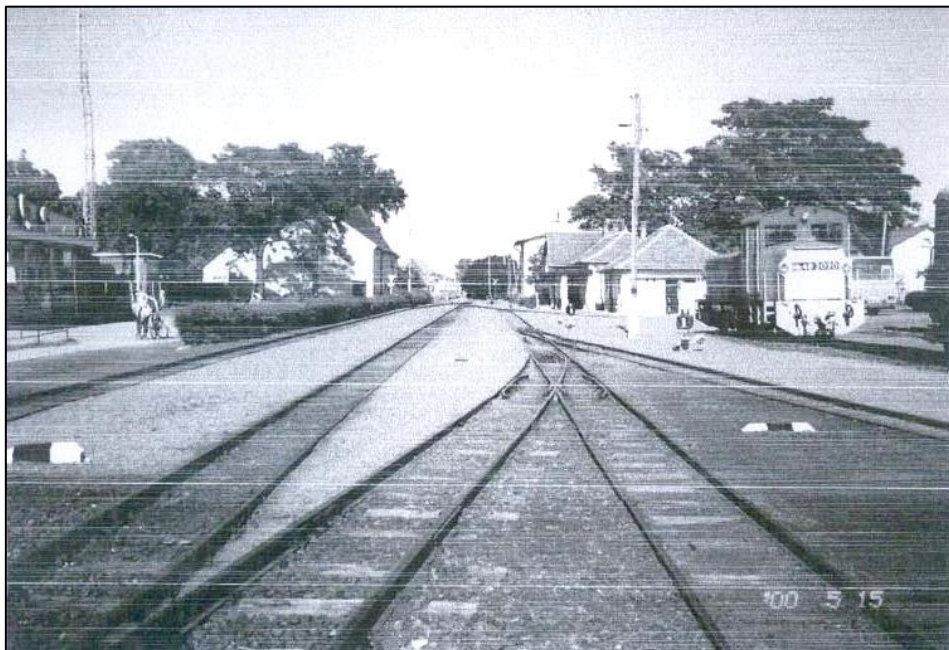
Vasúton a két térség között mind a személy-, mind a teherforgalom jelentősen fellendült, aminek sajnos a II. világháború vetett véget. 1944. októberében a visszavonuló német csapatok felrobbantották a katonailag fontos balsai hidat, amely azóta sem épült újjá. Lezárult a bodrogi közúti kisvasúttal az összeköttetés, ezáltal a hálózat végleg két részre szakadt. A teherforgalom megszűnt, az utasok pedig komppal szállhattak át egyik vonatról a másikra. Ez a kapcsolattartási lehetőség is a nyolcvanas évek végén teljesen megszűnt. 1976. december 31-én a Sárospatak-Zemplénagárd között közlekedő kisvasút forgalmát állítják le, majd többszöri halasztás után 1980. november 29-én a Füzérkomlós-Sárospatak-Kenézli-Tiszapart fővonal sem kerülhette el a végzetét. Ezzel a Bodrogköz, Hegyalja a Rétközben már komppal történő átszállással sem érhető el, a három térséget egymástól voltaképpen elvágták, Herminatanya-Balsa vonalszakasz forgalmát pedig tovább mérsékelte.

1. kép. A kép felső részén a Sóstói felüljárón az ÁRPÁD és a SZABOLCS sinbusz (1940), az alsón Budapest-Záhony közötti kettős sínű átjáró felett áthaladó kisvasút (1970).

Forrás: Orosz Károly: A nyíregyházi-rétközi kisvasút. A kisvasút történeti és idegenforgalmi könyvek. Nyíregyháza, 2003.

Mind a két vasút üzemeltetése a Turst kezében volt, így az egységes hálózat megteremtésével létrejött az egységes üzletkezelés is. A kisvasutak összekötése fontos szerepet töltött be a Nyíregyháza, a Rétköz és a Bodroghöz közlekedésében, társadalmi-gazdasági életében. Lehetővé vált nagytömegű áru szállítása. Számottevő volt Zemplénből dél felé a fa-, szén és kőszállítás, valamint Rétközről Szerencs felé tartó cukorrépa-, zöldség-, gyümölcs- és burgonyaszállítás. A kisvasút teljesítményei alapján a rétközi és a bodroghözi térség áru- és személyszállítás fő ütőerévé vált.

2. kép. A kisvasút végállomása, Dombrád (A szerző felvétele).

A második világháború súlyos károkat okozott a kisvasútnak. 1944. októberében a front közeledése miatt elrendelték a kisvasút eszközállományának (motorkocsik, gőzmozdonyok, személy- és teherkocsik stb.) menekítését. A menekítő szerelvény több ezer km és hozzávetőleg féléves bolyongás után egy bajországi bányában várta a háború alakulását. A visszavonuló német alakulatok az összes hidat, váltóberendezést felrobbantották, nem kímélve még a csőátereszeket sem. A kisvasút épületei szinte teljesen megsemmisültek és elpusztultak az egyéb műszaki berendezések is¹⁵.

---

¹⁵ Villányi György: 1990. pp.395-397.

A HÁBORÚ UTÁN

A háborús károkat -a balsai Tisza-híd kivételével-rövid idő alatt helyreállították. 1945 februárjától fokozatosan készülnek el az ideiglenes hidak és ennek eredménye a sóstói felüljáró forgalomba állítása, a vonatközlekedés Kótajig való kiépítése, Június-16-tól Dombrádig, majd október 6-tól Balsáig is megindulhatott a forgalom a front gyors átvonulása miatt Sárospatakon maradt mozdony- és kocsállománnyal.

A háború alatt elmenekített mozdonyok, motorkocsik, személykocsik, tehervagonok 30 %-os veszteséggel 1950 nyarán kerültek vissza. Az újjáépített vasúti forgalom dinamikus növekedésnek indult, a személyforgalom alig két és félév alatt másfélszeresére, a teherforgalom pedig több mint háromszorosára gyarapodott (2. táblázat).

A II. világháború után egészen a hetvenes évek közepéig a vasúti személyforgalomban a napi munkába járók utazásának aránya emelkedik ki, ezen kívül a hivatalokba, tanintézetekbe, piacokra járók száma is igen jelentős. A szállított utasoknak több, mint fele 15 km-nél rövidebb, 35 %-a 50 km távolságon utazik naponta.

Az áruforgalom összetételében a korábbi évtizedekhez hasonlóan a mezőgazdasági termékek (búza, burgonya, cukorrépa, stb.), az ipari termékek közül pedig a Kisvárdai öntöde, a Demecseri burgonyakeményítő gyár, a Nyírbogdányi petróleum gyár, a Nagyhalászi kendergyár, a Tiszaberceli téglagyár készítményei jutnak el az ország különböző részeibe, de jelentős rész kerül exportra is. Az 1980-as évekig területünk felé irányuló forgalomban jelentős a szén, az építőanyag, a műtrágya és a kender szállítása. A kisvasút áruforgalmának alakulását a 4. táblázat mutatja.

2. táblázat. A kisvasúti forgalom alakulása 1945-1947 között

Év	Személyforgalom (fő)	Teherforgalom (tonna)
1945	254000	10700
1946	265000	31200
1947	400000	38800

Forrás: Villányi György: Nyíregyházavidéki Kisvasút. In. Vasúthistória Évkönyv. Mezei István szerk. Budapest, 1990. pp. 397.

A NYVKV és a BGV kisvasutat 1948-ban államosították, ekkor a MÁV Debreceni Vasútigazgatóság kezelésébe került, s ezzel elvesztették önállóságukat. Néhány hónap eltelte után újabb módosításra került sor, mely szerint a MÁV 1949 októberében kiadott rendelete értelmében, a rétközi és a bodrogi vasutat a MÁV Nyírbodrogi Kisvasút névre változtatták.

Az államosítás után megkezdődött a kisvasút korszerűsítése, a mozdony- és a kocsiállomány jelentős mértékben gyarapodott. 1955-től a gőzmozdonyokat folyamatosan dízelüzemeltetésű mozdonyok váltják fel. A forgalmi eszközökkel párhuzamosan a pályát is fejlesztették, a keskeny síneket szélesebbre, hézagnélkülire, a fa talpfákat betonra cserélték.

FOKOZATOS LEÉPÜLÉS

Az 1960-as évek közepén a kisvasút évi átlagban több mint 800 ezer utast (3. táblázat) és 83 ezer tonna árut szállított (4. táblázat). Ebben az évtizedben a vasút legfőbb teherforgalmi beszállítója a Rétközi kendergyár volt, melynek ellátására külön gyári iparvágány-rendszert és gyári mozdonyokat is forgalomba állítottak. A dinamikusan növekvő személyforgalom köszönhető annak is, hogy a rendszeresen utazók (ügyitéző, a piacozó, tanuló, stb.) mellett az ötvenes évektől egyre több munkavállaló kényszerül a lakóhelyétől távolabbi munkahelyre (Nyíregyházára, átszállással Miskolcra, Budapestre) naponta-hetente ingázni.

3. táblázat. A Nyírvidéki-Kisvasút utasforgalmának alakulása 1906-1995 között (fő)

Év	1906	1910	1915	1920	1930	1935	1940	1945	1950
Utas szám	303907	486275	487125	327452	264282	240445	1070208	25400	799400
Év	1955	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990	1995
Utas szám	787788	801048	819660	799265	878758	742029	670398	219335	169973

Forrás: Villányi György: A Nyíregyháza vidéki kisvasút. In: Vasúttörténeti Évkönyv. Mezei István szerk. Budapest, 1990. pp.394. Nyírvidéki Regionális Kisvasút vezetőjének közlése, adatai.

Nyíregyháza belterületén erre az időszakra, a hatvanas évekre a vasút a fejlődés gátjává vált. A városban áthaladó távolsági személy- és tehervonatok akadályozták a növekvő közúti forgalmat és rontották a városképet. Ezért terv készült a kisvasút városból való kitelepítésére. Az építkezést 1967-ben kezdődött, mely magába foglalta minden állomás biztosítóberendezéssel való felszerelését, a teljes vonal erősebb, 23 kg/fm sínekre való cseréjét, a Sóstógyógyfürdő állomás bővítését és az új állomásépület felszerelését. A legfontosabb változás azonban az a 7,2 km új vonalszakasz, amely a kisvasúti végállomástól a Nyíregyháza-Záhony vasútvonallal párhuzamosan halad a sóstói felüljáróig, s ezután Sóstógyógyfürdő állomáson csatlakozik a vasút régi nyomvonalához. Az 1969.

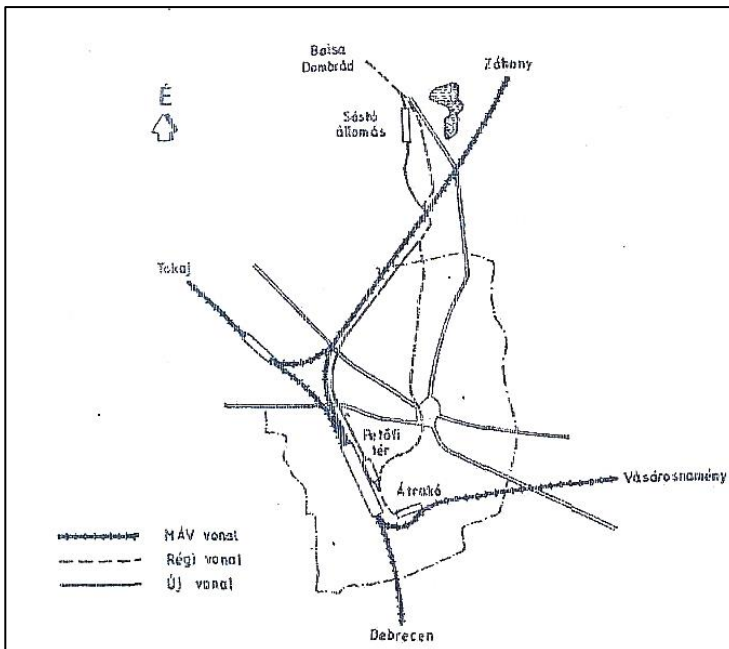
augusztus 1-én a forgalomnak történt átadással Nyíregyháza-Vásártéren (KGST-piac) létrejött egy új megállóhely¹⁶ (5. ábra).

4. táblázat. A Nyírvideki Kisvasút áruforgalmának változásai 1906-1995 között (tonna)

Év	1906	1910	1915	1920	1925	1930	1935	1940	1945
Tonna	25626	37812	66186	63432	45950	73181	70597	113843	10700
Év	1950	1955	1960	1965	1970	1975	1980	1990	1995
Tonna	98100	98254	83799	80640	132806	121354	121123	95926	2225

Forrás: Villányi György: Nyíregyháza vidéki kisvasút. In. Vasúttörténeti Évkönyv, Mezei István szerk. Budapest. 1990. pp. 38. Nyírvideki Regionális Kisvasút vezetőjének közlése, adatai.

Ugyancsak ennek az évnek a tavaszán, 1969. május 31-én éjjélkor Nyíregyházán megszűnt a villamos közlekedés. A villamosvasút 61 éves történelme ezzel lezárult.

5. ábra. A belvárost elkerülő vasútvonal

Forrás: Villányi György: 1990. pp.409.

¹⁶ Villányi György: 1990. pp.408-409.

A hatvanas évtized második felétől a közúthálózat bővítése, modernizálása következtében számottevően növekszik az autóbusz-és a teherkocsi forgalom, ugyanakkor apad a vasúti személy- és a teherszállítás. Ebben az időszakban merült fel először a kisvasút felszámolásának ügye, de a lakossági tiltakozás eredményeként ezt visszavonják. A kisvasút forgalmi volumenében jelentős változás a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján következett be. Főképpen azzal, hogy a korábban a vasúton ingázók többsége vállalati, üzemi autóbusszokkal érik el a munkahelyüket, s ezáltal számottevő mértékben visszaesett a személyforgalom. Így az utazási szándék szempontjából két korosztály veendő figyelembe. az időskorúak számára fő utazási igény a bevásárlás, valamint az egészségügyi intézmények jelenti. A fiatalok esetében pedig az oktatási intézményekbe való utazás. A gépkocsik elterjedésével, valamint az új, modern Ikarus és más típusú autóbusszok gyarapodásával, forgalomba állításával a kisvasút elvesztette a hagyományos utazóközönségük tekintélyes részét, az áru fuvarozás pedig a végóráit élte.

Az 1906-ban épített, eredményes, fontos szerepet betöltő szárnyvonalakat az 1950-1960-as években felszámolták. Legkorábban, 1921-ben az Ibrányi-malomhoz vezető vonalat szüntették meg a beszállítók erőteljes csökkenése következtében. A szeszgyárakhoz vezető vontatóvágányok működése az ötvenes években az alapanyag hiánya miatt véget ért. Érható, Jalapár leágazásokat pedig az áruszállítási kereslet megszűnése miatt 1961-ben felszámolják, nyomtalanul eltűntek.

A hetvenes évektől kezdve az egyre nagyobb járatsűrűséggel és rövidebb menetidővel közlekedő autóbussz forgalom miatt a vasúton közlekedők száma zuhanásszerűen csökken. 1995. február 27-től naponta 6 vonatpár, vonatonként 100-100 utast szállít, közel annyit, mint 90 évvel ezelőtt.

A nyolcvanas években a vasút gazdaságtalan üzemeltetésére hivatkozva ismét foglalkoznak a kisvasút felszámolásával, de az érintett önkormányzatok szívós ellenállásának köszönhetően a vasút továbbra is üzemel folyamatosan csökkenő személy- és teherforgalom mellett. 1995-98-ig már csak szén szállítás történt, 1998-tól szállítatók hiányában a teherfuvarozás megszűnt, csupán belső használatra (vasút részére) szükséges építő- és tüzelőanyagot szállítanak. Az 1990-es évektől a Rétközben nem létezik olyan üzem vagy termelőegység, amely méreteiből vagy termék jellegéből adódóan kisvasúti áruszállítást igényelne.

Az ezredfordulóra kezdett igazán súlyos problémát okozni a korábbi évtizedek szállítóeszközök műszaki fejlesztésének elmaradása. Ugyanakkor az autóbusszok, de különösen a személygépkocsik térhódításával a vasút elvesztette kizárólagos kapcsolat szerepét a községekben, városokban. Az utazók számára már nem a lassú, fapados járművek adták az egyetlen utazási lehetőséget, így aki csak tehette átpártolt a közúti utazásra. A jórészt kedvezménnyel utazó

diákingázók, nyugdíjasok pedig kevésnek bizonyultak a veszteségek ésszerű mértékűen tartásához is.

A NYVKV felszámolása gazdasági szempontokat mérlegelve racionális változtatásnak látszik. hiszen a radikálisan csökkenő személyforgalom és a megszűnő teherforgalom ezt támasztja alá. *2004 szeptember 17-én megszűnt a forgalom Herminatanya-Dombrád és Herminatanya-Balsa között. 2009 december 13-án, a 2009/2010. évi menetrendváltáskor viszont a teljes hálózaton leállt a forgalom, beleértve a Nyíregyháza-Herminatanya közötti vonatokat is és a korábban beállított részekén közlekedő vonatpótló buszjáratokat is.*

A kisvasút megszűnését előidéző okok között a legjelentősebbek: a társadalmi változások, a műszaki fejlődés elmaradása és a gazdasági nehézségek. A térség számára már a közúti tömegközlekedés is több, mint kielégítő, így a NYVKV megszűnése szomorú, ám várható esemény volt. Voltak kísérletek a turizmus, mint kisvasút utasvonzó tényező a Rétközben történő alkalmazásra, de részben a kevés attrakció, részben a vasút jellege miatt azt többszöri próbálkozással nem sikerült elérni, hogy a közcélú vasút turistavasúti szerepet töltsön be.

Az egykori kisvasútra ma már csak néhány műtárgy (hidak, átvezetők), épület és a nyomvonal maradványai emlékeztetnek, melyek mentén néhol akácok, fűzfa bokrok hirdetik, hogy e szakaszon volt egyszer egy kisvasút.

IRODALOM

- DIENES I. (1939): Szabolcs megye közlekedése. In Borovszky S. szerk. Szabolcs Vármegye Monográfiája. Budapest, 1939. pp.13.
- FEKETE J. (1939): A közlekedés története Szabolcs Vármegyében. In. Dienes István szerk. Szabolcs Vármegye. (Szabolcs és Ung K. E. E. vármegyék). (Vármegyei Szociográfiák). Merkantil Nyomda, Budapest, 1939. pp.312-322.
- HEGEDŰS D. – SZURDOKI M. (1990): A Rétközi Ibrány. Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Kiadványai. Budapest-Ibrány, 1990. pp.167-168.
- KISS L. (1981) A Rétköz. Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle.1981. 1 sz. pp. 68-72.
- KOZMA S. (1997): Kemece. 1997. p. 291
- MARGÓCSY J. (1986): Utcák Terek Emléktáblák Újabb fejezetek a régi Nyíregyháza életéből. Nyíregyháza Városi Tanács V.B. 1986. pp.110-116.
- OROSZ K. (2003): A nyírvidéki-rétközi kisvasút. A kisvasút történeti és idegenforgalmi könyvek. Nyíregyháza, 2003. pp.56.
- VILLÁNYI GY. (1990): Nyíregyházavidéki Kisvasút. In. Mezei István szerk. Vasúthistoria Évkönyv. Budapest, 1990. pp.381-383.

A MAJORSÁGI GAZDÁLKODÁS DUALIZMUSKORI MODERNIZÁCIÓJÁNAK EGY SAJÁTOS ELEME A MAROSSZÖGBEN: A GAZDASÁGI KISVASÚT (LÓRÉ)

KÓKAI SÁNDOR

A SPECIFIC ELEMENT OF THE MODERNIZATION OF CROFT FARMING IN THE ERA OF DUALISM IS IN THE MAROSSZÖG: THE ECONOMIC LIGHT RAIL (LORRY)

Economic light railways basically served local interests. Larger industrial plants and large modernizing agricultural estates had their own internal economic light rail network. They were established primarily for the purpose of transporting goods, but later they gained ground in local passenger transport as well. Forest farms, large agricultural estates, and mines built and opened these railway lines one after the other. The lorry railways were both integrators and catalysts of modernization, the servers and custodians of large-scale goods transport and large-scale farming (e.g. sugar beet, fodder crops, dairy farms etc.). The modern connection between the croft and the outside world was embodied by the lorry railways. The modernization of traditional passenger and goods traffic with lorry railways, the rationalization of the use of human resources, and the changing possibility of transporting the produce and other products of the large estates used for the production of goods also meant. The connection to the railway lines brought the possibility of economic and commercial relations with a wider horizon, opening up new horizons, which, together with significant local and situational energies, dynamized and modernized some of the manorial crofts. The development of these model farms also depended on the attitude and financial possibilities of the owners.

BEVEZETÉS

A gazdasági kisvasutak (lóré-vasutak) alapvetően lokális érdekeket szolgálták, s általában egy-egy gazdasági/gazdálkodási egységen belül funkcionáltak vagy szolgálták ki. A gazdasági kisvasutakat (lóré) alapvetően az is megkülönböztette a vasúttársaságok és az állam által kiépített vasútvonalaktól, hogy keskenyebb nyomtávval és ebből kifolyólag gyengébb alépítménnyel készültek, s ehhez könnyebb síneket használtak fel. A nagyobb ipari üzemek és a modernizálódó mezőgazdasági nagybirtokok saját, belső gazdasági

kisvasúthálózattal (lóré) rendelkeztek, amelyen gyakran saját munkásaikat is szállították a termények mellett. A személyszállítást azonban külön hatósági engedélyhez kötötték. Mindezeknek megfelelően többféle felhasználási lehetőségét ismerjük. Keskeny nyomtávolságú (általában 600mm) vágányok voltak és vezettek a kendergyárakba, a bányákba, a téglagyárakba, a cukorgyárakba, vagy a mezőgazdasági uradalmak nagyobb majorságaiba. Az új kötőpályás lóré-vasút elnevezésének eredete nem teljesen tisztázott, két lehetséges változat is olvasható a szakirodalmakban: egyrészt a német lore (alacsony kocsi), illetve az angol lorry (platós kocsi) szóból is származhat.

A dualizmus kori modernizálódó nagybirtokok intenzív gazdálkodása a mezőgazdasági termények szállítására a korábbi lassú és nehézkes szekérfuvarozás helyett (vagy mellett) hatékonyabb és megbízhatóbb szállítási módot igényelt. Az igényeknek megfelelő lehetőséget az olcsón és gyorsan megépíthető keskeny nyomközű gazdasági vasút (lóré) kínálta. Igen jelentős részüket a lőüzemű vasutak adták. A járműveket gyakran nem is lóval, hanem ökörrrel, vagy kézi erővel mozgatták, általában az ipari üzemek és mezőgazdasági majorok belső területén. A keskeny nyomtávolságon – általában lóval vontatott – nyitott oldalú vasúti kocsikból álló „szerelvényeket” és alépítményeket az 1850-es években kezdték kiépíteni a történelmi Magyarország nagybirtokain.

Az 1854-ben kibocsátott vasút-engedélyezési törvényben a nagybirtoki vasutak létesítését egyszerű építési engedélyhez kötötték, ezzel is elősegítve a lóré-vasutak kiépülését és fejlődését. Mindezek hatására azonban ekkor még az ország eltérő pontjain csak szórányosan épültek ki a nagybirtoki vasutak. Áttörést az olcsó vasutak építéséhez is az ún. HÉV-törvények (1880. évi 31. tc és 1888. évi 4. tc) adtak és segítettek elő gyorsabb megvalósulásukat. 1880-tól 1914-ig több mint tízezer kilométer hosszú HÉV vonal épült meg a történelmi Magyarországon (*Frisnyák Zs. 2006*). A helyiérdekű vasútvonalak építésének csúcspontja a századforduló körüli évekre esett (pl. 1895-ben 774 km, 1896-ban 949 km, 1897-ben 774 km, 1898-ban 620 km, 1899-ben 583 km új vasútvonalat helyeztek üzembe).

A 19. század végén, a 20. század első évtizedeiben sok ezer kilométer hosszú keskeny nyomtávú gazdasági kisvasút (lóré) is létesült a történelmi Magyarországon, amelyek általában a HÉV vonalak vasútállomásaihoz kapcsolódtak. Elsősorban áruszállítás céljára létesítették őket, később azonban teret nyertek a lokális személyszállításban is. Az erdőgazdaságok, mezőgazdasági nagybirtokok, és bányák sorra építették ki és nyitották meg a lóré-vasútvonalakat. A lóvasutak olcsóbb pályát igényeltek, mert elmaradt a mozdony súlya miatti jelentős tengelynyomás, s így általában mindössze 5-7 kg/folyóméteres súllyal rendelkező acélsíneket építettek be. A ló vontatású helyi vasút megjelent a városok közlekedésben is (pl. Pesten /1865/, Budán /1867/, Temesváron /1869/stb.), mint az első kötőpályás nagyvárosi tömegközlekedési lehetőség. A lóré-

vasutak – néhány évtizedes funkcionálás után – a nagyvárosi villamosközlekedés megindításának az alapelemét képezték, általában e vonalak használatával, illetve továbbépülésével.

Tanulmányomban az uradalmi majorságokban funkcionáló gazdasági kisvasutak (lóré) szerepét és jelentőségét, mint a nagybirtokok belső szállításának egyik modernizációs eszközét tekintem át a Marosszög területére vonatkozóan. A 19. században kibontakozó mezőgazdasági (pl. dohány, hagyma, gabona, kender stb.) konjunktúra hatására (*Kókai S 2016*) a régió nagybirtokosainak is megoldást kellett találniuk birtokaik hatékonyabb megművelésére. A megoldást a puszták benépesítése és a majorsági gazdálkodás megerősödése jelentette. A lóré-vasutak a modernizáció integrátorai és katalizátorai is voltak, nagy tömegű áru szállításának és a belterjes gazdálkodásnak (cukorrépa, takarmánynövények, tejgazdaságok stb.) a kiszolgálói és letéteményesei. A nagybirtokok lóré-vasútjai a HÉV vonalakkal kapcsolódtak, ezért szükséges áttekinteni e vasutak régióbeli kiépítettségét, különös tekintettel a 19/20. század fordulójára.

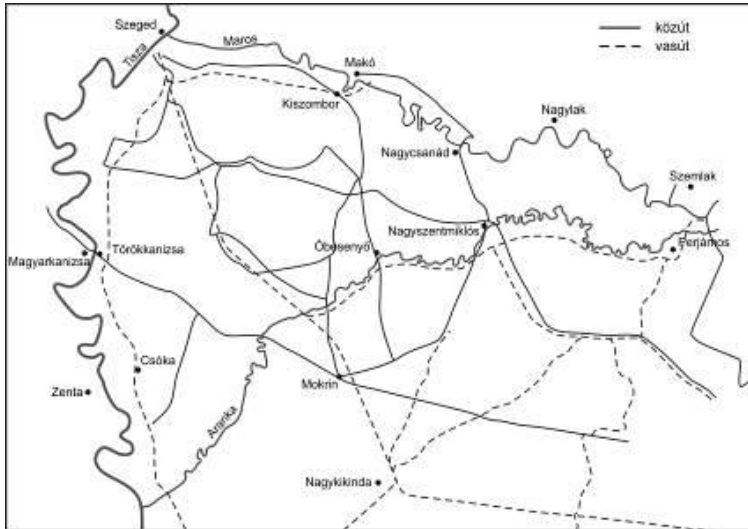
I. A MAROSSZÖG VASÚTVONALAI

A Marosszög területén egy országos fővonal (Budapest-Szeged-Temesvár-Báziás), egy másodrendű vasútvonal (Valkány-Perjámos-Varjas) és három helyi érdekű vasútvonal (Szőreg-Makó, Makó-Nagyszentmiklós, Szőreg-Karlova) épült ki (*1. térkép, 1. táblázat*). A Szeged–Temesvár-Báziás vasúti fővonal építési engedélyét az Osztrák Államvasúttársaság – a megtévesztő név ellenére francia tőkeérdekeltségű magánvállalkozás volt – kapta meg (*Jancsó Á. 2000, Kókai S. 2010*). Ez a társaság 1856-1858 között befejezte és üzembe helyezte a fenti vonalat. Az Osztrák Államvasúttársaság Szeged–báziási fővonalához csatlakozóan mellékvonalat is létesített Valkány-Varjas között, amelynek végső célja Arad elérése volt. A Valkány-varjasi vasút 1870. október 26.-án nyílt meg, s 43 km hosszúságban épült meg. E vonalak kiépülése után azonban egy évtizedig nem épült újabb vasútvonal régiókban.

Fontos változás volt, hogy 1891-ben államosították az Osztrák-Magyar Államvasúttársaság összes magyarországi vonalát. Az 1880-as évek elejére a vasúti fővonalak nagy része kiépült, viszont helyi igényekhez szabott szárnyvonalak építését az állam a magánvasúti társaságokra bízta. A törvényi szabályozás lehetővé tette, hogy a HÉV-társaságok a fővonalaknál egyszerűbb műszaki jellemzőkkel, olcsóbban építsék ki vonalaikat. A Marosszögben is ilyen helyi érdekű vonalak épültek (*1. térkép*), amelyek a kistérségi érdekérvényesítés lehetőségét is magukban hordozták.

A HÉV vonalak kiépítése különösen zombori Rónay Jenő főispánja idején (1891-1902) és kezdeményezésére gyorsult fel, aki jelentős pénzügyi forrásokat biztosított – olykor nem kellően megalapozottan – e vonalak kiépítéséhez is. Mindezek eredményeként 1887-1898 között 353 km HÉV vonalat épített ki a

Torontáli HÉV Rt. a vármegyében, amelyek üzemeltetése 1899-től veszteségesé vált (Rónay E.-Gilicze J.-Marosvári A. 2012). A kialakult pénzügyi válsághelyzet is hozzájárult a főispán lemondásához és a családi uradalmi birtok felé fordulásához.

1. térkép. A Maroszsög vasút- és közúthálózata (1900)

Forrás: Korabeli térképek alapján saját szerkesztés

1. táblázat. A Maroszsög normál nyomtávú vasútvonalainak néhány jellemzője

Vasútvonal	Vonal hossza a régióban	Típusa	Átadás időpontja	Üzemeltető
Újszeged-Valkány- (Temesvár)	32 km	fővonal	1857. XI. 9.	Osztrák Államvasút Társaság
Valkány-Perjámos- (Varjas)	43 km	II. rendű	1870. X. 26.	
Szőreg-Kiszombor	19 km	HÉV	1882. XI. 5.	ACSEV
Kiszombor-Makó	5 km	HÉV	1883. I. 5.	ACSEV
Makó-Csanád- Nagyszentmiklós	18 km	HÉV	1903. XII. 20.	HÉV Rt.
Szőreg-Padé- (Nagybecskerek)	47 km	HÉV	1897.IX. 26.	HÉV Rt.

Forrás: Újhelyi G. (1910) alapján saját szerkesztés

A HÉV vonalak mellett az 1890-es években felismerték a ráhordó jellegű keskeny nyomközű (lóré) vasutak építésének jelentőségét is, melyek a következő évtizedekben sorra épültek ki országszerte és a Torontál vármegyében is. Az ehhez szükséges pénzügyi fedezet és modern gazdasági struktúra azonban nem állt minden nagybirtokos rendelkezésére. A Marosszög nagybirtokosai közül néhány uradalom azonban elérte azt a fejlettségi szintet és tőke erőt, amelyekkel hosszú távon gondolkodva, a kor technológiai/technikai szintjének modernizációs élvonalába tartozó racionális befektetéseket és fejlesztéseket hajtott végre.

II. A MAROSSZÖGI URADALMAK ÉS GAZDASÁGI (LÓRÉ) VASÚTJAI

Amint említettem a HÉV vasutak kiépülése ösztönzőleg hatott az uradalmi gazdasági (lóré) vasutak építésére is, amelyek segítségével a majorságokat összekapcsolhatták egymással és a helyi érdekű vasutak állomásaival, s ezáltal az ország közlekedési rendszerével. A Marosszög területén két HÉV állomáshoz (Kiszombor, Csóka) kapcsolódtak gazdasági (lóré) vasutak, melyek modernizációs szerepe és jelentősége, illetve napjainkra pusztá létezésük is szinte teljesen feledésbe merült. A síneket felszedték, a kocsikat tönkretették, a kapcsolódó infrastruktúra elpusztult vagy elbontották/elhordták.

II. 1 A marosszögi uradalmak gazdasága és modernizációja

A 19. század végén hazánkban, az 1000 katasztrális holdnál nagyobb földbirtokot tekintették uradalmi birtoknak. A Marosszög területén – mint Torontál vármegye és a Temesi Bánság része – az uradalmi nagybirtokok kialakulása II. József uralkodásának időszakához kapcsolódik. Ekkor kezdte meg a bécsi Udvari Kamara a bánsági birtokok elárverezését Bécsben és Temesváron (*Kókai S. 2010*).

Az árveréseken egy-egy települést – ritkábban egy-egy nagyobb pusztát – lehetett megvásárolni, s potenciális vásárlóként általában a bécsi udvari körökhöz közel álló személyeknek (pl. gazdasági vállalkozók, hadi szállítók, az udvar pénzügyi hitelezői stb.) volt reális esélyük a sikeres vásárlásra. Közismert, hogy e személyek nagy része nem a magyarság köréből kerültek ki, így a Marosszög új nagybirtokosai között macedo-román (pl. Nákó Kristóf és Cyrill, Sina György stb.), örmény (pl. Kiss Izsák stb.), illetve német (pl. Oexel Mátyás, Schulpe Vilmos stb.) kereskedők és üzletemberek voltak (*Kókai S. 2015, 2020*), akik az eredeti tőkefelhalmozás 18. századi birodalmi viszonyai között tettek szert jelentős vagyona és gazdagságra (*2. táblázat*).

2. táblázat: Néhány marosszögi uradalom területe és kamarai eladási ára (1781)

Vevő neve	Uradalmak (és a hozzá tartozó települések, puszták)	Területe	Kikiáltási ár	Eladási ár
		kat. hold	Forint	
gr. Batthyány József és testvérei	Óbéba (Óbéb, Oroszlámos, Majdán, Valkány, a keresztúri és kocsorháti puszta)	(10520+11472 +1235+23528+1140)*	204156	229300
Áldássy Ignác	Szanád	8052*	na.	na.
Gerliczy Ferencz (vásárlás: 1800)	Deszk (Kláralfalva, Ferencszállás)	7111 (10212+863+63)*	na.	na.
Marczibányi Lőrincz	Csóka (Terján, Lőrinczfalva) Egyházaskér, Feketető,	(9356+1133 +3501)*	82860	95500
Szerviczky Márk	Törökkanizsa	15535*	79732	90000
	Firigyháza		55243	na.
Ormosdy István	Pádé (Magyarpádé)	11133*	40790	48000
Szeged sz. kir. város	Szöreg (Gyála, Tértvár, Újszeged, Szentiván, Rábé)	(7851+9673+4198+ 2936+476)*	140405	180000
Nákó Kristóf és Cyrill	Nagyszentmiklós, Csanád (+Porgány)	23133*+18504*(+6062 *)	405732	700000
	Marianfeld (Nagy- és Kisteremia, Komlós, Szöllős=Nákófalva)	4817*+4327*	218561	
Oexel Mátyás	Zombor (Ladány, Dédénszeg)	8637 (10317)*	62504	80000

*1910. évi adatok Forrás: Szentkláray J. (1879) és Népszámlálás (1910) adatai alapján saját szerkesztés

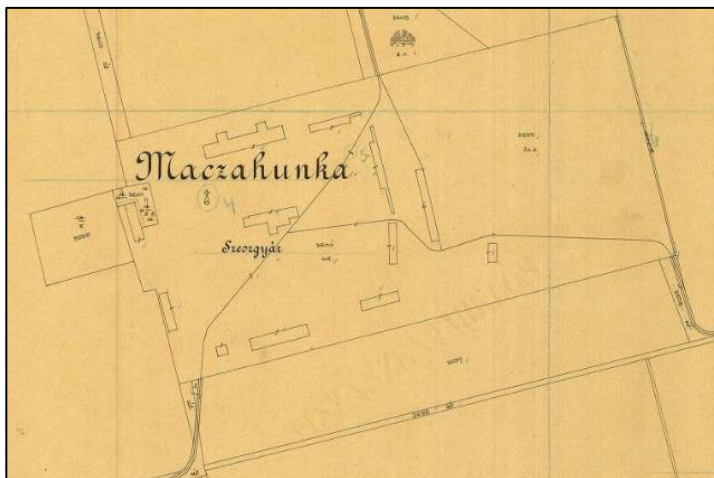
Az elárverezett birtokok pontos nagyságát csak a deszki uradalom (7111 kat. hold) és Zombor esetén (8637 kat. hold) ismerjük, a többi település határának kiterjedését az 1910. évi állapot szerint adtam meg. Mindezek arról tanúskodnak, hogy a vásárlók általában 7-15 ezer kat. hold, ritkábban 30-40 ezer kat. hold kiterjedésű birtokokat vásároltak. A Batthyány család óbébai uradalmának és a Nákó család nagyszentmiklósi uradalmának kiterjedése meghaladta a 40 ezer katasztrális holdat is.

A jelentősebb marosszögi uradalmi birtokok a Bécsben 1781. augusztusában megrendezett árverésen keltek el, amelyek területe a 19. században a leszármazottak számától és örökségétől függően változott, néhányat eladtak, illetve bérbé adtak. Nem mindegyik nagybirtok modernizálódott a dualizmus

korában, az azonban megfigyelhető, hogy néhány – a kor „divathullámának” is megfelelő – pozitív változás (pl. egy-két tucat Nónius kancából álló uradalmi ménes, berni-bonyhádi-simmrnhali keresztezésű tehenészet, yorkshirei sertésenyésztés stb.) szinte minden esetben bekövetkezett. A modernizációt pl. a Fowler-féle 2-es géprendszerű gőzekék, a 10 lóerejű gőzcséplőgépek és a kévekötő-aratógépek megjelenése is jelezte. A gazdasági modernizáció igazi kitüntetett szinterei azonban a külterületeken elhelyezkedő majorságok voltak.

A 19. század folyamán a nagybirtokosok majorságaikba gazdasági cselédekkel telepítettek, akik megművelték a külterületeket. A majorságokat dűlőutak kötötték össze, azonban néhány minta-gazdaságban már lóré-vasút segítségével bonyolították a tömegtermékek szállítását. A szakirodalomból is ismert, hogy a majorság (major, uradalmi birtok), mint földterület, és mint településrész együttesen volt jelen a nagybirtokokon (*Mendöl T. 1936, Erdei F. 1973, Beluszky P. 2000*) A majorság közigazgatásilag ugyan nem volt önálló település (*Tóth J. 1988*), viszont sajátos társadalommal rendelkezett (*3. táblázat*). Az uradalmi major a gazdasági épületek mellett a földesúr szolgálatában álló családok csoportos lakhelye is. A majorok általában 100–200 fős népességszámmal és zárt településmaggal rendelkező, mind genezisében, mind eredeti morfológiájában a hazai településrendszer többi elemétől elkülönülő térbeli egységek, ilyen értelemben átmeneti településtípus (*1. ábra*). A helyi és helyzetű energiáktól függően önálló település is kialakulhatott belőlük (pl. Mezőhegyes, Dunavarsány, Öttömös stb.), de teljesen el is néptelenedhettek (*Bányászné Kristóf A. 2021*).

1. ábra. A csókai Maczahunka major 1912. évi alaprajza (cselédlakások, gazdasági épületek, lóré)

Forrás: Csóka 1912 évi kataszteri térképe (részlet)

3. táblázat. A Marosszög néhány majorságának népessége (1910)

Település (Népesség 1910)	A telep neve	Népes- -sége	Külterületen élők						
			ír és olvas	etnikai összetétele					
				magy.	ném.	szlov.	rom.	szerb	e.
Török- kanizsa (4980 fő)	Firigyháza	247	106	247	-	-	-	-	-
	Talliánmajor	292	135	273	8	10	-	1	-
	Újmajor	167	70	155	-	-	-	12	-
	Kupuszina- major	163	48	158	-	-	-	5	-
Porgány (980 fő)	Sándormajor	134	68	126	1	2	5	-	-
	Terézmajor	118	59	113	3	-	2	-	-
	Malvinmajor	150	80	125	3	14	8	-	-
	Nagyberta- major	214	133	144	41	5	22	-	2
Csóka (4239 fő)	Rétimajor	246	106	244	1	-	-	1	-
	Maczahunka- major	222	85	211	1	-	9	1	-
	Árendamajor	126	43	110	1	-	14	1	-
	Erzsébettelep	125	33	123	2	-	-	-	-
	Lőrinczfalva	525	235	517	-	-	-	8	-
	Egyéb külterület	257	121	225	6	-	4	20	2
Kiszom- bor (4400 fő)	Dénemajor	108	73	107	-	-	1	-	-
	Ladánymajor	102	58	98	-	4	-	-	-
Valkány (4803 fő)	Nagykocsóhát	185	74	149	5	11	20	-	-
	Lujzatanya	251	115	161	21	5	49	5	10
	Simonpuszta	286	98	242	2	22	19	-	1
	Imrepuszta	146	48	135	5	-	4	2	-
	Egyéb külterület	693	315	445	20	21	134	8	65

Forrás: Népszámlálás (1910) alapján, saját szerkesztés

A nagyobb majorok funkcióik gazdagságában is eltértek kisebb társaiktól – volt iskola, templom, vagy legalább kápolna –, és ritkábban a kastély, melynek egyik szárnyához ragasztva épültek később az üzletek, helyesebben szatócsboltok, valamint a kocsmák. Néha orvosi rendelő, esetenként állatorvos is volt a majorokban (Erdei F. 1976). A Marosszög területén a külterületi népesség számát tekintve a majorokban élők voltak túlsúlyban – mindez a dunántúli területekkel mutatott egyezőséget –, néhány település határában domináns szerepük volt (3. táblázat). Az 1. ábrán láthatjuk, hogy a lóré-vasúti pályát minden istálló mellé, vagy magába az épületbe is bevezették, és a magtárépületet, kukoricagórét sem kerülték el. A malom, a szivattyúház, a szeszfőzde, a tejház, a

kovácsműhely csonka vágányt kaptak. A majorokban a mellékvágányokba előszeretettel építettek be fordítókorongokat is.

Az állattenyésztő telepek ló- és szarvasmarha-istállóit, sertésóljait folyamatosan látták el takarmánnyal és alommal, és ezzel párhuzamosan rendszeresen szállították el ezekről a helyekről a szerves trágyát. A gőzüzemű traktorok, ekék, szivattyútelepek szénellátása is a lóré-kisvasútra hárult. Igény szerint lábasjóságot (sertést és juhot, valamint szárnyasokat) is szállítottak a lóré-vasúton.

Az 1910 évi népszámlálási adatok és a korabeli térképek alapján megállapítható, hogy a külterületiként nyilvántartott népesség háromnegyede majorokban élt a Marosszög területén (Kókai S. 2021). A majorokban általában jelentős terményfeldolgozó ipar (pl. szeszgyár, kenderáztató, tejfeldolgozó stb.), öntözött (bolgár)kertészetek, illetve faiskolák működtek, ritkábban kastélyok épültek (pl. Valkányhoz tartozó Simon-majorban Schwarz Lajos emeletes kastélya stb.). Nem minden uradalomban volt keskeny nyomtávú lóré-vasút. Mindössze a kiszombori Rónay család uradalmában, a csókai Léderer család uradalmában és a nagyszentmiklósi Nákó család pusztaporgányi uradalmában épült ki, amelyeket mintagazdaságokként említettek a korabeli források (Borovszky S. 1911). A vizsgált régióban négy uradalmi birtok kiemelkedett, s a modernizálódás élén állva méltán érdemelte ki a mintagazdaság jelzőt.

II.1.1 Tallián Béla törökkanizsai uradalma

A birtok nagysága 2100 kat. hold. Tallián Béla politikus, országgyűlési képviselő, később földművelésügyi miniszter a birtokán korszerű gazdálkodást folytatott, öntözőrendszert építtetett ki. A mélyművelést báró Baich Iván – a politikus sógora – Fowler-féle gőzekéje bérszántásként teljesítette (600 kat. hold/év). A berni tehenészetből a tejet Szegeden és Törökkanizsán értékesítette. Az egész állományt évenként tuberkulózis-próbának vetették alá. A növendékállatok egész nyáron át egy 10 évre bérbe vett erdélyi havasi legelőn voltak. A szántó felét őszi búzával, másik fele gőzekézett kapás- és trágyázott takarmánynövényvel vetették be. A gőzekével történő szántás, mélyebb és jobb volt, de drágább, mint a hagyományos, ezért a kertészeti kultúrák és a kapás növények (pl. kukorica, napraforgó stb.) alá szántottak ily módon, mert a magasabb termésátlagokkal megtérült a szántási plusz költség.

Az uradalomban faiskola is volt (70 kat. hold), ahol vetőmagvakat (magrépa, dohány, dinnye, nemesített korai tengeri, búza), illetve díszcserjék, bogyósok és gyümölcsfa nemesítést folytattak. A csókai dohánybevéltő hivatal körzete részére a dohánymagot is ez a gazdaság termelte. A répamag terméséből kereskedelmi forgalomba alig jutott, mert az ismerős környékbeli gazdák az uradalom egész termését előre lefoglalják. A gazdaság termelő tagja volt a magyar vetőmagvakat

nemesítő intézetnek, mely bánáti és tiszavidéki búzát, bánáti tengerit, valamint zabot és takarmányrépát nemesített, tenyésztett és hozott forgalomba. A faiskolának jó hírneve volt, őszi és sárga barackfajtái Európa szerte ismeretesek voltak, külföldi kiállításokon is kitüntetésekben részesültek (*Borovszky S. 1911*).

A Tallián uradalomban nagy mennyiségben termeltek hagymát, paprikát és cirkot. Volt ardeni lótenyésztés, vöröstarka marhatenyésztés és mangalica sertésenyésztés. Halastava is volt, pontytenyésztésre. Bolgárkertészet 22 hold kiterjedésű volt, mely 4400 koronát jövedelmezett. A birtokot egy részét Léderer Artur és Károly bérelték.

II.1.2 A zombori Rónai-család uradalma

Az uradalom birtokszerzője Oexel Mátyás nagyszentmiklósi sörgyáros volt, aki 1781-ben vásárolta meg Zombort, Ladányt és Dédénszeget a bécsi árverésen. A 19. században a birtok három részre vált, de az Oexel(Rónay)-család tulajdonában maradt (*Rónay E.-Gilicze J.-Marosvári A. 2012*).

II.1.2.1 Zombori Rónay Ernő uradalma

Rónay Ernő (1852–1913) korszerűen gazdálkodott (gőzeke, cséplőgép, lóvontatású kisvasút), 1884-ben megalakította a Kiszombori Hitelszövetkezetet, 1896-ban a Gazdasági olvasókört, 1896-ban a templom előtti téren Szent Istvánnak szobrot emeltetett. A birtok nagysága: 1750 hold volt. A birtok állattenyésztéséből megemlíthető a könnyű félvér lótenyésztés, a simmenthali és berni keresztezésű tehenészet (287 db.). A mangalica sertésenyésztés (575 db.) és a yorkshirei juhászat. A birtok területének évenként 20-25%-át trágyázták. A Dénes/Pálinkaház majorban üzemelő mezőgazdasági szeszgyára évi 939 hl. kontingenssel rendelkezett. A szeszt 2/3 részben cukorrépából (pontosabban a cukorrépa tetejéből, amelyen a répa levelei voltak, azt kézi erővel ún. „répafejezéssel” távolították el a répa-fejről, amely levelek nélkül már alapja volt a szeszfőzésnek) 1/3 részben tengeriből készítették, s finomítva hozták forgalomba. A szeszgyár, szarvasmarha istálló, a malom és a kútház épületei napjainkig fennmaradtak. Cukorrépát 300 kat. holdon termeltek. A gazdaság ékköve a Dénesmajor volt, ahova jelentős mennyiségű cukorrépa-fejet szállítottak, a répaszeletet (a cukor kinyerése után visszamaradt répa-pellet, amely kiváló takarmány a tejelő szarvasmarha állomány számára) a mezőhegyesi cukorgyárból vásárolták, miként a talajjavításra használt mészszapot is. Mindezek forgalmát Kiszombor-vasútállomás és a major között a lóré-vasút szolgálta.

II.1.2.2 Zombori Rónay Jenő uradalma

A birtok nagysága: 1786 kat. hold. A mélyművelést egy Mc Laren magánjáró-rendszerű gőzeke teljesítette. Az uradalomból 200 hold - gőzekével szántott terület - kerti művelésre, makói hagymatermelő kisgazdáknak volt bérbe adva. A szőlőföldek nagysága 145 kat. hold a Maros hullámterében. Az állattenyésztésből kiemelendő az amerikai, valamint a muraközi lótenyésztés (91db) és a tehenészet (213 db.) Megemlítendő még a fésűs-gyapjas juhászat és a mangalica sertésenyésztés. Az uradalom nagyarányú cukorrépa termesztést folytatott. A gazdaság ékköve Ladány major volt, amelyet 7,5 km hosszú lórévasút kötött össze a Dénesmajorral és a HÉV vasútállomás rakodójával. Kisvasútján élénk forgalmat bonyolított a Szeszgyár, Dénesmajor (Pálinkaház) és a HÉV vasúti megálló között, ezzel is fellendítve az uradalom mezőgazdaságát (2. ábra).

II.1.2.3 zombori Rónay Aladár uradalma

A birtok nagysága 1000 hold. Megemlítendő a birtok állattenyésztéséből a félvér ménes (48 db) és a tehenészet. Cukorrépát 150, dohányt 60 kat. holdon termelt. A birtok ékköve az Aladár major (Trianon után határórlaktanya) és Kőház major volt. E területek messze estek a falu központjától, általában az egykori vízzel borított alacsony ártér réti szurokfeldjei jellemezték, megművelésük komoly gondot okozott. A birtokot nem kapcsolták be a helyi lórévasútba, a közlekedést és a szállítást dűlőutakon oldották meg.

II.1.3 gr. Nákó Sándor nagyszentmiklósi uradalma és Porgány-pusztai mintagazdasága

A birtok nagysága: 8000 kat. hold volt. A mélyművelést egy Fowler-féle 2-es géprendszerű gőzeke teljesítette. Állattenyésztéséből felemlítendő a gyönyörű tehenészet (2000 db), az angol telivér és Döry-féle angol félvérmenes (300 db) és a mangalica, yorkshirei és berkshirei sertésenyésztés (3000 db). Az uradalom területének 25 %-án (2000 kat. hold) cukorrépát termesztett. A birtok központja Nagyszentmiklós volt, melytől elkülönült a pusztaporgányi 6000 kat. holdas mintagazdaság (3. ábra).

Porgány 1848-ig önálló pusztta volt. 1838-ban még csak 32 háza és 202 magyar lakosa volt, akik dohánytermeléssel foglalkoztak. 1861-ben alakult önálló községgé. A községhez tartoztak: Malvin-, Nagyberta-, Sándor-, Teréz-, Eszter- és Kálmán-majorok. Sándor-majorban vajgyár volt, jégkészítővel, Pusztaporgányi-tejgazdaság címen. A különállónak tűnő majorokat egységes út- és lórévasúthálózat kötötte össze és Sándor majoron keresztül kapcsolódott – a Kiszombor-Csanád-Nagyszentmiklós főút mentén kiépített lórévasúttal – Rónay Jenő Óladány majorjából kiinduló kisvasútjához (2-3. ábra).

II.1.4 Lederer Arthur és Károly csókai uradalma

A csókai uradalmat az 1870-es években a Léderer-fivérek vették meg, akik híres mintagazdaságot hoztak létre. Fellendítették a növénytermesztést és állattenyésztést (pl. kiváló ménesük, tehén- és göbolyállományuk, sertésfalkáik, juhnyájaiak voltak stb.). A virágmagok előállításában is kiemelkedett a csókai uradalom, szőlészete és borászata is híres volt. Az 1880-as években négy szeszgyár épült: Árenda-, Maczahunka-, Réti- és Széki-majorban, valamennyi jelentős népességszámmal (3. táblázat). A legnagyobb majorságban (Maczahunka) többféle termelési ág is helyet kapott, ami miatt egymástól viszonylag távol ló-, ökor-, juhistálló, magtár, gépszín, szeszgyár stb. kapott helyet (1. ábra).

A birtok teljes területe 9500 kat. hold és 2000-2000 kat. hold bérlet a törökkanizsai határban, ez volt a gr. Maldeghem testvérek, illetve Tallián Béla birtoka. A mélyművelést két Fowler-féle 2-es géprendszerű gőzeke teljesítette. Egyike volt Torontál vármegye legbelterjesebben művelt s a legjobban kezelt uradalmainak. Nagyarányú (600 kat. hold) cukorrépa és 200 kat. hold hagymatermeléssel és nagy kiterjedésű (300 kat. hold) szőlőkultúrával. Termelt még 200 holdon dohányt, 100 holdon lent és kendert, 100 holdon cirokot, 100 holdon dinnyét, 30 holdon uborkát és 15 kat. holdon paradicsomot (*Borovszky S. 1909*). A négy szeszgyár melléktermékeihez évenként 700–800 db szarvasmarha hízalása volt kapcsolva. Egyéb állattenyésztéssel nem foglalkozott, mindössze a belső szállítási szükséglet (pl. lóré-vasutak) ellátására muraközi és belga keresztezésű igás ménest tartott. Volt nyolc darab egyenként 10 lóerejű gőzcséplőgépe és 30 kéveköto-aratógépe. A Marosszög leghosszabb (21,3 km) gazdasági vasút (lóré) vonal hálózatával rendelkezett (4. ábra), de volt villamostelege, hűtőháza, nagy borháza, s 3500 kat. hold kiterjedésű réti gazdasága, amely házilag volt csatornázva, három szivattyúteleppel.

II.2 Az uradalmi majorok lóré-vasútjai

A lórévasutak építése a Marosszög területén kevés földmunkát igényelt. Építésüket rendszerint az uradalmak cselédei és kubikosok végezték. Általában egy-egy szerelvény egy lóból és maximum 5 rakott kocsiból állt. Apai nagyapám elmondása szerint a szerelvény két végére egy-egy fékes kocsit kapcsoltak. A lovakat legalább két méteres vonólánccal sorolták a szerelvény elejére. Általános gyakorlat volt, hogy a vonalakat közutak, dűlőutak mellé építették, és a ló az út szélén haladva húzta a vonatokat. A szerelvények 7-8 km/ó sebességgel közlekedhettek. A kisebb vízfolyásokat átereszekkel, a nagyobbakat többnyílású fahidakkal keresztezték. A HÉV vasutakhoz csatlakozó vonalak általában magas-

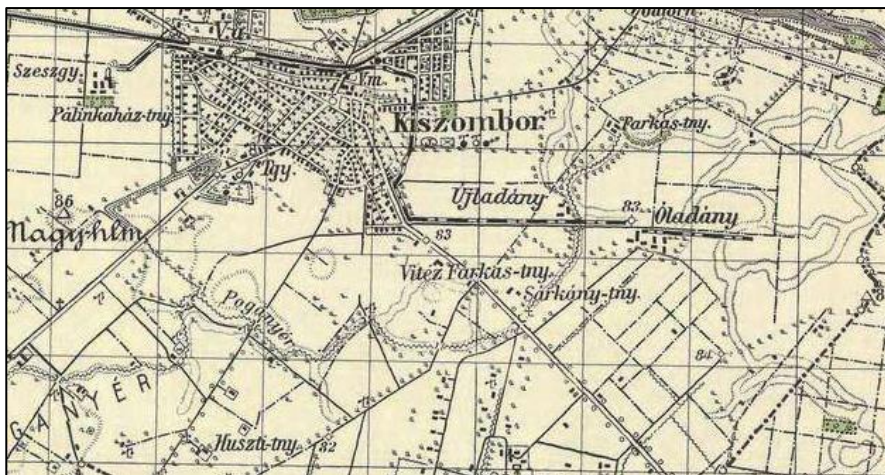
rakodóban végződtek. Ezeket terméskő vagy téglafalazattal építették, és néha faszerkezetes résszel egészítették ki. Amennyiben a HÉV-állomáson gabonaszín létesült, oda is elvezették a keskeny sínpárt. Amennyiben vágányhídmérlegre volt szükség, az is a HÉV-állomáson kapott helyet.

A lórévasutak egyik jellemző tartozéka az ún. „repvágány” volt, ez a kúszó vagy tábori váltókkal tetszőlegesen létrehozott alkalmi kiágazás. A repvágányok 5-6 méter hosszú tagokból álltak. Létrehozásuk megkönnyítette a földterületeken történő be- és kirakodási munkákat. A mobil (áthelyezhető) sínpárok, amiből több km volt használatban, a dűlőutakon vagy a szántókon voltak összeszerelve fapalló alátéttel vagy az nélkül, mint tiszta vasszerkezetként. Ezekhez a pályaépítésekhez nem kellett nagy szakértelem, két hozzáértő irányításával gyorsan haladt. Az ideiglenesen lerakott mobil síneket betakarítás, vagy a talajjavításhoz szükséges anyagok kihordása után elbontották.

A gazdasági kisvasúti vonalak teherszállításának legfőbb eszköze az ún. „lóré-kocsi” volt. A különböző igények kielégítésére sokféle teherkocsi közlekedett. A lórévasutak e járműve általában könnyű kisvasúti nyitott teherkocsi, amely kéttengelyes, fa, vagy vasvázás-faszekrényvel készült, fékezős vagy fékezetlen kivitelben. A karbantartói feladatokat az uradalmi gépész, vagy a bognár látta el. A lóré-kocsit néhol csilllével, sarokütközős vagy középütközős kocsikkal helyettesítették. A tisztai lórét a gazdatiszt, a számtartó, a bábaasszony, az orvos, vagy a pap használta. Ahol a kisvasút iskolát is érintett (pl. Porgány Sándor major), ott többnyire a gyerekek számára fedett lórét is készítettek.

II.2.1 A kiszombori Rónai uradalom lóré-vasútjai

A Rónay uradalom lóré-vasútjainak pontos építési idejét nem ismerjük, a 19/20. század fordulóján épült 7,2 km hosszúságban. A negyedik katonai térképfelmérés (1941) évi szelvényein teljes hosszában feltüntetésre került (2. ábra). Az uradalom gazdasági vasútjának nyomtávolsága 600 mm, a nyílt pályán lóvontatású, egyforma futóműre háromfajta kocsit használtak, személyszállítót, raklaposot és billenő tartályosakat. A lóré-vasút napjainkra szinte nyom nélkül eltűnt, mindössze 6 m szakasza maradt fenn (1. kép) Kiszombor-vasútállomásnál, ebből tudjuk rekonstruálni a főgerinc vonal egyes paramétereit.

2. ábra. A kiszombori Rónay uradalom és lóré-vasútjai (1941)

Forrás: Negyedik katonai felmérés térképrészlete (1941)

A sínfej szélessége 30 mm, sínmagasság 70 mm, talpszélesség 55 mm. A sínpár kanyarulatának a minimális kanyarsugara 5,00 m volt. A talpfák keresztmetszete átlagosan 13/18 cm, a magassága minimum 10 cm, maximum 15 cm, a szélesség minimum 15 cm, maximum 20 cm volt. A talpfák hossza a nyílt pályán 120-130 cm, a váltóknál és átjáróknál a hossz a szükségletek szerint változott. A talpfákat a süllyedés megakadozása végett homokágyba, helyenként kavicságyba építették. A tampon 20 cm vastag volt, ami döngölt altalajra volt elterítve. A sínpár minden esetben a környező vízszintes talajtól 20-30 cm-re ki volt emelve a természetes vízkicsorgás miatt. Az egykori vonal nyílegyenes futását és kiemelt helyzetét a 2. kép mutatja. A sínek hosszanti összekapcsolása az erre a célra gyártott fogópárral és négy acélsavarral volt megoldva. A sínek a talpfákhoz történő leeresztését sínszögekkel végezték. A váltók és forgók kiképzése hasonlóan történt, mint a normál nyomtávú vasútnál csak kicsiben.

A mellékszárnyak és a gazdasági udvarok belső hálózata általában 600 mm nyomtávolsággal épültek ki, ahol a sínfej szélessége 24 mm, a sín magassága 65 mm, a sín talpszélessége 50 mm volt (3. kép). A 3. képen látható sındarab és lóré kocsí kerék apai nagyapám hagyatéka, aki a Dénesmajorban történt egyik baleset következtében vált élete végéig mozgáskorlátozottá és ez is hozzájárult ahhoz, hogy 56 éves korában elhunyt.

1. kép. A Rónay uradalom lóré-vasútjának maradványa

Forrás: A szerző felvétele (2022)

2. kép. Az egykori lóré vasút pályája a kiszombori Dénes majornál

Forrás: A szerző felvétele (2022)

3. kép. *A Dénesmajorban kiépített lóré sín és lóré kocsi egy kereke*

Forrás: A szerző felvétele és tulajdona (2022)

II.2.2 A (puszta)porgányi mintagazdaság lóré-vasútjai

A porgányi mintagazdaság 5540 katasztrális hold kiterjedésű volt, marosszögi viszonylatban jó minőségű, magas ártéri síkságon kialakult mezőségi talajok jellemezték Sándor major körzetét kivéve, ahol fekete színű alacsony ártéren kialakult kötött réti agyag talajok voltak a dominánsak (Kókai S. 1985, 2021). A mintagazdaság kialakítása Nákó Kálmán gróf (1822-1902) érdeme, aki a Marosszög egyik legkiválóbb gazdaságát hozta létre. A nagyszentmiklósi

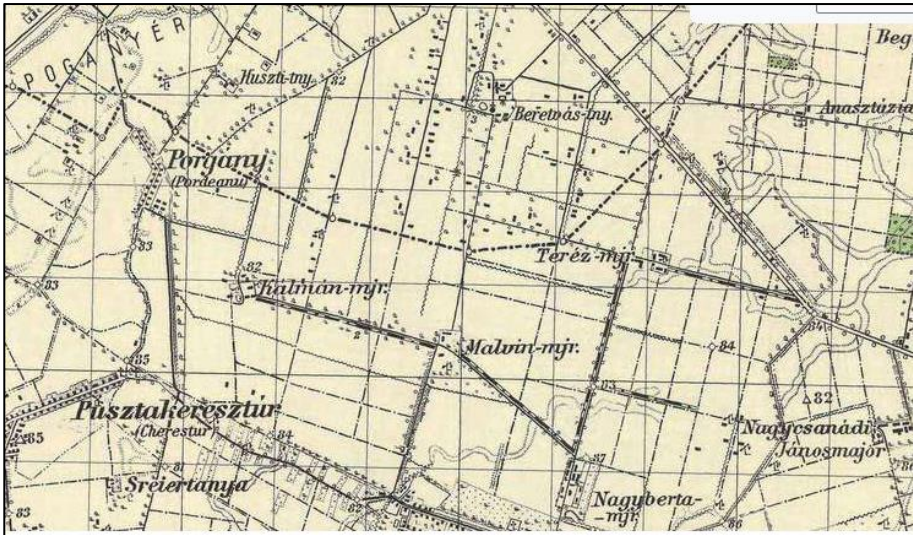

kastélyt is gróf Nákó Kálmán építette 1862-64-ben, amelynek tervezője Ybl Miklós volt. A kastély 1892-ben, egy gyökeres átalakítást követően nyerte el mai formáját. Porgányon 100 tanulót befogadni képes iskolát alapított. Nagykomlóson 1891-ben leánynevelő intézetet építtetett, továbbá Nákófalván és Mária földén leányiskolát alapított.

A pusztaporgányi mintagazdaság jelentőségét nem csak a tejgazdaság adta, hanem a kendertermesztés is. A magas tápanyagtartalmú trágyázott talajokon a Szegedi Kendergyár Rt. részére jelentős kendertermelés folyt. A gyár 25 éves szerződést kötött 600 kat. hold területen kendertermesztésre Nákó Kálmánnal. Az uradalom az első világháború idején már a Szegedi Kenderfonógyár Rt. tulajdonát képezte, amelyet azért szereztek meg, hogy a gyár részére – amely az idő szerint Magyarország egyetlen fonógyára – kenderkórót termeljen. A porgányi kenderfeldolgozóban az alapanyagot kenderré és kóccá feldolgozva a fonógyárba szállították, az ott dolgozó munkások részére pedig a szükséges élelmet előállítsa. A Szegedi Kenderfonógyár a háborús viszonyok következtében rákényszerült, hogy „saját hátszágában” termeljen kendert, mert az Orosz- és az Olaszországban fekvő kenderbeszerzési piacaitól elesett. A Porgányi birtok trianoni elvesztésével nemcsak a magyar kenderipar veszítette el nyersanyagát. Súlyos veszteséget szenvedett Szeged város élelmezése is, az uradalom látta el ugyanis a várost tejtermékekkel, zöldségekkel és hüvelyesekkel. Különösen nagy veszteséget jelentett a Porgányi birtok elszakítása Kiszombor községre nézve, mert a község lakosságának egy része az uradalomban dolgozott.

A pusztaporgányi majorok közötti lóré-vasút kiépítését és a vonalhálózat kiszombori vasútállomáshoz történő csatlakozását e nagy tömegű ipari növény termesztése is generálta. A magyar kendertermelés fénykora is a 19/20. század fordulójára esett (1908-1911 között évente 93-96 ezer kat. holdon termesztettek kendert), s ekkor a Szegedi Kendergyár a belső piacok ellátásában monopolhelyzetben volt, emellett termékei 30%-át a balkáni országokba exportálta. A nyersanyag szükségletének 90%-át a bácskai és bánási területeken termelték meg.

A porgányi lóré-vasút tervezésénél és kiépítésénél is nagy figyelmet szenteltek a lejtők és emelkedők minimálisra csökkentésére. Ezért töltések és bevágások is épültek. A lóré-vasút sín és nyomtáv adatai megegyeztek a kiszomborival, a vonalak teljes hossza 15,3 km volt (3. ábra).

3. ábra. A Nákó család (puszta)purgányi mintagazdasága és lóré-vasútjai

Forrás: Negyedik katonai felmérés térképrészlete (1941)

II.2.3 A csókai Léderer uradalom lóré-vasútjai

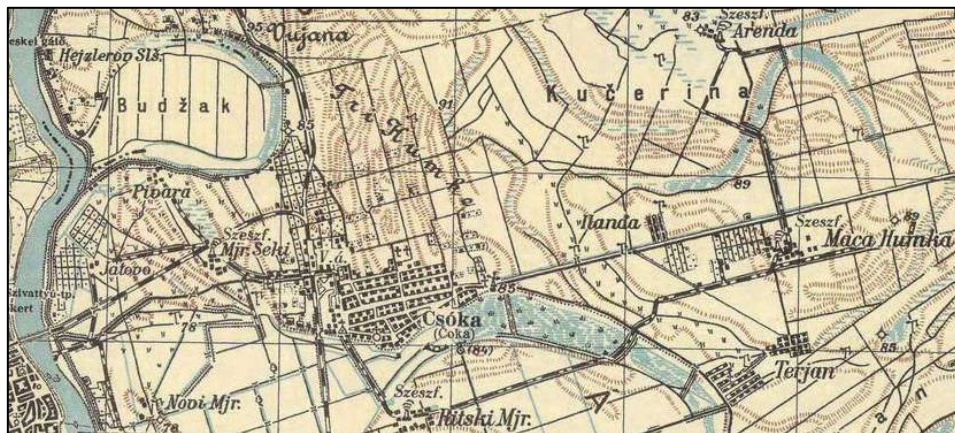
A csókai uradalom lóré-vasútjainak történetét és sajátosságait Csonti István gyűjtötte össze és dolgozta fel (Csonti I. 2015). Tanulmányából tudjuk, hogy a lóré-vasút hossza 21373 méter volt (4. ábra).

Szintén Csonti István tanulmányából tudjuk, hogy a mobil sínparók és a majorok belső hálózatának a hossza 6-7 km lehetett. A beltéri 90 fokos forgó helye jól látható a macahalmi lóistállóban. Sajnos a forgó fémrészei mára már eltűntek, de a hosszanti és leágazó sínek még úgy állnak, mint 100 évvel ezelőtt a téglapadlóval együtt. A kültéri forgók fémrészei megegyeztek a beltérivel. A lórévasút a HÉV vasúti sínpar mindkét oldalán megszakadt, nem zavarva annak rendes használatát és karbantartását. A kisvasút kocsijainak az átvezetése a vasúti sínre ráfektetett, s erre a célra kifejlesztett nyeregídommal történt. A lovak vontatta kocsisor áthaladása után az áthidaló nyeregídom le lett véve a sínparról. Ilyen átjárók voltak a Zentai utcában és a Széki majortól északra az avar temető mellett (Csonti I. 2015).

4. táblázat. A csókai uradalom lóré-vasútjainak néhány jellemzője

A szakasz megnevezése	Hossza (méter)
1. Újmajortól északra halad a Tisza töltés felé vezető kistöltésig	1240
2. A kistöltésen vezető ág az Újmajori ág találkozásától a Tisza vizéig	500
3. Az 1 és 2 pontban leírt ágak a folytatása észak felé, mely a Jato major érintésével keletnek fordul a Széki majori csomópontig	2320
4. A Széki majortól északi irányba az ún. Sörház majorig	1050
5. A Széki majortól délkelet irányba a Nagyrét nyugati része felé vezető leágazásig, ami a Zentára vezető úttól északra fekvő	530
6. A Nagyrét nyugati része felé vezető észak-dél irányú ág az utászház keleti oldalán, a Kremenyák-Tüzkőhalom régészeti lelőhelyet érintve vezetett	1200
7. A Zentai úti vasút szakasz a Nagyréti leágazástól a borpincei leágazásig	760
8. A Zentai úttól északra haladt egy leágazás a borpinceig	813
9. A Zentai úti csomóponttól keletre a Rét majorig, a Nádast, a Terjáni dűlőt, a Nagyszéket kanyarokkal és egyenes szakaszokkal átvágva elérte a Maczahalmi majorig	6530
10. A Maczahalmi majortól a szőlőültetvényekben lévő Őrházig	250
11. Az északi ág leágazásának csomópontjától keletre haladva Maczahunka major központjában a vonal két részre oszlik	890
12. A keleti ág kikanyarodik Maczahunkáról és a majortól délre levő dűlőúton halad a végállomásig	1670
13. Az északi ág Maczahunkától a Kopót keresztezve Árenda Majort érintve halad a Kopó legészakibb pontjáig	3620
Összesen	21373

Forrás: Csonti I. (2015) adatai alapján saját szerkesztés

4. ábra. A csókai Léderer uradalom és mintagazdaság lóré-vasútjai

Forrás: Negyedik katonai felmérés térképrészlete (1941)

III. ÖSSZEGRÉS

A modern majorság a kapitalista iparosítás mezőgazdasági megfelelője volt: profitorientált racionális üzem, amelynek a településszerkezeti fejlődését szinte teljes egészében az áruterelés és feldolgozás határozta meg. Az uradalmakban nem csak a nyers termékek termelés folyt, hanem piacra termelő élelmiszerfeldolgozás is, melynek helyszínei a majorok voltak. A majorok között és a külvilág között a modern kapcsolatot a lóré-vasutak testesítették meg. A tradicionális személy és áruforgalom lóré-vasutakkal történő modernizálása, a humán erőforrás használat racionalizálását, az áruterelésre berendezkedő nagybirtokok termény és egyéb termékeinek megváltozó szállítási lehetőségét is jelentette. Mindez azonban csak opcionális lehetőség volt, s a körülményektől független fejlesztések és lóré-vasútépítések nem minden esetben töltöttek be modernizációs indikátor szerepet az érintett uradalmak gazdaságában. A HÉV vonalokhoz történő csatlakozás szélesebb horizontú, új távlatokat nyitó gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok lehetőségét hordozta, amely jelentős helyi és helyzeti energiákkal együtt dinamizálta és modernizálta az uradalmi majorok egy részét. E mintagazdaságok fejlesztése a tulajdonosok szemléletén, pénzügyi lehetőségein is múltott. A fejlett, belterjes mezőgazdaság által is generált lóré-vasutak kiépítésének szükségessége egyértelmű, gazdasági-társadalmi haszna sem kétséges, mindazok ellenére, hogy áru- és személyforgalom időszakos volt. Az elsődleges feldolgozáshoz kapcsolódó nyersanyag-készletek mennyisége olyan mértékű volt, hogy hosszabb távon is rentábilissá tette e vonalakat. Felszámolásuk csak az 1960-as években következett be.

IRODALOM

- BÁNYÁSZNÉ, KRISTÓF A. (2021): Dunavarsány településfejlődése (1697-2020). In.: Történeti Földrajzi Közlemények 9 : 1-2 pp. 218-238.
- BELUSZKY P. (2000): Magyarország településrendszer fejlődése. In: Enyedi György (szerk.): Magyarország településkörnyezete. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, pp. 9-76.
- BOKOR J. (SZERK.). Torontáli helyi érdekű vasutak, In.: A Pallas nagy lexikona. FolioNET Kft. (1998)
- BOROVSKY S. (1911): Magyarország vármegyéi és városai. Torontál vármegye.
- CSONTI I. (2015): A csókai uradalom lórévasút hálózata. Acta Historica Hungarica Turiciensia - 26. évf. 2. szám. pp. 40-62.
- ERDEI F. (1973): Egy régi települési probléma új megoldása. In: Erdei Ferenc válogatott írásai és beszédei. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, pp. 286–300.

- ERDEI F. (1976): Magyar tanyák. Akadémiai Kiadó, Budapest (1941, hasonmás kiadása).
- Frisnyák Zs. (2006). Áruforgalom, áruszállítás és a magyarországi vasutak (1895) Vasút–ember–tér kapcsolatok. Bp., p.134.
- JANCSÓ Á. (2000): A Bánság útügyei 1890-től 1914-ig. Műszaki Szemle. 2000/9-10. pp.5-11.
- KÓKAI S. (1985): A Dél-Tisza-völgy felszínfejlődése és talajtana. Egyetemi szakdolgozat, (Kézirat)
- KÓKAI S. (2010): A Bánság történeti földrajza (1718-1918) Nyíregyháza, 421. p.
- KÓKAI S. (2013): A Torontáli HÉV Rt. vasútvonalainak szerepe és jelentősége (1887-1900). In. Történeti Földrajzi Közlemények (szerk. Kókai S.) 2013/1-2. sz. Nyíregyháza, pp. 34-47.
- KÓKAI S. (2015): Az örmények szerepe a Bánságban (1718-1918). Történeti Földrajzi Közlemények 3: 1 pp. 45-57.
- KÓKAI S. (2016): A dohánykertészek szerepe a Marosszög 18-19. századi társadalmi-gazdasági változásaiban. Történeti Földrajzi Közlemények 4: 1 pp. 84-107.
- KÓKAI S. (2020): Adalékok a görögök és macedo-románok 18-19. századi társadalmi-gazdasági szerepéhez a Bánságban. Történeti Földrajzi Közlemények 8. 3-4. pp. 61-77.
- KÓKAI S. (2021): A Marosszög történeti földrajza (1718-1918). Nyíregyháza-Kiszombor, 297. p.
- KÓKAI S. (2022): Bánság: természet, társadalom, gazdaság (1718-2011) Nyíregyháza-Kiszombor 810 p.
- MENDÖL T. (1936): Alföldi városaink morfológiája. Közlemények a debreceni Tisza István Tudományegyetem Földrajzi Intézetéből, Debrecen.
- RÓNAY E. – GILICZE J. – MAROSVÁRI A. (2012): A zombori Rónay család története - Dél-Alföldi évszázadok 30. Szeged, Csongrád Megyei Levéltár. 705. p.
- SZENTKLÁRAY J. (1879): Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből. Temesvár 538. p.
- ÚJHELYI G. (1910): A vasútügy története. Bp., p. 435.

Felhasznált térképek, adattárak

- Csóka I. II. III. és IV. rész Torontál vármegyei nagyközség kataszteri térképének másolata az 1912. évi mérnöki helyszínelés szerint
- Negyedik katonai térképfelmérés (1941) vonatkozó térképlapjai
1910. évi Népszámlálás 1. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint (1912)

A BORSODI-MEZŐSÉG TÖRTÉNETI TÁJHASZNÁLATA

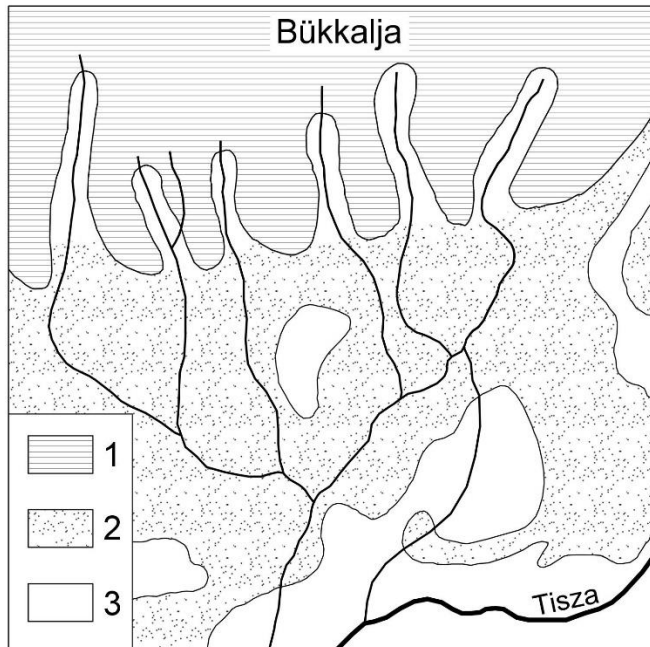
FRISNYÁK SÁNDOR

HISTORICAL LANDSCAPE USE OF THE BORSODI-MEZŐSÉG

The Borsodi-Mezőség is a natural geographical enclave of the Hungarian Great Plain and an economic geographical micro-region of the historic Borsod county. The 600 km² small landscape is divided into two geomorphological levels: the flood-free alluvial cone plain, where grain production was carried out, and the river flood plain, where cattle were raised. More than half of monoculture grain production, in the 18th century an average of 56%, was sold in the northern region of the Carpathian Basin and abroad. Towards the end of the 18th century, the product certification test ordered by the king ranked the small region in first place. In the 18th and 19th centuries, the two basic branches of the microregion's economy, grain cultivation and animal husbandry, accounted for approx. 90% occupied. Even at the turn of the 19th/20th century, it was a developed agricultural small region, where the net income per cadastral month was 85.6% higher than the national average.

A Borsodi-Mezőség a honi tájfelosztás szerint az Északalföldi hordalékkúp-síkság egyik részája, a Bükkalja és a Tisza-ártér között (*Dövényi 2010, Kocsis 2018*). A topográfiaiag körülhatárolható természetföldrajzi kistáj területhasználata, társadalom- és gazdaságtörténete nem, vagy csak alig különül el a keletről és nyugatról érkező geomorfológiai tájegységektől, – a Sajó-Hernád hordalékkúp-síkság és a Hevesi-síkság területétől.

Rövid előadásomban a kistáj történeti tájhasználatát foglalom össze, két idősíkra, a 18. század utolsó harmadára-végére, és az 1865-től 1909-ig terjedő időszakra koncentrálna, kartográfiai és statisztikai forrásművek alapján, Borsod vármegye gazdasági térszerkezetének részeként.

1. ábra. A Borsodi-Mezőség és környéke domborzattípusai

Jelmagyarázat: 1= hegyláb felszín, -lejtő, 2= alföldperemi hordalékkúpsíkság, 3= holocén artéri síkság (Forrás: Kocsis 2018)

1. A 600 km²-es kistáj a történeti Borsod vármegye déli (alföldi) részén, – a történeti tájtípus- és kultúrtájállapot rekonstrukciója alapján (Csüllög-Horváth 2021) – önálló gazdaságföldrajzi mikrorégióként definiálható, és mint ilyen, a történeti földrajzi elemzésünkben is térszerkezeti egységként értelmezhető. A kistáj gazdasági jelentőségét a kedvező agroökológiai tényezők mellett, a földrajzi fekvéséből származó előnyök, a helyzeti energiák is növelték.

Borsod, mint *hegyalja vármegye*, részesült abból a gazdasági-térszervező erővonalból, amely az alföldi nagymedence és a Kárpáti-hegységkeret érintkező sávját alkotta. A két eltérő természeti és termelésjellelű nagyrégió határövezete, a Cholnoky-féle *vásárvonal* (vásárhely-öv), a feudális kori Magyarország gazdasági centrumtérsege volt (Süli-Zakar, Csüllög 2003). A vásárhely-öv vármegyénket érintő szakasza pozitívan hatott a Borsodi-Mezőség település- és gazdaságfejlődésére. Hatás-övezetében alakultak ki a mikrorégió térszerveződésében és a táji kapcsolatrendszerében fontos mezővárosok, Mezőkövesd, Mezőkeresztes és Emőd, és itt haladt át a Kárpát-medence egyik legjelentősebb, Pest-Buda térségéből induló, megyénken túl a Hernád-völgyében

folytatódó, a nagyrégiókat összekötő kereskedelmi és stratégiai útvonal (*Csüllög-Horváth 2021*). A Borsodi-Mezőség kis központjainak piaci vonzáskörzete a Déli-Bükk, a Bükkalja és a Borsodi-ártér településeire is kiterjedt. A térkapcsolatok, a gazdasági javak és az emberek áramlásai a tranzitfolyosón, és a Bükk-hegységből a Tisza ártérövezete felé haladó patakok mentén történtek.

A vásárhely-övezet a geográfia és a történeti néprajz szerint a *nagytáji termékcseré akkumulatív területe (Paládi-Kovács 1984)*. A Borsodi-Mezőség vásárhelyein a kistérségek közötti termékcserét, a nagyvárak gazdasági kapcsolatait a vármegye meghatározó jelentőségű vásárvárosában, Miskolcon bonyolították le, de igen jelentős volt Sajószentpéter piacközponti szerepköre is. A Borsodi-Mezőség északnyugati települései kapcsolódtak Heves vármegye legfontosabb piacközpontjához, Eger városához is.

2. A Borsodi-Mezőség 89,5 és 140 m tengerszint feletti teraszos *hordalékkúp-síkság*, amely a Bükk-hegységből érkező vízfolyások negyedidőszaki hordalékanyagából épül fel. Északról a Bükkalja dombsági tája, a 300 m átlagmagasságú hegyláb felszín, és ennek részeként a 150 m-es hegységelőtéri lejtő határolja. A természetföldrajzi kistáj magasabb térszíneit, az eróziós-deráziós folyamatok a völgyek és völgyközi hátaik rendszerére tagolták. A széles völgyek vízfolyásai (a Csincse-, Kácsi-, Nád-ér-, a Hórvölgyi-, Kánya-, Ostoros- és a Rima-patak) a Borsodi-Mezőség hordalékkúpjába is beágyazódtak, széles völgytalpat formálva. Helyenként a régi és mai mederpartokat 1-3 m magas folyóhátaik szegélyezik. A Borsodi-Mezőség északról dél felé fokozatosan lejt, a löszös hordalékkúp felszín és a lösziszappal fedett alacsonyabb térszín egy denudációs tereplépcső választja el. A természetföldrajzi kistáját dél felé egy másik, alacsony tereplépcső különíti el a Tisza borsodi ártér-övezetétől (*1. ábra*). A Borsodi-ártér megközelítően 500 km²-nyi, 88-94 méter tengerszint feletti kistáj, régi folyómedrekkel, holtágakkal, lápokkal és mocsarakkal, ligeterdő maradványokkal és kisebb-nagyobb ármentes térszínekkel (*Pinczés 1978, Dövényi 2010, Kocsis 2018*).

A Borsodi-Mezőség mint gazdasági és történeti földrajzi mikrorégió, nem teljesen azonos a természetföldrajzi kistáj területével. A régióalkotó települések közigazgatási területei kisebb-nagyobb nyúlványokban áttérjednek a szomszédos hegyláb-lejtő övezetére és az ártéri síkság földjére is (*Frisnyák 1999*).

Az általunk vizsgált történeti földrajzi mikrorégió – az alföldi nagyrégióhoz hasonlóan – három geomorfológiai szintből, (1) az alacsony, állandóan, vagy az év nagy részében elöntött ártéri síkságból, (2) a magas, időszakosan elöntött ártérből, és (3) a medenceperemi, ármentes hordalékkúp-síkságból tevődik össze.

3. A Borsodi-Mezőség történeti tájrajza megegyezik az alföldi nagymedence változást folyamataival, a régészeti és történeti korokra jellemző környezethasználatával. A kistáj felszínalaktani tagoltsága kedvező életföldrajzi

feltételeket biztosított a gyűjtögető-zsákmányoló tevékenységet folytató, majd a neolitikumban (Kr. e. 6000-4400) a termelő gazdálkodásra áttért, földművelő és állattartó népek számára. A Borsodi-Mezőségre is érvényes *Sümegei* professzor megállapítása, miszerint a neolitikumban "...az első alföldi élelmiszertermelő közösségek olyan megtelepedési és környezethasznosítási stratégiát dolgoztak ki, amely maximálisan ki tudta használni az alföldi környezetnek a mikroléptékben is jelentkező mozaikosságát, és ez a létfenntartási stratégia egészen a folyószabályozásig, a 19. századig, 8000 éven át fennmaradt és sikeres volt" (*Sümegei* 2018).

A neolitikumban folytatott földművelés és állattenyésztés ökológiai hatása elsősorban az erdőterület csökkenésében és gyepfeltörésben, a szigetszerűen megjelenő településhelyek és gazdálkodási terek antropogén tájlemekké válásában nyilvánul meg. A régészeti és történeti források szerint a Borsodi-Mezőség telephelyei és művelt földjei két telepítővonalon, az ártérperemen, és az ármentes síkság és az erdős hegység határzónájában, a vízfolyások mentén alakultak ki. A növénytermesztés a falvakon belül történt, kertszerű földműveléssel. A munkaigényes belső területet kívülről az "állattenyésztési gyűrű" övezte (*Sümegei* 2017, *Törőcsik-Sümegei* 2018).

A Borsodi-Mezőség és a szomszédos kistájak, a neolitikumtól a magyarság megjelenéséig, *részlegesen* és *időszakosan* lakott területek voltak. A honfoglalás előtt itt élt népek életfenntartó-termelő tevékenységükkel környezetátalakító tényezőkké váltak. Az általuk teremtett kultúrtáj-szigetek és települések a 750-től 900-ig terjedő száraz klímaperiódus alatt nagyrészt megsemmisültek, lakói elpusztultak vagy elmenekültek (*Frisnyák* 2001).

4. A 9-10. század fordulóján klímaváltozás történt. Az aszályos klímaszakaszt követő középkori optimuméghajlat a 14. század elejéig-közepéig tartott, és kedvező ökológiai feltételeket jelentett a megtelepült magyarság számára. A honszerzők a Borsodi-Mezőségen is az *ősi telepítővonalakon*, az ártér- és az alföldi medence peremén alakították ki életterüket. Földműveléssel és megtelepült nagyállattartással, alárendelten egyéb tevékenységekkel foglalkoztak (*1. sz. táblázat*). A megtelepült állattartásra való áttérés, amely életforma-váltást is jelent, azzal magyarázható, hogy a Tisza széles, holtágakkal, lápokkal, mocsarakkal és ligeterdőkkel tagolt ártéri síksága nem tette lehetővé a folyó menti, nomád-jellegű legelőváltó pásztorkodást (*Fodor* 2009). A tiszai ártér egy másféle, a megtelepült állattartással összefüggő legeltetési rendszer (a réti transzhumáció) számára kínált természetes takarmánybázist, amelyet a Borsodi-Mezőség lakói is hasznosítottak. A réti transzhumáció azt jelenti, hogy az állatállomány legeltetése és teletetése az ártéri gyepföldeken és ligeterdőkben, árvizek idején a hordalékkúp-síkság szikes pusztáin történt (*Szabadfalvi* 1984). A települések körüli művelt földek (kultúrtájak) kezdetben még nem voltak

állandó jellegű képződmények. A parlagoló vagy szántó-legelőváltó módszer alkalmazásával a határnak csak egy darabját hasznosították, majd annak kimerülése után más területrészt vontak be a művelésbe. A 13. századtól kezdődően, hosszú folyamatként, a talajváltó földművelésről áttértek a két- és háromnyomásos szántógazdálkodásra, továbbá az eredményességet növelő fordítóeke és a munkaállatok fogatolásához szükséges szügyhám használatára. Az innováció egyben azt is jelenti, hogy a korábban önellátásra termelő jobbágy-paraszti gazdaságok árutermelőkké váltak, és egy-két termék nagyobb mennyiségű előállításra és értékesítésére törekedtek.

A kultúrtáj-fejlődés, az agrárium tájhasználatára nem volt töretlen, 1241-42-ben a tatárok, a 16-17. században, különösen a tizenöt éves (1593-1606) háború idején a törökök pusztították a kultúrtájat fenntartó lakosságot és az épített környezetet. A hódoltsági terület határzónájában fekvő Borsod vármegyében is magas volt a település-pusztulás mértéke, a Borsodi-Mezőség és a Sajó-Hernád síkon elérte a 60-65%-ot. A népesség nélkül maradt település- és gazdasági tér degradálódott, részlegesen visszatermesztettedett (Varga 1970, Frisnyák 1982, 1999, Csorba 2018, Csüllög-Horváth 2021).

5. A 18. században megindult a gazdasági élet reorganizációja, az elpusztult kultúrtájak helyreállítása, a parasztgazdaságok és a majorságok termelése. A Borsodi-Mezőség a 18. század közepén és vége felé egy nagy, összefüggő *irtványterület* volt, melyet a *korábbi időmetszetek területhasznosítási stratégiája szerint műveltek*. A hordalékkúp-síkság övezeteiben a kis (2 m/km^2) reliefenergiájú természetű felületeken szántógazdálkodással, az ártéri és szikes pusztákon nagyállattartással foglalkoztak.

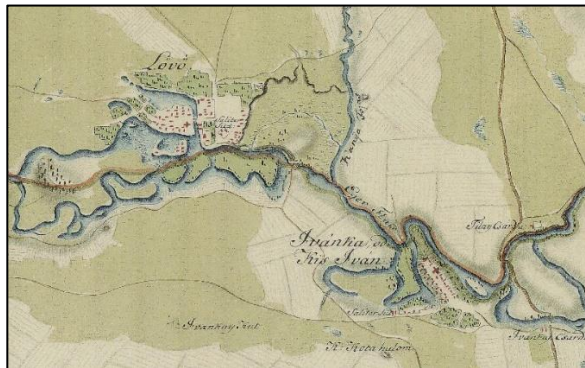
A tájhasználat térstruktúrája az első katonai felmérés (1782/84) 1:28 800-as méretarányú térképszelvényei alapján foglalható össze. A települések belterületét – eltérő kiterjedésben – a rét- és legelőföldek övezték, teljes gyűrűt alkotva (pl. Egerlövő, Mezőkeresztes, Mezőszemere, Szentistván), vagy részlegesen, félkörösen (pl. Borsodivánka, Mezőcsát, Mezőkövesd, Mezőnagymihály) (2-3. ábra). A földművelés, a jellegadó cereáliák termelése – a felszín tagoltságának és a talajviszonyoknak megfelelően – a kis és nagy szántóterületeken történt, nagyon sok, pl. Mezőkövesden 36 000 szántóparcellán. A szőlős- és gyümölcsöskertek csak néhány helyen, kis kiterjedésben (pl. Emőd, Mezőkeresztes), a ligeterdő maradványok szórványosan, a két geomorfológiai szint határán, a vízfolyások mentén és az ártérövezetben fordultak elő. A vízfolyások kinetikai energiáját a gabonaőrlo malmok hasznosították (pl. Mezőkövesd, Mezőnagymihály). A természeti erőforrások, így a vízenergia használata is összekapcsolódik a lokális környezetátalakító munkákkal, de ennek részleteit nem ismerjük. Az önellátás szempontjából jelentős volt a Tisza, a

patakok és a tavak halászata, az ártereken folyó gyűjtőgető-zsákmányoló tevékenység és a vadászat is.

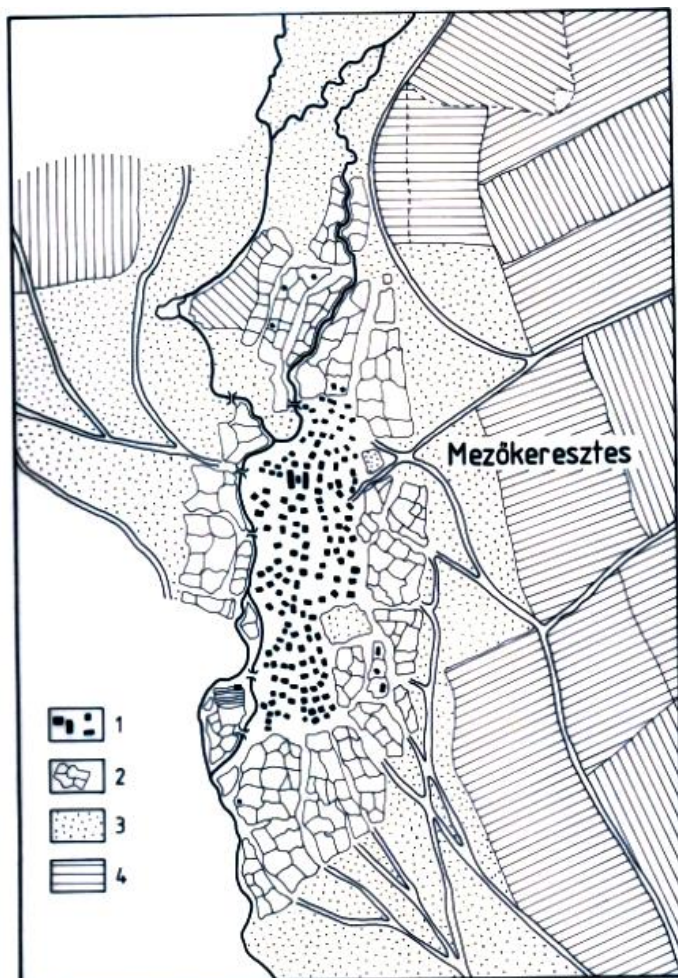
1. táblázat. Az alföldi árterek és ármentes szintek hasznosítása a folyószabályozás és ármentesítés előtt

alacsony ártér (állandóan vagy tartósan elöntött terület)		magas ártér (időszakosan elöntött terület)	ármentes szint (életkamra)
síkvíz	nádas, gyékényes, magassás (zsombékos), mocsárrét, fűz-éger-nyár ligeterdő	gyeprét, szil-kóris-tölgy ligeterdő	pusztai erdő (tölgy), homok- és löszpuszták
differenciált ártéri gazdálkodás			földművelés, állattenyésztés
halászat vízi közlekedés (partváltás és hajózás) tutajozás	rekesztő és réti halászat (Ecsedi-láp, Bodrogköz, Sárrétek, Sárköz) tógazdálkodás gyűjtőgetés vadászat nádvágas mocsári sertéstartás	réti transzhumáció	
		ártéri erdők hasznosítása téri gyömlöcstermesztés (Felső-Tisza-vidék, Duna-melléke) vadászat legeltetés, szénatermelés (Taktaköz, Hortobágy, Nagykunság) Fokok és erek kinetikai energiájának hasznosítása (vízimalmok: Szamosszeg, Vésztő) vályogvetés folyóhátakon és gorondokon földművelés (Tiszahát, Szamoshát, Krasznahát) és települések	települések nyomások szántógazdálkodás kert- és szőlőkultúra makkoltatás

Forrás: saját szerkesztés, 1990

2. ábra. Egerlövő és Borsodivánka tájhasználat a 18. században (I. katonai felmérés térképszelvénye)

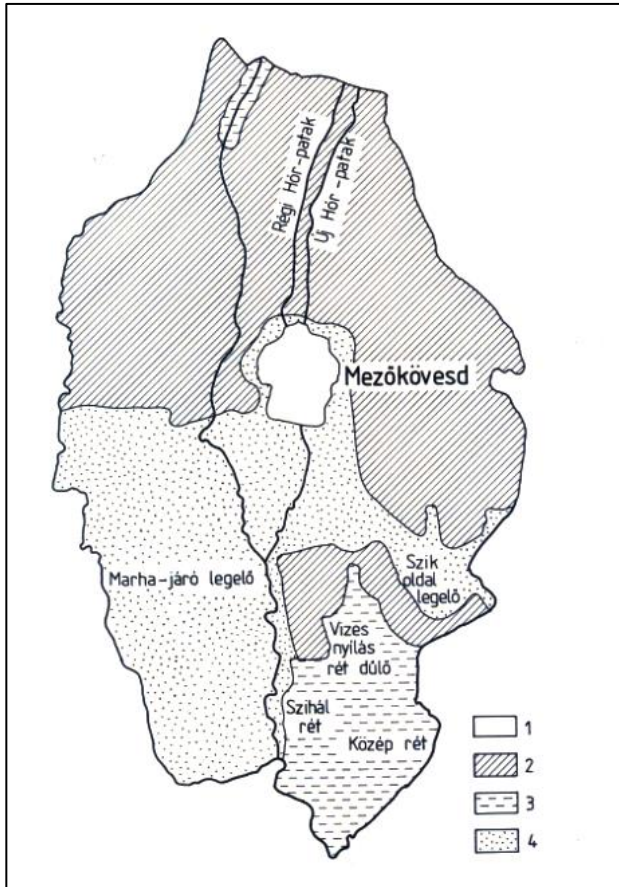
3. ábra. Mezőkeresztes településmorfológiája (18. század).

*Jelmagyarázat: 1= lakóhelyegységek, 2= ólaskertek, 3= belső legelő, 4= szántó
(Frisnyák 1997)*

A művelési ágak térszerkezete azt bizonyítja, hogy a megelőző korokban kialakult okszerű táj-, természeti erőforrás használat a 18. században is folytatódott.

A történeti néprajz és a településföldrajz különös figyelmet fordít a Borsodi-Mezőség településformáira. Györffy szerint a kistáj "az alföldi és hegyvidéki településvidék átmenete, a kertes és szalagtelkes település határterülete" (Györffy 1927). A területet meghatározó *kébtelkes, szérűskertes* települések a

településföldrajz szerint – modellszerűen értelmezve – a következő övezetekből tevődnek össze: a belterületet a településmag, a rendszertelenül elhelyezkedő és körülkerítetlen lakóépületek, és a körülhatárolt szérűs-, (ólas-) kertek alkották, a határt a belső legelő, a szántó- és külső legelőöv képezte (3. ábra). A tájhasználat a modell szerinti körkörös formában csak Mezőszemerén alakult ki. A kertes települések mellett a három *szalagtelkes* falu (Borsodivánka, Mezőnyárád és Szihalom) határhasználat a többi településhez hasonló lehetett.

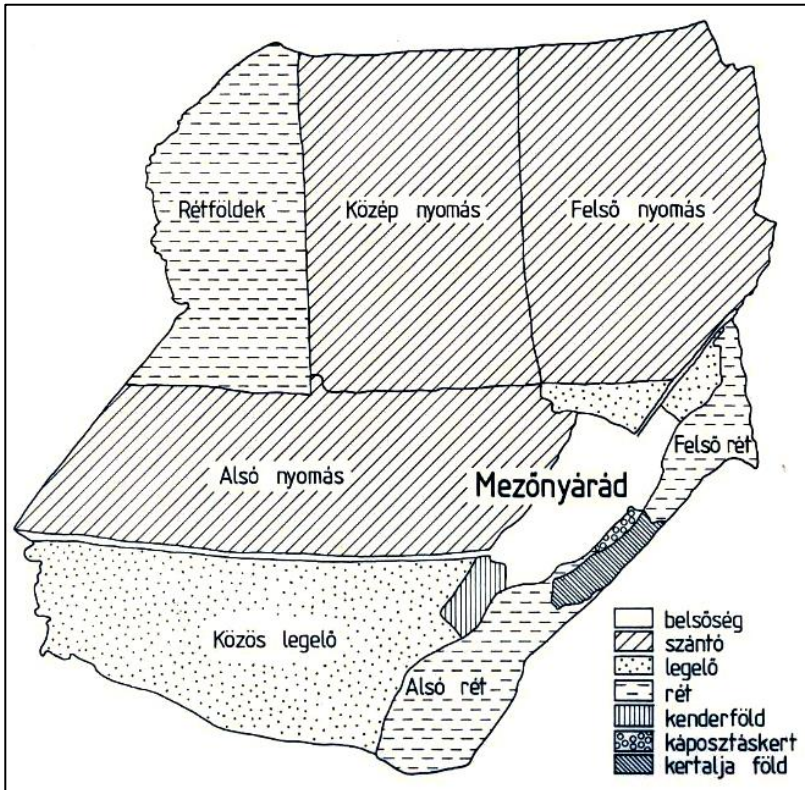
4. ábra. Mezőkövesd földhasznosítása a 18-19. században.

Jelmagyarázat: 1= belsőség, 2= szántó, 3= rét, 4= legelő (Frisnyák, 1997)

A Borsodi-Mezőség a 18. században a vármegye legfontosabb gabonatermelő mikrorégiója volt és szervesen beépült a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásába. Az évi gabonatermelésének átlagosan 56%-át értékesítette, gabonakereskedők közvetítésével (Varga 1970). A kistáj

településcsoportja a monokultúra-jellegű gabonatermelésével nem csak a Felföld-régió ellátásához járult hozzá, külföldre is exportált. A II. József korabeli minősítések az alföldi gabonatermelő kistérségek közül az első helyre a dél-borsodi síkságot sorolták (Gráfik 1992).

5. ábra. Háromnyomásos gazdálkodás Mezőnyáradon a 19. század első felében (Frisnyák 1997)

6. A 19. században, különösen a Tisza szabályozását követően, minden művelésre alkalmas terület felszántottak. A Bükk felől érkező patakok szabályozása, a meliorációs munkák, a gyümölcsfák és az akácok telepítése, fontos tényezői voltak a gazdaságfejlődésnek és tájképváltozásnak. A földművelés és állattenyésztés extenzív jellege csökkent, és a rideg állattartást fokozatosan felváltotta az istállózó állattenyésztés. A határhasználat és a talajművelés is korszerűbbé vált a nyomásrendszert követő váltógazdálkodással, a tagosítással, az istállótrágya használatával és néhány helyen az öntözés elterjedésével (4-5. ábra). A 19. században a kultúrtáj elemek a településközi

térben összekapcsolódtak, és a települések belterülete is átrendeződött. A természerkezet is változott, a gabonafélék mellett jelentősen növekedett a kapásnövények, mindenekelőtt a kukorica és a burgonya, továbbá a szalastakarmányok és a zöldségek termesztése. A termékstruktúra térbeli rendszerét a kistáj tagoltsága, a mikrorelief mellett a talajok is befolyásolták (a magasabb szinteken a csernozjom barna erdőtalajok, a mélyebb részeken és a patak völgyekben a réti- és öntéstalajok, a Tisza mentén a nyers öntéstalajok).

2. táblázat

A Borsodi-Mezőség településeinek műveléségi megoszlása 1865-ben (katasztrális hold)

	szántó	rét, legelő	egyéb	hasznavehetetlen	összesen
Borsodivánka	1192	722	17	225	2156
Egerfarmos	2443	2417	12	220	5092
Egerlövő	1058	1167	19	164	2408
Emőd	4473	2490	1071	330	8364
Gelej	2793	2149	-	591	5533
Mezőcsát	6513	3843	1340	1280	12976
Mezőkeresztes	8883	5324	109	836	15152
Mezőkövesd	8583	7196	239	990	17008
Mezőnagymihály	3853	5911	154	804	10722
Mezőnyárad	1930	402	-	109	2441
Mezőszemere	1260	1129	-	109	2498
Szentistván	4207	5087	14	371	9679
Szihalom	4989	1127	-	368	6484
Összesen	52177	38964	2975	6397	100513
%	51,9	38,8	2,9	6,4	100,0

Forrás: saját szerkesztés a "Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és földjövendelme, Buda, 1865" c. statisztikai kiadvány alapján

A mikrorégió áthaladó Budapest és Miskolc közötti vasútvonal megépítése (1870) felgyorsította a fejlődést, könnyen elérhetővé tette a kistáj termék- és munkaerőpiacát (Frisnyák 2001).

A változásfolyamat részeként kell említenünk azt is, hogy 1869-től 1900-ig a népesség száma 34 664-ről 44 015-re növekedett, melyet az agrárgazdaság már nem tudott eltartani. A munkaképes (elsősorban a termőfölddel nem rendelkező) népesség egy része idénymunkás-, ún. summásként az Alföldön, a filoxéra-vészig a közeli szőlőtermelő mikrorégiókban és a borsodi iparvidéken segéd- és betanított munkásként dolgozott. Az agrárium pozitív változásait nem követte a lakóházállomány fejlődése, amit az is bizonyít, hogy 1900-ban az összes lakás (= 9035) 94,5%-a (= 8505) vályogból vagy sárból épült és 86,%-át (= 7815) nád- vagy zsúp fedte.

3. táblázat
A Borsodi-Mezőség településeinek műveléségi megoszlása
és kataszteri tisztajövedelme (1909)
(katasztrális hold)

	szántó	kert és szőlő	rét és legelő	egyéb	terméketlen	összesen	jövedelem: korona	átlag: fillér/kat.h.
Borsodivánka	1413	68	537	39	125	2182	27962	1359
Egerfarmos	3852	57	973	6	185	5073	74681	1528
Egerlövő	2455	51	801	2	136	3445	45835	1385
Emőd	7144	360	693	92	286	8575	120521	1454
Gelej	3089	254	1824	-	414	5581	46567	901
Mezőcsát	8762	515	5631	211	707	15826	94590	626
Mezőkeresztes	9609	314	1778	-	554	12251	159076	1360
Mezőkövesd	13637	376	2084	1	839	16937	249704	1551
Mezőnagymihály	6009	111	4099	62	469	10750	112039	1090
Mezőnyárad	2031	52	268	-	100	2451	35861	1525
Mezőszemere	1880	111	416	2	124	2533	35209	1462
Szentistván	5438	117	3378	41	524	9498	97528	1027
Szihalom	5297	68	661	1	289	6316	89880	1491
Összesen	70612	2454	23143	457	4752	101418	1196675	1203
%	69,6	2,4	22,8	0,5	4,7	100		

Forrás: saját szerkesztés "Borsod vármegye adóközségeinek területe és kataszteri tiszta jövedelme művelési áganként és osztályonként az 1909. évi V.T.-cikk alapján végrehajtott kataszteri kiigazítás után (Budapest, 1913)" c. statisztikai kiadvány alapján

A gazdaság és a gazdálkodás történetét a 19. század közepétől a településsoros statisztikai kiadványok segítségével lehet jellemezni. Az 1865. évi statisztikai adatfelvételezés szerint a Borsodi-Mezőség területén (= 100 513 katasztrális hold) 62 nagy- és 6768 kisbirtokos folytatott termelő tevékenységet (2.táblázat). A mezőgazdasági földalap 51,9%-át a szántóföldek, 38,8%-át a rétek és legelők, 9,3%-át egyéb művelési ágak és az ún. haszonvehetetlen területek foglalták el. Az etnográfusok és a történeti földrajz művelői szerint a helytartó tanácsi összeírásokban szereplő "hasznavehetetlen" területek is beépültek a tradicionális gazdálkodás térbeli szerkezetébe. Az egyéb ágazatok közé besorolt erdőség (= 1152 kat. hold, 1,1%) nem biztosította a kiserő épület-, szerszám- és tűzifa-szükségeit, a hiányzó mennyiséget a Bükk-hegység erdőgazdálkodást folytató falvaiból szerezték be. 1865-től a századfordulóig terjedő időszakban a belső fejlődés, és a makrogazdasági folyamatok hatására, tovább növekedett a szántóföldek, a veteményes- és gyümölcsöskertek területe. 1897-ben 88 330 gyümölcsfát írtak össze, melyből a szilvafák 49,8%-kal, az almafák 12,2%-kal részesedtek. A gyümölcsfaállomány 48,6%-a (= 42 966 db.) Mezőcsát magas ártéri övezetében és a belsőség kertjeiben koncentrált. Az

1909. évi összeírás szerint a szántóföld részesedési aránya 69,6%-ra emelkedett, a rét- és legelőterület pedig 22,8%-ra csökkent (3. táblázat). Az állatállomány adatai – a mikrorégió egészére – csak 1895-től állnak rendelkezésünkre (1895-ben összesen 11 754 szarvasmarhát, 18 172 sertést, 33 584 juhot és 7202 lovat regisztráltak).

* * *

A Borsodi-Mezőség a vármegye fejlett agrárrégiójaként értékelhető. S ezt a megállapítást – a tájtörténeti vázlatunkban felsorolt eredmények mellett – az 1909. évi statisztikai források, a termelés hatékonyságára-jövedelmezőségére vonatkozó adatok is igazolják (3. sz. táblázat). A kistáj településeinek egy katasztrális holdra jutó átlagos tiszta jövedelme (=1203 fillér) 85,6%-kal magasabb volt, mint az országos átlag (= 648 fillér).

A 19-20. század fordulójáig a tájművelés, a kistáj egészére jellemző környezetgazdálkodás a természeti erőforrások racionális használatára épült.

IRODALOM

- BALASSA I. (1990): A magyar gabonatermelés néprajza. Debrecen, 195 p.
- CSORBA CS. (2018): A Borsodi-Mezőség a reformáció századaiban – Települések a történelem viharában. In: *Horváth Gergely* szerk.: A magyar földrajz szerencsi műhelye. Tanulmánykötet. Szerencs, pp. 89-106.
- CSORBA P. (2021): Magyarország kistájai. Meridián Táj- és Környezetföldrajzi Alapítvány, Debrecen, 409 p.
- CSÜLLÖG G. – HORVÁTH G. (2021): A 15. századi Borsod vármegye településhálózatának kultúrtáj jellemzői. *Történeti Földrajzi Közlemények* 9. évf. 1-2. sz. pp. 57-72.
- DÖVÉNYI Z. (szerk.) (2010) Magyarország kistájainak katasztere. Második, átdolgozott és bővített kiadás. (Az első kiadást szerkesztette: *Marosi Sándor* és *Somogyi Sándor*). MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, 875 p.
- ERÖSS G. (2016): Tiszatarján népelete I. Tiszatarján, 399 p.
- FODOR F. (1924): Magyarország gazdasági földrajza. Franklin-Társulat, Budapest, 238 p.
- FODOR F. – TELEKI P. – CHOLNOKY J. (1928) Magyarország gazdaságföldrajzi térképe, Budapest.
- FODOR I. (2009): Östörténet és honfoglalás. Kossuth Kiadó, Budapest, 104 p.
- FRISNYÁK S. (1962): Adatok Miskolc és Dél-Borsod régi vízrajzához. *Borsodi Szemle*, 6. évf. 5. pp. 28-31.

- FRISNYÁK S. (1977): Mezőkeresztes településformája és határa a XVIII. századi térképeken. A Bessenyei György Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. Tom. 7/F. Földrajz. Nyíregyháza, pp. 73-79.
- FRISNYÁK S. (1982): Adalékok a Borsodi-ártér történeti földrajzához. Tiszatarján 18-19. századi földrajzi képe. A Bessenyei György Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. Tom. 9/H. Nyíregyháza, pp. 79-95.
- FRISNYÁK S. (1997): Térképek Borsod vármegye történeti földrajzához. Oktatási segédanyag. Miskolci Bölcsész Egyesület. Miskolc, 32 p.
- FRISNYÁK S. (1999): Borsod vármegye földhasznosítása a 18-19. században. Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XXXVII. kötet, Miskolc, pp. 585-602.
- FRISNYÁK S. (2001): A kultúrtáj kialakulása és terjedése Borsod vármegyében. Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XL. kötet, Miskolc, pp. 213-223.
- FRISNYÁK S. (2001): A Hejő-völgy történeti tájrajza. Történeti Földrajzi Közlemények 9. évf. 4. sz. pp. 173-183.
- GRÁFIK I. (1992): Hajózás és gabonakereskedelem. Folklor és Etnográfia 65. Debrecen, 193 p.
- GYÖRFFY G. (1963) Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 907 p.
- GYÖRFFY I. (1943): Magyar falu magyar ház. Budapest, 231 p.
- KOCSIS K. (főszerk.) (2018): Magyarország Nemzeti Atlasza. Természeti környezet. MTA Csillagászati és Földrajztudományi Kutatóközpont. Budapest, pp. 00-00.
- KÓKAI S. (1999): Az Alföld vonzásközpontjai és -körzetei a XIX. század közepén. Bessenyei György Könyvkiadó, Nyíregyháza, 181 p.
- PALÁDI-KOVÁCS A. (1984): Kulturális hatások és kontaktónák Észak-Magyarországon. In: *Kunt Ernő – Szabadfalvi József – Viga Gyula szerk.: Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon.* Miskolc, pp. 61-73.
- PALÁDI-KOVÁCS A. (1993): A magyarországi állattartó kultúra korszakai. MTA Néprajzi Kutatóintézet. Budapest, 452 p.
- PINCZÉS Z. (1978): Geomorfológiai vizsgálatok a Bükk-hegység déli előterében. Alföldi Tanulmányok II. Békéscsaba, pp. 49-73.
- SÜLI-ZAKAR I. – CSÜLLÖG G. (2003): A regionalizmus történelmi előzményei Magyarországon. In: *Süli-Zakar István szerk.: A terület- és településfejlesztés alapjai.* Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, pp. 15-44.
- SÜMEGI P. (2017): Ember és környezet múltbeli kapcsolatának feltárása a Kárpát-medencében – régészeti geológiai, geoarcheológiai és környezettörténeti vizsgálatok és azok szintézise. In: *Szónokyné Ancsin Gabriella szerk.: Magyarok a Kárpát-medencében 2.* Szeged, pp. 83-104.
- SZABADFALVI J. (1984): Tanulmányok a magyar pásztorkodás köréből. Debrecen, 318 p.

- TÓTH P. (1991): A Mária Terézia-kori úrbérrendezés kilenc kérdőpontos vizsgálatai – Borsod vármegye. Miskolc, 279 p.
- TÖRŐCSIK T. – SÜMEGI P. (2018): Pollen alapú növénytermesztési rekonstrukció a Kárpát-medencében a magyar honfoglalás korában. In: *Szónokyné Ancsin Gabriella* szerk.: Magyarok a Kárpát-medencében 3. Migráció. Szeged, pp.17-35.
- VARGA G-NÉ (szerk.) (1970): Borsod-Abaúj-Zemplén megye története és legújabb kori adattára. Miskolc, 392, 674 p.
- VIGA GY. (2013): A tájak közötti gazdasági kapcsolatok néprajza (A Felföld népeinek gazdasági kapcsolatai a 18-20. században). Miskolci Egyetem. Miskolc, 238 p

AZ 1810-ES ÉVEK SZÉLSŐSÉGES IDŐJÁRÁSÁNAK HATÁSA A MINDENNAPI ÉLETRE BORSOD VÁRMEGYÉBEN¹

HORVÁTH ISTVÁN

THE IMPACT OF THE EXTREME WEATHER OF THE 1810s ON EVERYDAY LIFE IN BORSOD COUNTY

The most important sources for investigating the climate history of the 19th century are the newspapers of the time, but we can also use contemporary diaries to learn about the climate history of a settlement or small area. József Pók, incumbent parish priest of SÁta, then Apátfalva, kept such a diary between 1812 and 1847. In his diary, he describes the local weather and phenological events in detail, reports on crop results, the changes in the price of cereals and wine, and also notes the measures taken by the Council of Lieutenancy of Hungary, county and local landed lords to deal with the challenges caused by extreme weather. The so-called Little Ice Age was one of the most extreme periods of our land; the turn of the 18th-19th centuries saw the beginning of a particularly strong global cooling, which presented the country with unprecedented challenges. In years with poor harvests, the Council of Lieutenancy of Hungary instructed the counties to take measures within their own powers to prevent famine, and only provided help if the given county was unable to solve the supply problem. In the 19th century, to help the county's sprawling public administration, a committee was set up in times of famine, which, using the recommendations of the Council of Lieutenancy of Hungary, drew up a plan to deal with the famine, regulated the grain trade, restricted the brewing of brandy from grain, etc.

BEVEZETÉS

A 19. századi klímátörténet vizsgálatának legfontosabb forrásai a korabeli újságok, melyek beszámoltak a rendkívüli időjárási eseményekről, valamint az 1780-tól induló budai meteorológiai észlelések idősorai. Ma a legismertebb

---

¹ A tanulmány elkészítését az NKA 201102/0625 sz. pályázata támogatta.

forrásgyűjtemény a Réthly Antal által összeállított háromkötetes *Időjárási események és elemi csapások Magyarországon* c. könyvsorozat.²

Egy-egy település vagy kisebb térség klímátörténetének megismerése azonban leginkább a korabeli naplókából lehetséges. Egy ilyen napló található az Egri Főegyházmegyei Levéltárban is, melyet Pók József³ sátaí, majd apátfalvi plébános vezetett 1812 és 1847 között. Pók József naplója eredetileg egy plébániai jegyzőkönyv, *Protocollum Parochiale*⁴ volt, melyet a Borsod vármegyei Sátára kerületek kezdett el használni és 1837-ben Apátfalvára⁵ helyezésekor magával vitt. Ebbe a jegyzőkönyvbe írta le az érseki központból, Egerből érkező rendeleteket, leveleket, valamint a plébánián és környékén történt egyházi és időjárási eseményeket.

Pók plébános az időjárás lejegyzését 1812-ben kezdte el, a rendkívül hideg, téli időjárás következtében beálló gazdasági nehézségek és az élelmiszerek rendkívüli drágaságának ismertetésével.⁶ Pók napi szinten és egyre részletesebben ismertette a helyi időjárási és fenológiai eseményeket, kezdetben még latin nyelven, majd latinul és magyarul felváltva, később csak magyarul. A napló 1847 szeptemberével ér véget, de a kötetben található egy papírlap, amelyre az 1848. február 1 és március 11. közötti időjárási eseményeket, megfigyeléseit jegyzete le. Az 1817 áprilisától kezdve havi összefoglalót is írt az elmúlt hónap időjárásáról és lejegyezte az alapvető élelmiszerek árát is, az évet pedig egy összefoglalóval zárta. Pók plébános beszámolt a terméseredményekről, a gabonafélék és a borárának változásáról is, illetve a szélsőséges időjárás okozta kihívásokra adott helytartótanácsi, vármegyei és a helyi földesúri intézkedéseket

---

² RÁCZ L: Környezetpolitika a reformkori Magyarországon (1825–1848). In: DR. TAMÁS E. – DR. KÓKAI S.: Kárpát-Pannon térség: tájak, népek, tevékenységek., Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma, Nyíregyháza–Sárospatak, 2019. pp. 291–303.

³ Pók József 1773. április 4-én Egerben született, nemes szülők gyermekeként. 1797. március 10-én szentelték pappá, majd káplánként szolgált Aszalón, Arlóban és BÉlapátfalván. 1806-ban négy hónapig Erdőkövesden adminisztrátor, majd július 5-én Domaházára helyezik plébánosnak. Négy hónappal később SÁta plébánosa lesz és több mint harminc évig szolgálja a helyi híveket. 1837. február 4-én BÉlapátfalvára helyezik és haláláig, 1856. szeptember 18-ig ott él. 1837-től 1853-ig az Apátfalvi kerület esperese volt.

⁴ Egri Főegyházmegyei Levéltár, Plébániai Levéltárak, BÉlapátfalva plébánia levéltára. *Protocollum Parochiale, seu manuale Josephi Pók Parochi Satensis.* (továbbiakban Prot. Parochiale).

⁵ Ma BÉlapátfalva.

⁶ Vö. RÉTHLY A.: *Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1801–1900-ig.* I. kötet. OMSZ, Budapest, 1998. p. 93.

is lejegyezte. A napló szövegéből kiolvasható, hogy Pók a megfigyelt napi időjárási eseményeket először piszkozatban jegyezte le, majd egy későbbi időpontban írta be a naplóba. Naplójában nem csak a helyi, hanem a környező településeken, illetve a szomszédos vármegyékben, alkalmanként az ország távolabbi vidékén történt rendkívüli időjárási eseményeket is lejegyezte, a híreket az újságokból véve át.

RENDKÍVÜLI IDŐJÁRÁSI ESEMÉNYEK 1812 ÉS 1817 KÖZÖTT ÉS ANNAK HATÁSA A MEZŐGAZDASÁGI TERMÉSEREDMÉNYEKRE

Magyarország a 19. század közepén még hagyományos agrárország volt, a lakosság döntő többsége mezőgazdaságból élt, annak ellenére, hogy a reformkorban megindult az ország iparosodása. A magyar mezőgazdaság még mindig a 18. században kialakult Habsburg-birodalmi munkamegosztást szolgálta, amelyben Magyarországnak az agrárszállító szerep jutott. A Nyugat-Európában kibontakozó mezőgazdasági fejlődés a hazai nagybirtokok többségében nem érezte a gazdálkodásfejlesztő hatását, a jobbágyság döntő többsége még mindig 2–3 nyomásos gazdálkodást folytatott. A magyarországi nagybirtokrendszerben a duális, a jobbágyi és a majorsági egységen alapuló üzemszerkezet nagyon szoros egységet alkotott és a gazdasági egymásrautaltság mellett jelen volt a patriarchális, gondoskodó viszony is.⁷ A mezőgazdasági termelés a feudális korban minden gazdasági, társadalmi és szociális kérdéssel összekapcsolódott, mert az volt a megélhetés alapja. Ezt azonban az időjárás alakulása nagymértékben befolyásolta, az ebben a korban alkalmazott mezőgazdasági technológiával még nem tudták a kedvezőtlen időjárás miatt kialakult terméshiányt kompenzálni.⁸

A 19. század első fele a 14. században kezdődő és a 19. század közepéig tartó ún. kisjégkorszak egyik legszélsőségesebb időszaka volt. Ezen belül a 18–19. század fordulóján egy különösen erőteljes globális lehűlés kezdődött, amelynek negatív hatásait felerősítette az izlandi Laki 1783-os és egy máig ismeretlen dél-amerikai vulkán 1808-os kitörése, de a legsúlyosabb csapást az indonéziai Tambora 1815-ös kitörése jelentette, minek következtében 1816 úgy vonult be a történelembe, mint a „nyár nélküli év”. A 19. század elején ezekhez hozzákapcsolódott az ekkor kezdődő ún. Dalton-ciklus, azaz napfoltminimum időszak, amely alatt csökkent a nap sugárzása, ezzel elősegítve a globális lehűlést,

---

⁷ KAPOSZ Z.: Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2010. pp. 75-158.

⁸ RÁCZ L: Környezetpolitika a reformkori Magyarországon (1825-1848). In: DR. TAMÁS E. – DR. KÓKAI S.: Kárpát-Pannon térség: tájak, népek, tevékenységek., Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma, Nyíregyháza–Sárospatak, 2019. pp. 291–303.

illetve annak hosszabb távon való fennmaradását. Így a 19. század első fele egy rendkívül szélsőséges időszak volt, a hőmérséklet erős ingadozása mellett a szárazság vagy a túlzottan csapadékos hónapok, évszakok, évek folyamatosan követték egymást, melyek rendkívüli hatással voltak hazánk gazdaságára és társadalmára is.⁹ Igaz, az őszi és tavaszi vetés csak ritkán hozott egyidejűleg rossz eredményt, és a század elején népelelmezési cikké váló burgonya és kukorica elterjedése is befolyásolta a népesség ellátását – „*De mivel krumpli és kukoritza bőven termett, nem nagyon féltek az emberek az jövődő éhségtől. (...) kukoritzának mellynek bő termése olly nagy hasznot okozott, hogy sok embernek, az által menekedtek meg az éhen halástól. (...) A krumpli veszni indúlt s rothadot, mely a szegénységnek a jövődő éhségre alkalmatosságot szolgáltatott.*”¹⁰ –, de a vizsgált korszakban többször előforduló, több éven keresztül elhúzódó kedvezőtlen időjárás és ennek következtében a minden élelmiszer- és takarmánynövényre kiterjedő és egyre gyakoribb termés kiesés eddig nem tapasztalt válsághelyzet elé állította a lakosságot és a korabeli közigazgatás szereplőit.¹¹

---

⁹ RÁCZ L.: Mi a kis jégkorszak? In: Történeti Földrajzi Közlemények 4/1 2016. 15–46. p.; RÁCZ L.: A kis jégkorszak éghajlati változásainak hatása az őszi búza terméseredményeire a Kárpát-medencében a reformkor idején. In: DEMETER G. – KÖVÉR Gy. – POGÁNY Á. – WEISZ B. (főszerk.): Környezettörténet – Historográfia. Magyar gazdaságtörténeti évkönyv 2021. ELKH BTK, Budapest, 2021. pp. 161–196.; SZILÁGYI Zs.: Alkalmazkodó mezőváros. In: FORRÁS. 52. évf, 2020. 7–8 sz. pp. 13–36.; DÖVÉNYI Z. : Vulkán kitörés és éhínség: megjegyzések a Tambora 1815-ös kitörésének következményeihez a Kárpát-medencében. In: TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK. 3. évf. 2. 2015. pp. 80–89.; HARANGI SZ.: Egy vulkánkitörés, ami megrengette a világot. A Tambora kitörésének 200. évfordulója. TERMÉSZET VILÁGA 146. 2015. pp 253–255.; SOÓS I.: „Nyár nélküli esztendő” 1816-ban. In: HISTÓRIA 32. 2010. pp. 24–27.

¹⁰ GLÓSZ J.: Gabonakereskedelem Magyarországon a 19. század első felében. L’Harmattan Kiadó, Budapest, 2014. p. 106.; Lásd a Prot. Parochiale 326, 365, 752. és a 1225. sz. bejegyzés.

¹¹ Az éhínség mértékét természetesen egyéni szinten a szántóföld nagysága és minősége is befolyásolta. A negyed telekkel rendelkező jobbágy egy átlagos évben elegendő élelmiszert tudott előállítani, de gyengébb termés esetén már nem tudta biztosítani ezt és a következő vetéshez szükséges magot. Egy féltelkes jobbágy egy átlagos évben termésfelesleggel rendelkezett, de egy hosszabb rossz termésű időszakra való tartalékot ők sem tudtak felhalmozni. Viszonylagos biztonságban csak a fél teleknél nagyobbval rendelkező gazdák voltak, ők általában már elegendő tartalékkal rendelkeztek.

Az 1811–1812 tele és 1817 közötti időszakban a megszokotthoz képest jelentős időjárási kilengések – rendkívüli hideg és szokatlanul csapadékos időjárás – sorozatát jegyezte le Pók József. 1811–1812 tele már december elején rendkívüli hideggel kezdődött és emellett csapadékos, havas is volt. Május elején egy vihar pusztított Sátán és a környező településeken, és a jégesőt követő áradások jelentős károkat okoztak. Az időjárás az egész hónapban változékony volt. Júliusba folytatódott a változékony, csapadékos időjárás, a hónap első hetében egy újabb nagy kiterjedésű vihar vonult végig Sátán és környékén, valamint a szomszédos vármegyékben is, több ember halálát okozva. Az őszi időjárás is hűvösebb és csapadékosabb volt a megszokottól, szeptember elején már derések voltak a reggelek, november pedig a szokatlanul bő csapadékoságával tűnt ki.¹²

1812–1813 tele is olyan hideg és havas volt, amilyenre a legöregebbek sem emlékeztek. A télen felhalmozódott nagy mennyiségű hó március végéig lassan elolvadt, áprilisban száraz, szeles és hűvös időjárás volt. A nyár 1813-ban eltérő időjárást mutatott Borsod vármegyében. A vármegye déli és délnyugati részén a tavaszi vetés – az árpa és a zab –, valamint a szénatermés is katasztrófális volt a száraz időjárás miatt. A vármegye északi részén, a szentpéteri és a szendrői járásokban viszont épp ellenkezőleg, a rendkívül hűvös és csapadékos időjárás és az áradások tették tönkre a gabona-, a széna- és a sarjútermést, július elején még fagypont alatti hőmérsékletről is tudósít Pók József naplója.¹³ Az év időjárását Pók József így jellemezte: „Ezen egész 1813-ik esztendő igen essős, sáros, terméketlen, sovány, káros esztendő vala.”¹⁴ A kedvezőtlen időjárás következtében a terméseredmények rosszak lettek, az élelmiszer és takarmány ára napról napra emelkedett.¹⁵

A következő évben sem kedvezett az időjárás a mezőgazdaságnak. 1814-ben az április végi, május eleji nagy fagyok okoztak jelentős károkat a gyümölcsösökben, szőlőkben. Nyár elején, június 8-án hatalmas jégeső pusztított Sátán és a szomszédos Csokván és Ományban, a vetéseket, a réteket és a szőlőt is teljesen tönkre téve. A vetéseket annyira elverte a jég, hogy a jobbágyok mentve, ami menthető, takarmánynak kaszálták le a földön fekvő gabonát.¹⁶ Hasonlóan súlyos pusztítást végzett a jég a tágabb környéken is: Nekézsenyben,

---

¹² Prot. Parochiale 128–141. bejegyzés.

¹³ MNL-BAZML IV. 501/a 98/3642–3643/1813., 3646/1813., 122/3669/1813., 123/3670–3677/1813., 240/3883/1813., Prot. Parochiale 142–192. bejegyzés. Augusztusban egy zivatarrendszer pusztított az ország északi részén. Vö: RÉTHLY 1998. pp. 103–108, 116–126.

¹⁴ Prot. Parochiale 142–192. sz. bejegyzés.

¹⁵ MNL-BAZML IV. 501/a 259/2353/1814., 260/2354/1814, 261/2355/1814.

¹⁶ MNL-BAZML IV. 501/a 139/3375/1814., 140/3376/1814.

Dédesen, Visnyón, Mályinkán, Tardonán, Varbón, Parasznyán, Radostyányban és Sajókápolnán.¹⁷ A megye más részén is a rendkívüli esőzések és áradások következtében lett katasztrófális a termés. Amit esetleg a nyár eleji zivatarok, jégesők meghagytak, azt az augusztus 14-i jégeső tette tönkre. Az ősz is hűvösebb volt a megszokottnál. A helyzet tragikusságát mutatja, hogy a legsúlyosabban károsult települések felmentést kaptak az évi adófizetés alól.¹⁸

Pók József így fejezte be az év időjárásának ismertetését: „*Ezen 1814-ik esztendő igen Mostoha vala, és az életben igen szűken termő, nemcsak ezen vidéken, hanem másutt is. Már ezen esztendőnek végén zab kenyérré szorítottak az emberek, a mellyet még ekkoráig nem próbáltak. Tiszta búzának köblé 25, rozsnak 20, Árpának 14–15 forint vala. A zabot 5 forintyával köblét meg lehetett venni. A szegénység marháit el adogatván, kintelenítette annak árát árpára költeni.*”¹⁹

A tavaszi időjárás 1815-ben is hűvösebb és csapadékosabb volt a megszokottnál, májusban szinte naponta volt zápor, zivatar, és a hajnali hőmérséklet még a hónap végén is fagypontra alatti volt. A nyár ebben az évben is hűvösebb és csapadékosabb volt a megszokottnál, a záporokat, zivatarokat kísérő villámáradások jelentős károkat okoztak. Július közepén két reggel is dér borította a talajt. A változékony, csapadékos és a megszokottnál hűvösebb időjárás ősszel is folytatódott. A rossz terméseredmények miatt a gabonafélék ára jelentősen nőtt: egy köből búzát 30, kétszerest 25–26, rozst 18–20, árpát 6, zabot pedig 5–6 forintért árultak. A lakosság nagy része éhezett. „*Ezen esztendőben olly nagy szükség uralkodott egész aratásig az egész Fel földön hogy zabbul sült kenyérral, amellyet soha sem próbáltak, enyhítették éhségeket. Olly kegyességgel viseltetett a T[ekinte]tes Földes uraság, az Egri N[eme]s Iffiu Seminariumjának Fő T[isztelen]dő Rectora Durtsák János egri kanonok, és ugyan a Seminarium külső jószágának administratora T[isztelen]dő Tóth Pál Urak a Sátai, Bótai és*

---

¹⁷ MNL-BAZML IV. 501/e 3407/1814. Nekézsenyben 179 hold szántót, 147 kaszás rétet, és 121 kapás szőlőt, Tardonán 104 hold szántót, 94 kaszás rétet, 49 kapás szőlőt, Dédesen 164 hold szántót és 123 kapás szőlőt, Mályinkán 208 hold szántót és 58 kaszás rétet, Visnyón 77 hold szántót, 46,5 kapás szőlő, Varbón 95 kapás szőlőt és 21,5 kaszás rétet, Sajókápolnán 215 hold szántót, 206 kapás szőlőt, Parasznyán 77 hold szántót, 42,5 vékás kenderföldet, 11 kaszás rétet és 139 kapás szőlőt, Radostyányban 66 hold szántóföldet tett tönkre a zivatar, a jégeső és az azokat követő áradások.

¹⁸ Prot. Parochiale 194–220. sz. bejegyzés.

¹⁹ Prot. Parochiale 221. sz. bejegyzés. A gabonafélék árának országos változására további adatokat ad: DR. DÁNYI D.: „Az élet ára.” Gabona és élelmiszerárak Magyarországon 1750–1850. KSH Könyvtár és Levéltár, Budapest, 2007. pp. 190–193.

Upponyi jobágaihoz, hogy a zabnak köblét három Rforintokon²⁰ adná nekik kenyérnek, ámbár másutt 5-6 forint vala köble a zabnak. Az Isten álgya meg az ilyen kegyes földes uraságokat! (...) a köznép közönségesen úgy ette a zab kenyeret ezen esztendőben, mint máskor a leg tisztább búzából sült kenyeret."²¹

Az 1816-os esztendőben, „a nyár nélküli évben” minden évszak időjárása hűvösebb és csapadékosabb volt a megszokottnál a Tambora kitörése miatt, minek következtében a patakok kiléptek a medrükből és jelentős károkat okoztak a gazdáknak.²² A gondok már az év elején mutatkoztak, a rendkívül hideg és havas télen a nagy hó alatt az őszi vetés egy része tönkrement, másik részét viszont a hirtelen tavaszi olvadás mosta el, így a termés olyan gyenge volt, hogy az újabb vetéshez szükséges gabonamennyiség sem termett volna meg.²³ Több településen ezért kiszántották az őszi búza-, kétszeres- és rozsvetést, majd tavaszt, árpát és zabot vetettek a helyére.²⁴ Az aratás és a dézsmálás ideje alatt is csapadékos volt az időjárás, ekkor is sok kárt okozott a már learatott, keresztetekbe rakott gabonában. A patakok és folyók kiáradtak és tönkre tették a réteken lekaszált szénát is.²⁵

A szélsőséges időjárás következtében a termés igen csekély lett, különösen az őszi gabonáé. Borsod vármegye négy járása közül csak a szentpéteriben termett annyi, hogy a vetés elvégzése után még élelmezésre is maradt 6609 kila. A többi járásban még az őszi vetés elvégzéséhez szükséges gabona sem termett meg, ehhez a szolgabírói jelentések szerint 10680 kila hiányzott. Szerencsére az árpa és a zab termése jobb lett, a vetéshez elegendő termett, de a lakosság és az állatok élelmezésére, táplálására már ez sem volt elegendő. A szolgabírák jelentései szerint a vármegyében 141.834 kila őszi és tavaszi gabonával rendelkeztek élelmezési céllal, míg a vármegye számítása szerint a 128.079 lélekből álló lakosság tíz hónapnyi ellátáshoz 1.024.832 kila gabona kellett volna, vagyis 876.566,5 kila, a meglévő többszöröse hiányzott.²⁶ A Pók József naplójában ismertetett Sáta helység ellátásához, a vetéshez és élelmezéshez például 1553 kila gabona hiányzott.²⁷

---

²⁰ Rajnai forint.

²¹ Prot. Parochiale 224–263. sz. bejegyzés.

²² MNL-BAZML IV. 501/a 1546, 2092, 2103, 2404, 2479, 2528, 3430/1816.

²³ MNL-BAZML IV. 501/a 326/1546, 2092, 2103, 2528/1816.

²⁴ Prot. Parochiale 264–320. bejegyzés.

²⁵ Prot. Parochiale 302. bejegyzés.

²⁶ A vármegyei tisztviselők számításai szerint egy főnek 10 hónapi időtartamra 8 kila gabonára volt szüksége, de a gyerekek, az idősek és a felnőttek szükséglete között nem tettek különbséget, egyformán nyolc kilával számoltak.

²⁷ MNL-BAZML IV/501/e. 3137/1816.

Pók József 1816-ot így jellemezte: „Ezen folyo 1816. esztendőben igen nagy szükség és drágaság uralkodott az egész országban. Az elmúlt télen a nagy hó mindenütt ki pállítván a búzát országszerte el veszett, és igen sok helyeken az 1816 esztendőben való búza termés nem volt elég őszi vetésre. Ami termett is tsupa toklász, vadótz, és fű mag volt. Az egész országban a szegénység, sőt még a tehetős gazdák is árpa és zab kenyeret ettek. A tiszta búzának köblét 45–50 forintra, az árpáét 20–21 forintra, a Zabét 8–10. forintra emelte ezen szűk üdő. A Kukoritzza 20–22 forint volt. A bornak semmi bötse nem volt, mivel hogy nem is jó volt, és hogy kenyér nem volt az ital nem is kellett. A pálinka főzés az életből ország szerte meg tiltatott a jó kormányzó előjárók által. Ezen 1816. esztendőben sok féle kártételek, lopások, káromkodások és erköltstelenségek uralkodtak, Minden felől igen sok lovak, szarvas marhák és egyebek lopattattak el, sok úton járók és kereskedő zsidók is mindenektől meg fosztattak.”²⁸

A következő év, 1817 időjárása sem volt sokkal kedvezőbb, a tavasz ismét hűvösebb és csapadékosabb volt a megszokottnál, a nyár viszont forró, szeles és száraz volt, annak ellenére, hogy gyakoriak voltak a záporok és zivatarok, amelyeket jelentős károkat okozó villámáradások követtek.²⁹

Az előző évi katasztrófális termés okozta élelmiszerdrágulás és éhínség ebben az évben az aratásig csak fokozódott. A lakosság már türelmetlenül várta az aratást, sokan már a teljes érés előtt learatták gabonájukat és a napon, kemencében szárítva fogyasztották. A terméseredmények végül is jobbak lettek, mint 1816-ban, egy köből búzát 15–20, rozst 12–14, zabot 5 forintért lehetett venni. Pók József erről így tudósít naplójában: „Ezen esztendőnek három első hónapjaiban igen nagy szükség, nagy drágaság uralkodott. A tiszta búzának köble 50–56 forinton, a kétszeresnek 40–44 forinton, a rosnak 35–36 forinton, az árpának 24–25 forinton, a zabnak 10–12 forinton, a kukoritzának mellynek bő termése olly nagy hasznot okozott, hogy sok embernek, az által menekedtek meg az éhen halástúl 8–10 forinton mentek köblei. A bor ámbár rosz volt és eleinte 20 forint volt hordója, még is ez hónapban fel hágott az ára 30–40 forintra is. Ezt okozta az, hogy a T[ekinte]tes Vármegyék mindenütt megtiltották minden féle enni valóból való palinka főzését. Már ezen hónapokban némelly szegény Felföldi lakosok az nagy éhség miatt allig tudtak járni és amellyek akik zabot nem volt min venni, a kukoritzza tsutkát öszve szedték, azt meg szarítván öszvetörték és úgy öröltették meg, melly kevés tápláló nedvességet okozott, pedig ez az emberben kiki által láthatya, hát még aratásig vallyon mire nem szorul szegény ember. Ezen két hónapban u.m. Aprilisben és Májusban az emberek az éhség miatt egészlen el lankadtak. Pénzek nem lévén se zabot amelynek köble 16–18–20 forint is volt, se búzát amelynek 50 forint volt köble nem vehettek. Ehez járult

---

²⁸ Prot. Parochiale 313. 320. sz. bejegyzés.

²⁹ Prot. Parochiale 321–365. bejegyzés.

*a nagy szárazság is, melly rettentette a szegénységet. A gyümölcs is le hullott. Ezen egész Junius hónapjában olly nagy éhség uralkodott mindenütt, hogy a szegénység éhen allig tudott menni az úton, mindeneket sokan eladták tsak hogy valamenyire táplálhatnák magokat. A tisztabúzának köble 70, a kétszeresnek 60, a rozsnak 50–52, az árpának 40–46, a zabnak 30 forintokon mérték, innen lehet gondolni a szegénység között az iszonyú nagy inséget. Juliusnak elején amidőn már közelített az aratás jóval mindennek az ára leszállott.*³⁰

A HELYTARTÓTANÁCS INTÉZKEDÉSEI

A Helytartótanács az ország közellátásának a biztosítása érdekében évente tájékoztatást kért a vármegyéktől az évi terméseredményekről. Ezek évről évre táblázatos kimutatásban jelentették, hogy az egyes járásokban milyen volt a búza-, a rozs-, a kétszeres-, az árpa-, a zab-, a köles-, a tengeri-, a széna- és a sarjútermés. A táblázatban a termés nevével csak azt feltüntették fel, hogy jó, közepes, vagy rossz volt-e az eredmény, esetleg azt, hogy a kérdéses gabonafélét nem termesztik a járásban.³¹ Nagyon rossz termés esetén a Helytartótanács utasította a vármegyéket, hogy az éhínség elhárítása érdekében saját hatáskörben intézkedjenek, segítséget csak akkor adott, ha az adott vármegye nem tudta megoldani a kialakult ellátási problémát. A korabeli állami kormányzat a helyi szintű öngondoskodást propagálta, ahogy az általa kiadott utasításokban is láthatjuk, a helyi földesurak, az egyházak és a vármegyék feladatának tekintette az éhezők és szenvedők ellátását.³²

A Helytartótanács vizsgált időszakunkban két utasítást adott ki az éhínség enyhítésére, de ezek nem konkrét rendeletek voltak, hanem csak javaslatok, és a vármegyék ezeket felhasználva hozták meg saját rendeleteiket.

Az első utasítást 1816. augusztus 21-én, 24.721. sz. alatt adta ki a Helytartótanács, melyben kijelenti, hogy a segítségnyújtás elsősorban a helyi földbirtokosok feladata, a jobbágyokat nekik kell vetőmaggal ellátni, hogy a földek ne maradjanak vetetlenül. Ebben további javaslatokat adott a vármegyéknek, hogy tiltsák meg a gabonából való pálinka- és sörfőzést, és a gabonának kocsmákban, boltokban fizetőeszközként való használatát. A szegényebb sorsúakat figyelmeztessék, hogy a fuvarozásért, cséplésért, mindenféle kétékezi munkáért csak gabonát kérjenek és fogadjanak el és a falvak

---

³⁰ Prot. Parochiale 326, 338, 344, 346, 349. sz. bejegyzés.

³¹ MNL-BAZML. IV. 501/e 3059/1817., 2385–2388/1827., 3128–3131/1830., 2571–2574/1831., 2266–2269/1834., 2870–2873/1837., 2777–2780/1838., 2640–2644/1845., 4464–4468/1847.

³² FELHŐ I. – VÖRÖS A.: A Helytartótanácsi Levéltár. Magyar Országos Levéltár, Budapest, 1961. pp. 165–168.

közös földjén termett gabonát a közösség a legelesettebbek ellátására használja fel.

Két héttel később, szeptember 3-án, 26.287. számon újabb rendelet adott ki a Helytartótanács. Az újabb körrendelet tartalmára nézve nagyrészt megegyezik az előzővel, ismét felhívja a helyi hatóságok és földesurak figyelmét, hogy ellenőrizzék a jobbágyokat, hogy azok rendesen vessék be a földjeiket. Ehhez a földbirtokosoknak kellett a vetőmagot kölcsönadni. Figyelmeztette a vármegyét arra is, hogy az éhínség elhárítása és a katonaság ellátása az ő felelősségük, s hogy ez sikeres legyen, mérjék fel a rendelkezésre álló termény mennyiségét, tanácskozzanak, majd hozzanak rendeleteket és azokat jelentsék. A vármegyék ezen kívül akadályozzák meg, hogy a kereskedők, uzorások felvásárolják a burgonyát uzoráskodás és pálinkafőzés céljából. Figyelmeztessék a lakosokat, hogy minél előbb öröljék meg a gabonájukat, hogy a vármegyében állomásozó katonák ellátása biztosítva legyen.³³ Két héttel később, szeptember 24-én a Helytartótanács a 28.924. sz. rendeletében megtiltotta a pálinkafőzést gabonafélékből.³⁴

BORSOD VÁRMEGYE ÍNSÉGRENDELKEZÉSEI 1814 ÉS 1817 KÖZÖTT

A 19. században a vármegye szerteágazó közigazgatásának segítésére, a döntések előkészítésére állandó vagy ad hoc bizottságokat, deputációkat állított fel. A bizottságok tagsága a vármegye tisztviselőiből – alispán, főszolgabírók, szolgabírók, táblabírók, jegyző – került ki. A rossz termésű években, amikor éhínség fenyegetett, ilyen ideiglenes deputációt állított fel Borsod vármegye, hogy a törvények, a helytartótanácsi rendeletek és a vármegyei tisztviselők jelentései alapján dolgozzon ki javaslatokat a probléma kezelésére. Ezt a vármegyei közgyűlés elé terjesztették, amely megtárgyalta és döntést hozott róla. Az így meghozott határozatok a következő aratásig voltak érvényben.

1814-ben a már három éve tartó szélsőséges időjárás következtében a gabonafélék ára annyira megrágult, hogy a vármegyének már foglalkoznia kellett a kialakuló élelmezési válsággal. Ezért a vármegye egy bizottságot³⁵ állított fel, hogy az vizsgálja ki az okokat és tegyen javaslatot a drágaság és a várható ínség csökkentésére. A bizottságnak az alispán volt a vezetője, tagjai közt volt öt főszolgabíró, a szolgabírók, táblabírók és a vármegyei aljegyző.

A bizottság 1814. november 14-én a vármegye közgyűlésén nyújtotta be hét pontból álló javaslatát. Először az élelmiszerárak erőteljes drágulásának okával foglalkoztak. Az alapvető okot nem nagyon kellett keresni, a rendkívül

---

³³ MNL-BAZML IV. 501/e 2671/1816.

³⁴ MNL-BAZML IV. 501/e 3192–3194/1816.

³⁵ A bizottság hivatalos neve: Az Élet ára nevekedésének meggátolhattására kiküldött deputatio.

szélsőséges időjárás okozta rossz termés miatt drágult az élelmiszer ára, de a helyzetet más is súlyosbította. A kedvezőtlen időjárás következtében a szőlőtermés is tönkre ment, ezért sokan a bor pótlására gabonából főztek pálinkát és sört. Az árak emelkedését a gabonakereskedők és spekulánsok is okozták, akik a rendelkezésre álló feles gabonát felvásárolták, majd a felhalmozott árut csak tavasszal értékesítették, mikorra a kevés tartalékaiból kifogyott lakosságnak még nagyobb haszonnal tudták eladni.

A bizottság a következő megoldási javaslatokat terjesztette a vármegyei közgyűlés elé, amely azokat el is fogadta. Ajánlották, hogy a miskolci gabonapiacot helyezték át a városban egy olyan helyre, ahol a vármegyei és városi tiszték jobban tudják ellenőrizni a kereskedelmet. Javasolták továbbá, hogy a szerdai és szombati piaci napokat megelőző napokon tiltsák be a gabonakereskedelmet, valamint a piaci napokon délelőtt 10 óráig az eladók – a nagykereskedők és a földművesek is – vékánként is legyenek kötelesek kiszolgálni a vásárlókat. A felvásárlás korlátozásának érdekében nagy tételben csak 10 óra után adhatták el a gabonát, de csak egy-egy szekérrel, mind a helyi, mind a máshonnan érkező kereskedőknek. Továbbá felszólították a vármegyei földesurakat, hogy a gabonájukat ne a nagykereskedőknek, spekulánsoknak adják el, hanem azoknak, akik saját maguknak vásárolnak. Javasolták, hogy ha nekik sincs elég gabonájuk, hogy segíteni tudják jobbágyaikat, akkor addig szerezzék be, míg olcsó. A gabonából való pálinkafőzést megtiltani ugyan nem tudta a vármegye, ezért inkább korlátozó intézkedéseket hozott: pálinkát csak saját fogyasztásra főzhettek a jobbágyok és azok a kocsmárosok, akik pálinkafőzési jogot bérelve egy meghatározott mennyiségű cefrét átadtak sertéshízalásra a helyi földesúrnak. Kereskedelmi céllal tilos volt a pálinkafőzés, ha valaki megszegte a rendeletet, akkor annak lefoglalták a főzőberendezését és ha nemes volt, tizenkét forintos pénzbüntetésre ítélték, ha pedig nemtelen, akkor huszonnégy pálca büntetést kapott. E rendelkezések megtartásának ellenőrzése a főszolgabírók, a szolgabírók, az esküdtek és a melléjük kinevezett négy táblabíró feladata volt. Ezeket a rendelkezéseket a vármegye a Helytartótanácsnak is felterjesztette, kérve, hogy az is hozzon olyan országos rendeleteket, amelyek segítenek az ínség elhárításában.³⁶ Az uralkodó 1815. január 3-án kelt rendeletében valóban meg is tiltotta a rozsból való pálinkafőzést.³⁷

A következő évben, 1815-ben a rendkívül forró és száraz június, majd a hűvös és igen csapadékos július következtében ismét rossz lett a gabona- és szénatermés, de már nem oly mértékben, hogy az uralkodónak, a Helytartótanácsnak vagy a vármegyének ismét foglalkoznia kellett volna a problémával.

---

³⁶ MNL-BAZML IV. 501/e 3405/1814.

³⁷ MNL-BAZML IV. 501/e 164/1815.

Egy év múlva azonban ismét súlyosra fordult a helyzet. 1816 úgy vonult be a történelembe, mint a „nyár nélküli év” az indonéziai Tambora vulkán 1815-ös kitörése miatt, mely az egész északi félteke időjárásában éreztette negatív hatását. A vármegye vezetése látva a várható rossz termést, versenyfutásba kezdett a kialakuló élelmezési válsággal, és már áprilisban a Helytartótanácsához fordult, hogy a vármegyébe újabb lovasezredet ne vezényeljenek, mert a már bent lévőket is alig tudják ellátni. Májusban a vármegye megtiltotta, hogy gabonából pálinkát vagy sört főzzenek és kérték a Helytartótanácsot, hogy adjon utasításokat, melyekkel a várható ínséget, éhhalált el tudják hárítani. Eközben felszólította a szolgabírókat, hogy minden helységben házanként írják össze a rendelkezésre álló gabonatermést, a családok lélekszámát, illetve azt, hogy mennyi gabonára van szükségük, hogy a földjeiket be tudják vetni és családjukat el tudják látni a következő aratásig. Egyben jelentették a Helytartótanácsnak, hogy a vármegyében állomásozó katonaság szeptember elsejétől már nem rozskenyérrel, hanem árpából vagy árpa és „*krompli liszt*” keverékéből süített kenyérral fogják ellátni. A folyamatosan dráguló gabona és az egyre általánosabbá váló uzsorakereskedelem visszaszorítása érdekében az 1814-ben hozott ínségintézkedéseket ismét kiadták a szolgabíróknak, hogy azokat a kerületükben hirdessék ki és aszerint járjanak el.³⁸

A vármegye a szeptember 9-én tartott kisgyűlésén elismerte, hogy az ínséghelyzet már olyan súlyos és kiterjedt, hogy arra a kisgyűlés már nem hozhat általánosan érvényes határozatokat, ezért szeptember 16-ra egy rendkívüli közgyűlést hirdettek, felszólítva a vármegye nemeseit és földbirtokosait, hogy azon minél nagyobb számban jelenjenek meg. Ezzel egyidejűleg ismét felállították az ínségbizottságot, melynek az alispán, öt táblabíró, a négy főszolgabíró, a vármegyei főjegyző, a vármegyei ügyész és az főadószedők voltak a tagjai.³⁹ A bizottság első feladata az előbb említett közgyűlés előkészítése volt. Az év során a Helytartótanácsnak küldött és onnan kapott leveleket, rendeleteket, a tárgyhoz kapcsolódó szolgabírói jelentéseket átadták a bizottságnak, hogy azokat tanulmányozva tegyen javaslatokat az éhínség elhárítására.⁴⁰

A bizottság kisebb kiegészítéssel az 1814-es intézkedéseket terjesztette a rendkívüli vármegyei közgyűlés elé, amelyet az elfogadott. A korábbi rendeletet az alábbiakkal egészítették ki: a szolgabíróknak fel kellett szólítaniuk a jobbágyokat, hogy a kevés termés ellenére minél nagyobb arányban vessék be

---

³⁸ MNL-BAZML IV. 501/a 1/1123/1816., 1382/1816., 1399/1816., 2359/1816., 2365/1816.

³⁹ A bizottság hivatalos neve: A megyebél lakosok élelembéli fogyatkozása s annak orvoslása módja dolgában kiküldött deputatio.

⁴⁰ MNL-BAZML IV/501/a. 2664/1816.

földjeiket, illetve mindent tegyenek meg, hogy további gabonához, élelmiszerhez jussanak és ezért vállaljanak el minden kétkezi és szekeres munkát. Az ínséges időben a koldusok száma is megszorodott, ezért a bizottság javaslatára betiltották azok vándorlását, kóborlását, minden koldusnak vissza kellett mennie a saját lakóhelyére és az adott közösségnek kellett gondoskodnia róluk. A helyzet súlyosságát mutatja, hogy a katonaságot sem tudták már ellátni, ezért feliratban kérték a Helytartótanácsot, hogy vigyék el, vagy legalább kincstári magtárból élelmezzék őket.⁴¹

Szeptember 16-án újabb javaslatokat terjesztett a bizottság a vármegyei közgyűlés elé, melyben ismét felszólították a jobbágyokat, hogy szekerezéssel, nyomtatással szerezzenek maguknak gabonát. További korlátozásokat vezettek be a gabonavásárlás körül, megtiltották a szerdai és szombati piaci napok előtti gabonakereskedést, illetve a kereskedőknek, üzérkedőknek megtiltották, hogy a város határán kívül már az utakon vásárolják fel a gabonát és azt uzsoraáron adják tovább. Amennyiben tetten érték őket, akkor a gabonát és a pénzüket is elvehették a szolgabírók. Felszólították a molnárokat, hogy pontosan tartsák be az őrlési előírásokat, árszabásokat. A rossz termés miatt sokan árpából és zabból sütöttek kenyeret, ezért utasították a molnárokat, hogy azokat is olyan finomra őröljék és szitálják, mint a búzát, a rozst vagy a kétszerest és ezért a tevékenységért a malomvámon felül csak 24 krajcárt kérhettek. A szolgabírók feladatává tették, hogy a lakosságot többször és nyomatékosan szólítsák fel a mértékletes, takarékos életre. Ebben a különböző felekezethez tartozó lelképászorok segítségét is kérték, nekik prédikálniuk kellett erről. Felszólították a lakosságot, hogy búcsúkat, keresztelőket, lakodalmakat, cselédfogadási ünnepeket visszafogottabban üljék meg, mert ezeken több napra, akár több hétre elegendő ételmezt is elfogyasztottak. A cselédek fizetésük egy részét terményben, búzában és rozsbán kapták, de most a búza és rozsa helyett árpat és zabot is el kellett fogadniuk, és a napi étkezésükkel a kenyérral kellett megelégedniük, amit a gazdájuk is evett. A lakosság biztos ellátásának érdekében a piacon nem csak a pékek céhéhez tartozó személyek süthettek és árulhattak kenyeret, hanem mindenki szabadon, amennyiben betartotta a vármegye által előírt árszabást és mértékegységeket. Ezek gyakori és szigorú ellenőrzésére külön személyeket nevezett ki a vármegye.

---

⁴¹ MNL-BAZML IV/501/e. 3037/1816.

1. táblázat. Az 1816. évi terméseredmények, vetési- és élelmezési szükséglet kilában.⁴²

járás	termett			vetéshez kell			élelme- zésre maradt	élelme- zésre kell még	hiányzó gabona mennyiség
	őszi	tavaszi	összesen	őszi	tavaszi	összesen			
Miskolci j.	10312	38378	48690	15206	13134	28340	25244	467496	442252
Egri j.	24820,5	53616,5	78437	29431	29431	58462	24185,5	288200	264014,5
Szentpéteri j.	20361	62385	82746	13752	11980	25732	57014	124264	67250
Szendrői j.	13967	55496	69463	15426	13874	29300	41622	144672	103050
Összesen	69460,5	209875,5	279336	73815	68419	142234	148065,5	1024632	876566,5

Forrás: MNL-BAZML IV/501/e. 3037/1816.

2. táblázat. A vármegye nemesinek terméseredményei 1816-ban kilában

	Termett búza és rozs	Az őszi vetéshez szükséges gabona mennyiség	Vetés után maradt	Vetéshez kell még
Miskolci járás	11363	11871	–	508
Egri	16444,5	21660	–	5215,5
Szentpéteri	16677	14500	2177	–
Szendrői	13394	12864	530	–
Összesen	57875,5	60895	2707	5723,5

Forrás: MNL-BAZML IV/501/e. 3037/1816.

1816 nyár végén – mint fentebb láttuk – a szolgabírói jelentések szerint a vármegye lakosságának ellátásához 1.024.832 kila gabona kellett volna, de csak 141.834 kilával rendelkeztek élelmezési céllal, bár a teljes betakarítással még nem végeztek, a kukorica, a burgonya és a hüvelyeseké még folyamatban volt. De nyilvánvaló volt, hogy így sem lesz elég élelem. A vármegye az ínség elhárítására a helyi földbirtokosokra nem számíthatott, mivel az ő termésük is hasonlóan rossz lett. Felesleggel csak a szentpéteri és a szendrői járásban élő

⁴² 1 borsodi kila = 1 pozsonyi mérő = 62,08 liter, illetve 46,56 kg búza. BOGDÁN I: Magyarországi űr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig. Magyar Országos Levéltár kiadványai, IV. Levéltártan és történeti forrástudományok 7. Budapest, 1991. p. 296.

földbirtokosok rendelkeztek, de ezt a helyi rászorulókat ellátására használták fel. Ezért Borsod vármegye élmezőre 438.283, az őszi vetés elvégzéséhez pedig 10.680 kila segínyt kért a Helytartótanáctól és megismételték a vármegyében állomásozó katonaságra vonatkozó kérésüket is, miszerint más, jobb helyzetben lévő területre vezényeljék, vagy legalább a katonai magtárakból táplálják őket.⁴³

A Helytartótanács azonban a segélykérelmekre részben vagy teljesen elutasító válaszokat adott. A vármegyében állomásozó katonaság saját, katonai élelmiszerraktárból történő ellátását vagy elvezénylését elutasította. A katonaságnak búza- és rozskenyér helyett árpa és burgonyalisztból sült kenyérral való ellátását sem fogadta el, arra hivatkozva, hogy az árpalisztból sült kenyér nem minden esetben egészséges. Ezért csak annyi kedvezményt adott, hogy a búza-, illetve rozsliszthez keverhetnek árpalisztet.⁴⁴ Ugyanígy nem adott kölcsöngabonát az őszi vetések végrehajtásához és a lakosság ellátásához sem, ezek előteremtését továbbra is a helyi hatóságok és földesurak kötelességének tüntetve fel.⁴⁵

Ezekben a rossz termésű években a koldusok oly nagy számban jelentek meg a vármegyében és Miskolc városában is, hogy a bizottságnak is foglalkoznia kellett vele. Az „*alkoldusok*” kiszűrésére a tényleg munkaképtelenek közül orvosi vizsgálatnak vetették alá őket. Ezek után a munkaképeseket igyekeztek valamilyen munkára, kenyérkeresetre szorítani, hogy ne a vármegyének, a városnak, illetve a lakosságnak kelljen róluk gondoskodni. A valóban munkaképteleneket külső ismertető jellel, nyakban akasztható ún. koldusjeggyel látták el, amely már bevett gyakorlat volt a vármegyében. A koldusok működését is megpróbálták szabályozni és a bizottság javaslatára elrendelték, hogy egy háznál hetente csak egy alkalommal koldulhattak.

Az ínségbizottság szeptemberi javaslatait a vármegye ismét elfogadta és azok végrehajtását a főszolgabírók és szolgabírók feladatává tette. Sajnos azonban ezek az intézkedések a rossz termés okozta súlyos élelmiszer- és takarmányhiányt nem tudták megoldani. A lakosság tartalékai hónapról hónapra csökkentek, az adókat nem tudták fizetni és egyre nagyobb teher volt a katonaság ellátása is. A vármegye a következő év, 1817 elején összeíratta azokat a személyeket, akik már nem tudtak magukról gondoskodni és a vármegye segítsége nélkül éhen haltak volna, ezért ismét a Helytartótanácshoz fordultak, hogy élmezőzésüket, illetve a vármegyében állomásozó katonaság ellátását katonai magtárakból oldják meg. Azonban a Helytartótanács továbbra sem adott semmiféle segítséget vagy engedményt. Ezért a vármegye ismét felszólította a helyi földesurakat, hogy továbbra is gondoskodjanak a jobbágyaikról, a közelgő

---

⁴³ MNL-BAZML IV/501/e. 3137/1816.

⁴⁴ MNL-BAZML IV/501/e. 3137/1816. 9. sz.

⁴⁵ MNL-BAZML IV/501/e. 3700/1816.

tavaszi vetés elvégzéséhez adjanak kölcsön vetőmagot, de a jobbágyokat is felszólították, hogy minél nagyobb arányban végezzék el a vetést.⁴⁶ Emellett a vármegye a kincstártól 30.000 forint kölcsön felvételét is elhatározta a katonaság élelmiszer- és takarmányszükségletének fedezésére.

1816–1817 telén még úgy-ahogy kitarítottak a készletek, de a tavaszi vétés elvégzése után már szinte semmi sem maradt. Ezért a főszolgabírók feladatává tették, hogy járásaikban a helyi földesuraktól próbáljanak kölcsönkérni, vagy vásárolni gabonát, takarmányt, illetve amíg a kincstártól nem érkezik meg a kért összeg, addig valamennyi készpénzzel segítsék ki a vármegyét, hogy az éhezőket és a katonaságot el tudják látni. A kiadások csökkentése érdekében minden olyan munkát, amely nem volt sürgős – például utak, hidak építése – elhalasztották és az így felszabaduló összeget is élelmiszervásárlásra fordították. A vármegyében állomásozó katonaságot értesítették, hogy csak június 15-ig tudják a lovakat zabbal ellátni, utána már csak szénát kapnak. Ezt a Helytartótanácsnak is jelentették és kérték, hogy az aratásig a katonaságot a katonai magárárból etessék és a lakosságnak is adjanak onnan kölcsönt, továbbá szüntessenek meg mindenféle katonai átvonulást.⁴⁷ De a Helytartótanács csak annyi engedményt adott, hogy a teljes zabporció helyett fél porció zabot és 8 font szénát adjanak, azonban a lakosság katonai magtárból való segélyezését elutasította.⁴⁸

A vármegyei, főszolgabírói megkeresésre többen is segítségüket ajánlották fel. Molnár János, a diósgyőri uradalom prefektusa 3000 forintot adott kölcsön kamat nélkül november 1-ig. Gróf Aspremont 100 köböl rozst és 2000 forint készpénzt ajánlott fel. Gróf Szirmai János a még meglévő szénáját ajánlotta fel. Az adakozáshoz az egri főszékeskáptalan több tagja is csatlakozott, például Szepesy Ignác borsodi főesperes az ároktőieknek 33 véka árpát adott, a vármegyét pedig a kezelése alatt lévő Mészáros kanonok hagyatékából 2330 váltóforint kamatmentes kölcsönrel segítette. Tájer György nagyprépost 2000 váltóforint kölcsönt adott.⁴⁹

A vármegyének a felajánlott adományokat és kölcsönöket felhasználva végül sikerült annyi gabonát és takarmányt vásárolnia helyben és a szomszédos vármegyékben, hogy aratásig sikerült megoldani a lakosság és a katonaság ellátását. Az 1817. szeptember 18-i közgyűlésen már az ínség és vészhelyzet megszűnését jelentették be és kérték az uralkodót, hogy oldja fel a gabonából való pálinkafőzést tiltó rendeletét.⁵⁰

---

⁴⁶ MNL-BAZML IV/501/a 373–376/66/1817., 1257/1817.

⁴⁷ MNL-BAZML IV/501/a 1615., 1898, 1978, 2430–2433. 2437–2440/1817.

⁴⁸ MNL-BAZML IV/501/a 2432/1817.

⁴⁹ MNL-BAZML IV/501/a 1652., 2440/1817.

⁵⁰ MNL-BAZML IV/501/a 2801–2802., 3059/1817.

Az 1812 telétől majd hat évig tartó rossz termésű időszak átvészélése a burgonya termesztése és fogyasztása nélkül elképzelhetetlen lett volna. Az 1810-es évekre ugyan már országszerte termesztették a burgonyát, de sok helyen még csak a szeszfőzés alapanyagaként. A mindennapi táplálkozásban való meggyökerezése ezekben az ínséges években zajlott le. Pethe Ferenc Nemzeti Gazda című mezőgazdaság szaklapjában nemcsak a burgonya termesztését népszerűsítette és termesztési javaslatokat adott, hanem több receptet is ismertetett.⁵¹ Ugyanezt a célt szolgálta Rátz Zsuzsanna könyve is – melyet saját költségen nyomtatott ki Miskolcon és osztott szét a településeknek –, melyben több mint száz krumplis étel receptjét közölte.⁵² A korabeli sajtóban is jelentek meg olyan cikkek, melyek az ínséges időszakban a gabonát helyettesítő élelmiszereket ismertették.⁵³

Az 1816-os esztendő éhínsége, „*Századunk legmostohább időszaka 1816-ik esztendei nagy szükség*” nagyon sokáig megmaradt az azt átélők emlékezetében, és a következő évtizedekben az időjárás okozta termés kiesést és éhínséget mindig ehhez hasonlították.⁵⁴

---

⁵¹ KÓSA L.: „Búza szükségben felsegítő jegyzések”. A burgonya magyarországi táplálkozásban a XVIII. század végén és a XIX. század elején. In: Ethnographia. 81. évf. 1970. 2–4 sz. pp. 363–375.

⁵² RÁTZ ZS.: Búza szükségben felsegítő jegyzések mellyekben Országunkban, ezen folyó Esztendőben megtörtént, Gabona' nagy szűkiben, kijelentett minden Rendnek tűnődéseik közt; hogy az Emberi Társaság' köz' Java' előmozdításában, valamely tőle kitelhető módon segítségül lehessen. Miskolc. 1816. [https://mandadb.hu/tart/kereses?](https://mandadb.hu/tart/kereses?HNDDTYPE=SEARCH&name=doc&page=1&fac_year=&fac_year=1816)

HNDDTYPE=SEARCH&name=doc&page=1&fac_year=&fac_year=1816

⁵³ FORGÓ GY: Rendkívül való szükség' idején, a' közönségesen szokásban lévő Gabona fajokon kívül, miből készíthetni még Kenyeret Hazánkban, 's mit találhatni még, a mivel olyankor táplálhassa magát a' Szegénység? In: Tudományos Gyűjtemény. 1817. 10. pp. 41–57.

⁵⁴ MNL-BAZML IV/501/a 4058/1841.

RUSZINOK A TÖRTÉNELMI MAGYARORSZÁG DÉLVIDÉKÉN (1718-1918)

BÁNYÁSZNÉ DR. KRISTÓF ANDREA

RUTHENIANS IN THE SOUTHERN REGION OF HISTORICAL HUNGARY (1718-1918)

The Ruthenians were also involved in the great popular movements of historical Hungary in the 18th century. The Ruthenian population of the region covering the counties of Bácska, Bánát and Slavónia moved to their new place of residence as a result of 18th-century settlements and spontaneous migration. This is how their dispersion - carrying with them the language and culture of their ethnic tribal area - ended up in some settlements of Bácska (e.g. Kucora, Bácskeresztúr, etc.), Bánság (e.g. Cseresetemes, Mutnokszabadja, Istvánvölgye, etc.) and some settlements of Szerémség (e.g. Szávaszentdemeter, Sid, etc.). The majority of the ancestors of the Ruthenians in the southern region came to the region from the western Ruthenian, ethnically and linguistically mixed areas (from the counties of Sáros, Zemplén, scattered from Abaúj, Borsod), as a result of secondary and tertiary migration. The 1910 census recorded 21,121 Ruthenian-speaking residents in the seven counties of the Southern Region, who accounted for 0.6% of the total population. The center of gravity of the geographical location of the Ruthenian population in the Southern Region: half of the Ruthenians lived in Bács-Bodrog county, more than one-fifth in Szerém county, while only a few lived in Temes, Torontál and Verőcze counties. Ruthenians lived in more than 150 settlements in the Southern Region, but they reached a proportion of over 10% of the total population in only 15 settlements. The absolute majority lived in five settlements (e.g. Istvánhegy, Koczura, Petrovci, etc.), and the relative majority only lived in the Krassógombás settlement. In another five settlements, they represented a ratio between 30.5-34.6%. The impact of the general economic prosperity following the agreement, the detailed exploration of the process of socio-economic and social transformation taking place in the Ruthenian villages in the southern region has begun in recent decades.

BEVEZETÉS

A Délvidék elnevezés – a középkorban Alvidék – szorosan kötődik a történelmi Magyarországhoz. A Délvidéknek, mint történelmi földrajzi tájegységnek a pontos határait igen nehéz megvonni. A geográfiai szakirodalomban többé-kevésbé konszenzus van a tekintetben, hogy három nagyobb történelmi földrajzi egység: Bácska, Bánát és Szerémség alkotja. A Délvidék legtágabb értelmezése szerint Szlavónia mindhárom vármegyéje ide tartozik. Tanulmányomban a hét egykori délvidéki vármegye (Szerém, Pozsega, Verőcze, Bács-Bodrog, Torontál, Temes, Krassó-Szörény) ruszin lakosságának 1718-1918 közötti állapotát és annak változásait tekintem át, különös tekintettel a statisztikai adatokra.

A ruszinság a romák mellett az egyetlen olyan Kárpát-medencei etnikum – eltekintve olyan töredék népektől, mint például a krasovaner, a sokac és a bunyevác, akiket a szakirodalom azonban horvátnak tekint -, amelyik több ország területén szétszórva él, és nincs anyaországa (*Tamás E. 2021*). Földrajzi elhelyezkedésüket tekintve megállapítható, hogy a történelmi Magyarország, a Lengyel Királyság, a Galícia volt etnogenezisük törzsterülete (*S. Benedek A. 2000, 2003*). Azt azonban hangsúlyozni szükséges, hogy az ún. Ruszin-Felföld” - a történelmi Magyarországon belül a ruszinok lakta területek - nem alkotott sem politikai, sem adminisztratív egységet. A vármegyék határai sem estek egybe az etnikai határokkal (*Bányászné Kristóf A. 2022*).

A ruszinok nyelvi különállásának és különválásának mértéke sem egyértelmű. Udvari István (1984) a ruszin nyelvet a szláv nyelvek egyik fenoménjának tartotta. Az ungvári unió (1646) megőrizte körükben az ósláv szertartási nyelvet, a görög keleti szent liturgiát, naptárat, az ősi egyházfegyelmet (pl. katolikus papokká lettek pópáik, de nősülhettek-nősülhetnek a felszentelésük előtt, püspökeiket kivéve stb.). A délvidéki ruszinok nyelvi hovatartozásáról is eltérőek a kutatói vélemények, önálló ruszin dialektusként tekintenek rá (*pl. Udvari I.1984, Slavko G. 1974, Janko Ramacs 1990 stb.*), amely a szerb-horvát-magyar nyelvi környezet hatása alatt fejlődött az elmúlt két és fél évszázadban. Mindezt az elmúlt évtizedekben Újvidéken megjelent szerb-horvát-ruszin viszonylatban készült szótárak is érzékeltetik.

A történelmi Magyarországon északkelet - délkelet - déli karéjban találjuk meg a ruszinokat Sáros, Zemplén, Máramaros, Ung, Bereg, Ugocsa, illetve Bihar, Zaránd, Arad, Krassó vármegyékben. A betelepítések és a spontán migráció révén a 18. századtól Horvát-Szlavónország keleti területén (Szlavónia), valamint Csehországban is található ruszin falvak, illetve szórt ruszin diaszpórák.

A Délvidéken a ruszinok döntően paraszti társadalma a 18. század elejétől fokozatosan jelent meg, az etnikai törzsterületétől távolabb levő - és eltérő földrajzi viszonyokkal rendelkező - területeken, mint részes aratók, fuvarosok, vagy éppen házaló kereskedők, iparosok. A történelmi Magyarország 18. századi

nagy népmozgásaiba a ruszinok is bekapcsolódtak. Így kerültek – az etnikai törzsterületük nyelvét, kultúráját magukkal vivő - szórványaik a Bácska (pl. Kucora, Bácskeresztúr stb.), a Bánság (pl. Cserestemes, Istvánvölgye stb.) és a Szerémség néhány településére (pl. Szávaszentdemeter, Sid stb.), ahol megjelenésük és etnikai-vallási különállásuk az egyébként is heterogén etnikai-vallási szerkezettel rendelkező régióban (1. táblázat) kevésbé okozott társadalmi-politikai konfliktusokat.

A gazdasági szükségszerűség felülírta a ruszinok vallási-életmódbeli elkülönüléséből fakadó másságukat, s így viszonylag harmonikus együttélés jellemezte őket a többségi társadalommal. Az alacsony számarányukból fakadóan a társadalmi-gazdasági alkalmazkodás vált meghatározóvá, mindez azonban nem oldotta meg a délvidéki megtelepülésük óta létező vallási-egyházszervezeti problémákat.

I. A RUSZINOK MEGJELENÉSE A DÉLVIDÉKEN

A délvidéki ruszinok döntő része szervezett telepítéssel került lakóhelyére, első csoportjaik Mária Terézia uralkodásának időszakában jelentek meg a Bácskában.

1. táblázat. A vizsgált délvidéki vármegyék etnikai összetétele (1910)

Vármegyék	Népesség	Magyar	Német	Szlovák	Horvát	Szerb	Román	Ruszin	Egyéb
	fő								
Verőcze	272 470	37 656	40 766	3 691	137 394	46 658	64	439	5 762
Pozsega	265 278	16 462	13 143	3 352	142 616	66 783	154	2 888	19 874
Szerém	414 234	29 522	68 086	13 841	106 198	183 109	587	4 642	8249
Bács-Bodrog	812 393	363 527	190 697	30 137	1 279	145 063	385	10 760	70 545*
Torontál	615 151	128 405	165 779	16 143	4 203	199 750	86 937	11	13 923
Temes	500 835	79 960	165 883	3 080	350	69 905	169 030	30	12 597
Krassó-Szörény	466 147	33 787	55 883	2 908	319	14 674	33 6082	2 351	20 143**
Összesen (fő)	3 346 508	689 319	700 237	73 152	392 359	725 942	59 3239	21 121	151 093
Összesen (%)	100,0	20,6	20,9	2,2	11,7	21,7	17,7	0,6	4,5

* tartalmazza a Bács-Bodrog vármegyei bunyevác népességet (58184 fő)

** tartalmazza a Krassó-Szörény vármegyei krasován népességet (7210 fő)

Forrás: Népszámlálási adatok (1910) alapján saját szerkesztés

Különösen Mária Terézia 1763-as "benépesítési rendelete" után nagy hangsúlyt kapott a németek állami segítséggel történő további betelepítése is, mely folyamatot a ruszinok nagyobb arányú bevándorlása kísérte a Délvidék, elsősorban a Bács-Bodrog vármegye területére is. A Szerémségben és a Temesi Bánságban a ruszinok csak a 19. század elejétől vannak jelen. A délvidéki ruszinok őseinek többsége a nyugati ruszin, etnikailag, nyelvileg egyes területekről (Sáros, Zemplén vármegyékből, abaúji, borsodi szórványokból) érkezett a régióba, másodlagos, harmadlagos migráció eredményeként (Udvari I.1984). Az 1910. évi népszámlálás a délvidéki hét vármegyében 21121 ruszin

anyanyelvű lakost írt össze, akik az összlakosság 0,6%-át adták (*1. táblázat*). A táblázat adatai jelzik a délvidéki ruszinság területi elhelyezkedésének súlypontjait, a ruszinok fele Bács-Bodrog vármegyében, több mint egyötöde Szerém vármegyében élt, ugyanakkor Temes, Torontál és Verőcze vármegyében alig néhányan éltek.

1. RUSZINOK A BÁCSKÁBAN

A történelmi Magyarország 18. századi belső migrációs folyamataiba illeszkedik be a ruszinoknak a Bácskában, a kulai kamarai uradalomban, nevezetesen Bácskeresztúr és Koczura községekben történő megtelepedése. Mindkét faluba érkeztek telepések szervezeten és egyéni kezdeményezésből is. A bácskai ruszinok első nagyobb csoportja 1744-ben, Zemplén megyéből, Töketerebes vidékéről költözött a mai Bácskeresztúr (korábban Nagykerény) településre (*Szirmai E. 1944*). Az már vitatott, hogy 120 vagy 180, esetleg 200 család alkotta-e az áttelepülők e csoportját. Az első ruszin letelepülőknek eredetileg Cservenka és Torzsa községek területét jelölték ki, de ők ragaszkodtak - a megélhetésükhöz jobb adottságokkal rendelkező - Bácskeresztúr vidékéhez. Bácskeresztúrra csak 1751ben telepített a kincstár ruszinokat, de az egyházi források tanúsága szerint már 1746-ban 78 ruszin család lakott ott (*Slavko G. 1974, Magyar L. 1995*).

Bácskeresztúr telepítő kontraktusát Redl Ferenc, a bácskai kamarai birtokok adminisztrátora 1751. január 17-én adta ki, amelyben jóváhagyta 200 görög katolikus vallású család betelepülését. A telepítési szerződést Mihail Munkácsinak, abban az időben már Kúlán élt szabad polgárnak adta át, aki Bereg vármegye egyik falujából származott. Az ő vezetésével indulhatott el az a 200 ruszin család, akik megtelepedésük után egy évvel már iskolát alapítottak és működtettek a településen. A telepítő kontraktus szerint a Bácskeresztúrra települők kedvező úrbéri viszonyok közé kerültek, ún. taxások lettek. Négy évre mentesültek mindenféle adó fizetése alól, mészárszék- és kocsmatartási jogot, építkezéseikhez faanyagot kaptak. A szabad évek leteltét követően az ingó és ingatlan vagyon értéke tizedrészének lefizetése után elköltözhetnek. A szerződésben fontos kitételként szerepelt, hogy a betelepülőknek ruszin nemzetiségűeknek kell lenniük, ill. a vallási hovatartozásukat is meghatározták, azaz görög katolikusoknak. A vallási kötődés szorosságát jelzi, hogy Bácskeresztúron már 1751-ben elkészült a görög katolikus templom, amelyet azóta többször átépítettek.

Koczura telepítő kontraktusát 1763. május 15-én adta ki Redl Ferenc. Az ide betelepültek - mintegy 80 család - Abaúj és Borsod megyéből származik, s 1765-67 között telepedett le. A kontraktus szerint a szerbek által lakott faluba 150 görög katolikus települhetett volna be (*Slavko G. 1974*). Azonban nem települt be ennyi, a fokozatos ruszin benépesülés ellenére még 1778-ban is csak 96 ruszin

család élt a faluban (*Slavko G. 1974*). A koczurai ruszinok letelepedésükkor csak két évig élveztek adómentességet. A koczurai ruszinok száma csak azt követően nőtt jelentősebben, hogy onnan 1780-ban kiköltöztek a szerbek. A telepes ruszinok mindkét helységben hamarosan szerény templomokat és iskolákat létesítettek. A bácskeresztúriaknak 1756-tól, a koczuraiaknak 1765-től volt tanítójuk.

A bácskeresztúri és koczurai ruszin településekből - belső bácskai másodlagos áttelepedéssel – jelentős ruszin csoportok kerültek a már korábban betelepült Sajkásgyörgye, Överbász, Boldogasszonvfalva, Bácsstopolya és Zentagunaras településekre, ahol azonban etnikai-nemzetiségi kisebbségben élnek. A Bácskában élő ruszinok a 1910-es népszámlálási adatok szerint szórványban fordultak elő Újvidéken, Kúlán, Futakon, Péterváradon és Temerinben, mint gazdasági béresek pedig a cservenkai, szent-fülöpi, kerényi és egyéb szállásokon (*1. táblázat*).

Bács-Bodrog vármegye 1909-ben kiadott monográfiája (Borovszky S.1909) szerint a bácskeresztúri ruszin betelepülőkhöz, Makó és környékéről, görög katolikus vallású s egyesek szerint ruszin eredetű magyar családok csatlakoztak. Bácskeresztúr első görög katolikus papja: Kövezsdi Mihály volt. Ismert, hogy bácskeresztúri működése előtt Kövezsdi Makón volt tanító, majd rövid ideig parochus. 1751-ben Makó mintegy 220 görög katolikus családjából Kövezsdi vezetésével mintegy 40 család Bácskeresztúrra költözött át, ahol a makóiak letelepedési helyét ma is 'makovszki sornak' (makói utcának) hívják.

Bácskeresztúr és Koczura falvakból szekunder migrációval kerültek ruszinok Újvidékre és a Szerémségbe. Az újvidéki görög katolikus parochia megalakulása 1780-ban történt (*Slavko G. 1974*). A Délvidék településeinek etnikai-nemzetiségi adatait az 1910. évi népszámlálás az anyanyelvi adatokkal adta meg. Ruszinok a Délvidék több, mint 150 településén éltek, azonban 10% feletti arányt az össznépeességből mindössze 15 településen értek el (*2. táblázat*). Abszolút többségben öt településen (pl. Istvánhegy, Koczura, Petrovci stb.), relatív többségben csak Krassógombás településen éltek. További öt településen 30,5-34,6% közötti arányt képviseltek, de már kisebbségben, alkalmazkodva a többségi helyi közösségekhez. A délvidéki ruszinság alkalmazkodása nem jelentette azt, hogy feladták nyelvi-vallási kötődésüket és identitásukat, amelyhez hozzájárult a tradicionális paraszti társadalmuk továbbélése és szerkezete.

Az 1810-ből származó összeírás szerint Bácskeresztúron 3100, Koczurán pedig kb. 2000 ruszin élt, míg Bácskában és Szerémségben összesen 6000 fő (*Slavko G. 1974*). Vallási téren négy parókiába tömörültek (a bácskeresztúriba, a koczuraiba, az újvidékibe és a sidibe) valamint a körösi joghatóság alatt álló görög katolikus parókia fiókinézeteibe.

2. táblázat. A Délvidék 10% feletti ruszin anyanyelvű népességgel rendelkező települései (1910)

Település	Vármegye	Népesség		
		fő	fő	%
1. Bácskeresztúr	Bács-Bodrog	4 865	4 600	94,55
2. Istvánhegy	Krassó-Szörény	251	202	80,48
3. Petrovci	Szerém	1 032	781	75,68
4. Miklusevci	Szerém	800	599	74,88
5. Koczura	Bács-Bodrog	4 129	2 451	59,36
6. Krassógombás	Krassó-Szörény	2 004	893	44,56
7. Bacinci	Szerém	1 763	611	34,66
8. Berkasovo	Szerém	1 973	655	33,21
9. Bojtorjános	Krassó-Szörény	1 626	522	32,11
10. Kaniza	Pozsega	1 584	500	31,56
11. Sajkásgyörgye	Bács-Bodrog	4 838	1 476	30,51
12. Mutmoksabadja	Krassó-Szörény	1 125	266	23,64
13. Piskorevci	Verőce	1 747	309	17,68
14. Sid	Szerém	5 070	878	17,32
15. Cserestemes	Krassó-Szörény	932	102	10,94
Összesen	-	33 739	14 845	43,99

Forrás: Népszámlálás (1910) adatai alapján saját szerkesztés

A délvidéki ruszinok egyház-szervezetileg 1777-ig a kalocsai érsekséghez tartoztak, azt követően pedig az akkor alapított kőrösi görög katolikus püspökséghez kerültek (Kocsis A. 2004). E püspökség közvetlen szervezeti előzménye az 1611-ben létesített Horvát Királyi Görög Apostoli Vikáriátus volt (Udvari I. 2001). A délvidéki ruszinok 1852-ig - a zágrábi érsekség létesítéséig - az esztergomi érsekség joghatósága alá tartoztak.

2. RUSZINOK SZLAVÓNIÁBAN

A 18. században a Szerémségbe spontán migrációval horvátok és szerbek költöztek. A 19. sz. első felében a Dunántúlról s a Bácskából magyarok Herkóca, India, Maradék, Nyékinca, Ürög falvakba települtek. A 18-19. századi kamarai telepítésekkel németeket, cseheket, szlovákokat és ruszinokat telepítettek. A bácskai telepítéseket, - méreteiben - felülmúlta, a szlavóniai ruszin telepítések nagysága. A szlavóniai (Pozsega, Verőce, Szerém vármegye) negyven ruszin községnek Kőrösön külön görög katolikus püspöksége is volt, melyhez 1777-től 1941-ig a délvidéki ruszin egyházközségek is hozzátartoztak. A Szlavóniába történő ruszin kirajzás méretét jelzi, hogy például a Szerémségben: Bacinci, Berkaszovó, Bikics, Dol, Delatovci, Jankovci, Grabovó, Indzsija, Szremszka, Mitrovica Vukovár, Petrovci, Miklujevci településekre érkeztek az 1830-as években. az években. Sídre 1803-ban érkeznek bácskai ruszin telepések, amely egyik fő településükké vált Szerémségben. A kőrösi görög katolikus püspök hívta

őket ide, aki 1787-ben Sidet és Berkasovot birtokba kapta. Mivel nehezen tudott megegyezni az ottani szerb lakossággal, elhatározta, hogy ruszinokat hív Bácskeresztúrról és Koczuráról (*Slavko G. 1974*).

Az Elcz grófok vukovári uradalmához tartozó Petrovci községbe 1833-ban, az iloki uradalmához tartozó Bacsinciba pedig 1834-ben költöztek ruszinok. Janko Ramacs 1990-ben megjelent könyvében e településekről adatokat is közölt. Sidben pl. 1825-ben 53 görög katolikus házaspár élt: 90 férfi, 79 nő, 40 fiú, 33 lány; 1846-ban Petrovciban 431 ruszint írtak össze. Petrovciba érkeztek a legtöbben, amely a Szerémség e részén élő ruszinok, valamint az újonnan alapult görög katolikus parókia székhelyévé lesz. A petrovci parókia 1847-ben több mint 400, míg a sidi 700 lelket számlált (*Slavko G. 1974*). E három településen kívül a XIX. század első felében mintegy 15 szerémségi helységbe költöztek ruszinok (*Janko Ramacs 1990*).

Mint korábban említettem a 19. század elején Verőcze és Pozsega vármegyékben is költöztek ruszinok, akik Vinkovciban, Andrijevciban, a Dakovo környéki Piorevciban, a Zsupanja környéki Rajevo Seloban és Gunjaban, illetve Eszéken és környékén éltek. Szlavónia három vármegyéjében közel nyolcezer (7969 fő) ruszin élt az 1910. évi népszámlálás adatai szerint, akiknek közel hatvan százaléka (58,2%) Szerém vármegyében lakott.

3. RUSZINOK A BÁNSÁGBAN

A bánági ruszinok első csoportja V. Ferdinánd uralkodása idején (1840-es évek) érkezett, főként a Temes folyó völgyébe (Lugos és Karánsebes közötti falvak), valamint a Krassó-szörényi bányavárosokba. A ruszinok a Bánság népességének 0,15 %-át (2392 fő) alkották, úgy, hogy a régió 46 településén éltek, de 1 % feletti aránnyal csak Krassó-Szörény vármegye 10 településén rendelkeztek (*Kókai S. 2022*). Egyetlen településen (Istvánhegy 202 fő = 80,5 %) alkottak abszolút többséget, míg kilenc esetben kisebbségben voltak (pl. Cserestemes 102 fő = 10,9 %, Krassógombás 893 fő = 44,5 %, Mutnoksabadja 266 fő = 23,7 %, Kricsó 72 fő = 6,7 %, Zsidóvár 55 fő = 4,2 %, Forrásfalva 35 fő = 5,6 % stb.), ahol a románokkal alkottak kétnyelvű közösségeket.

ÖSSZEZÉS

A délvidéki ruszinok történelme tipikusan közép-európai, akiknek számát az 1981. évi jugoszláviai népszámlálás 30-42 ezer főben adta meg (*Udvari I. 1984*). A délvidéki ruszinok népi kultúrája sajátos interetnikus kultúra (*Lábos F. 1979*), mely alapjaiban keleti szláv, de az évszázadok folyamán, a Kárpátok régióiban és a Délvidék területén is, a szomszéd népek kultúrkincsével gazdagodott. A kiegyezést követő általános gazdasági prosperitás hatása, a délvidéki ruszin

falvakban végbemenő társadalmi-gazdasági, szociális átalakulás folyamatának részletes feltárása az elmúlt évtizedekben megkezdődött. Mindezek - egy sajátos szemüvegen keresztül történő – bemutatása, miként eltérő az 1848/49-es forradalomban való részvételük (bácskai ruszinok a magyar oldalon, szlavóniai ruszinok szerb-horvát oldalon) értékelése is. A ruszin nyelv oktatásában és tudományos tanulmányozásában mérföldkő volt az újvidéki egyetem Ruszin Nyelvi és Irodalmi Tanszékének 1981-es megalapítása, ahonnan napjainkig igen értékes tanulmányok és könyvek is kikerültek.

IRODALOM

- BÁNYÁSZNÉ KRISTÓF A (2022): Ruténföld etnikai viszonyai (1880). (In Press)
- BOROVSKY S. (1909). Magyarország vármegyéi és városai, Bács-Bodrog vármegye I-II. Budapest, Borovszky Samu. Magyarország vármegyéi és városai, Temes vármegye I-II., Budapest,
- BOROVSKY S. Magyarország vármegyéi és városai, Torontál vármegye, Budapest
- GAVRILOVIC, S. (1974): Ruszinok a Vajdaságban a XVIII. század közepétől a XIX. század közepéig. *Létünk* 1974/3-4. szám pp. 87-93.
- KOCSIS A. (2004): A görögkatolikus ruszin egyház; Bácsország, 2004. I–III. szám, pp. 62–64.
- KÓKAI S. (2022): Bánság: természet, társadalom, gazdaság (1718-2011). Tóth Könyvkiadó, Nyíregyháza-Kiszombor, 810. p.
- LÁBOS F. (1979): A bácskai, szerémségi és szlavóniai ruszinok története 1745-1918. Vukovár, 299. p.
- MAGYAR L. (1995): Adom tudtára mindenkinek – Adat a bácskai ruszinok telepítéséhez. Bácsország, 1995. június 8. 5. p.
- RAMAČ, J. (1990): Privregyin i družstvenyi zivot Ruszinadoh u juzsiej (A délmagyarországi ruszinok gazdasági és társadalmi élete) 1745—1848. Ruzske Szlovo Kiadó. Újvidék, 1990. 191 p.
- S. BENEDEK A. (2003): A gens fidelissima: a ruszinok. Budapest, p. 78.
- S. BENEDEK A. (2000): Esmék és téveszmék. A ruszin etnogenezis története. Kisebbségkutatás, 2000/4. pp. 645–657.
- SZIRMAI E. (1944): A bácskai ruszinok. Délvidéki Szemle. pp. 59-66.
- TAMÁS E. (2021): Ruszinok nyomában. Adalékok Végárdó történelméből. Sárospatak, 104. p.
- UDVARI I. (1984): A bács-szerémi (jugoszláviai) ruszin irodalom történetének alapvonalai. Tiszatáj, pp. 66-71.

- Udvari I. (1992): A dél-magyarországi ruszinok letelepülése (Könyvismertetés): [Рамач, Янко: Привредни и друштвени живот у јужней Угорскеј 1715–1848, Novi Sad, 1990.] Klio, 1. évf. 1. sz. p. 97–101.
- UDVARI I. (2001): Bács-szerémségi ruszinok; Bácsország, 2001. I–IV. szám, pp. 37–41.
- VÉKÁS G.(2011): (Könyvismertetés): [BURKUT I. G.: Bácskai, szerémségi és szlavóniai ruszinok: az etnikai sajátosság megőrzésének kísérletei] Kisebbségkutatás 2011/2. pp. 312–314.

A ZSÁMBÉKI MONOSTOR TÉRSÉGÉNEK TÖRTÉNETI TÁJKARAKTEREI I. (TERMÉSZETI TÁJKARAKTEREK)

CSÜLLÖG GÁBOR

THE HISTORICAL LANDSCAPE CHARACTERS OF THE AREA OF THE ZSÁMBÉK MONASTERY I. (NATURAL LANDSCAPE CHARACTERS)

In Hungary, the monasteries of the various monastic orders played an important role in the medieval settlement network. Most of the monasteries were abandoned by the middle of the 16th century, and their importance faded in later centuries. The further examination of the growing research results supplemented with historical geographical aspects can provide a more and more detailed picture of the significant landscape formation of monasteries in certain areas. Around Esztergom and Buda, the appearance of monasteries was the most dense in the country. In the first half of the 13th century, the Zsámbék monastery, built by the Premontrean order, was one of the most important among the many monasteries around Buda. The characteristics of the landscape around the monasteries determined their location and the nature of their farming. Historical and landscape-geographical methods can be used to reconstruct the typical landscape characters of historical periods, which, together with historical sources, can provide a wealth of information on the relationship between monasteries and the landscape.

BEVEZETÉS

Magyarországon a középkori monostorok többsége a 16. századra közepére felhagyottá vált, vagy elpusztították, így jelentőségük, korábbi szerepük a későbbi századokra elhalványult. Ugyanakkor a különböző okleveles források és régészeti kutatások kapcsán egyre teljesebb képet kapunk nem csak vallási, egyházi, kulturális, hanem meghatározó közigazgatási és településhálózati szerepükről is a középkori évszázadokban. Ugyanakkor a gyarapodó kutatási eredmények történeti földrajzi szempontokkal kiegészített további vizsgálata egyre részletesebb képet adhat ezeken kívül a monostorok egyes területeken megjelenő jelentős tájalakítására.

Romhányi Beatrix kutatásai szerint a 15. század elején 314 monostorhely létezése azonosítható Magyarország területén. Legnagyobb számban bencés (68), ferences (62), pálos (60), a funkcióiban jelentős ciszterci már jóval kevesebb volt (17). 1500-ra 353-ra növekedett a számuk, de az arányok megváltoztak, legtöbb monostora a ferenceseké volt (108), míg a bencésé (45) és cisztercieké (10) csökkent.¹ Természetesen jelentős különbségek voltak méretben, kiépítettségben, népességszámban, funkciókban is. Mindezeket befolyásolták a szerzetesrendek előírásai, szerveződési formái is. Tartósan jelentős hatásuk a vallási életre, politikára és gazdaságra és a tájalakításra elsősorban bencés és ciszteri rendnek volt (*Csillög G. 2019*).

A monostorhelyek eléggé változatos sűrűségben helyezkedtek el az ország különböző részein. A különböző korszakokban jelentősen változott, mind a számuk, mind a földrajzi elhelyezkedésük. Ez nem csak a monasztikus és koldulórendek eltérő jellegétől, de sokszor eltérő céljaitól is függött, ezenkívül jelentős befolyással voltak a térbeliségre a történeti események, illetve a birtok adományozások változásai is. A 15. századtól pedig a környezetváltozás kisjégkorszakhoz kapcsolódó hűvösebb és csapadékosabb klímája az árterek vízszintjének növekedésével hatott az ottani monostorok eltűnésére.

Ha a földrajzi nagytájak, országrészek szerint vizsgáljuk a monostorhelyek sűrűségét 1400-ban, akkor kitűnik, hogy a Dunántúlon volt a legnagyobb számú jelenlétük. A beazonosítható monostorhelyek nagyjából egyharmada itt volt megtalálható. Ezen belül itt a nagyszámú monostorhelynek négy sűrűsödési térsége mutatható ki: a Dél-Dunántúlon a Mecsek-hegység és környezete, a Balaton körüli térség, a Kisalföld pereme és a Dunazug hegyvidék térsége. Esztergom és Buda között volt az országban a legsűrűbb a kolostorok megjelenése.

A Duna bal partján Alsó-Magyarország területén nem folytatódott a kisalföldi monostorhely sűrűség. Itt ritka megjelenés volt jellemző, elsősorban a folyók, a Vág, Nyitra és a Garam mentén. Felső-Magyarország területén egyrészt a Mátra és Bükk, másrészt a Sajó mentén, illetve a Szepességben és Zemplénben volt közepes sűrűségű a monostorok megjelenése. Az ország középső területén viszont kevés számú monostorhelyet ismerünk. Elsősorban a Tisza és Duna mentén azonosítható néhány.

Az egyszerű földrajzi megoszlás mellett érdemes a településhálózatnál megfogalmazott tájtypusok és térszerkezeti helyzet alapján is értelmezni a térbeli információkat. A tájtypusok szerinti megoszlás részben magyarázatot adhat a földrajzi elrendeződés fentebb említett különbségeire, elsősorban a tájhasználat oldaláról. Ugyanakkor a szerzetesrendeken belüli térkapcsolatok szempontjából a megközelíthetőség is fontos földrajzi tényező volt.

---

¹ Romhányi Beatrix

A történeti tájtypusok közül legnagyobb számban (96) az alacsonyabb és magasabb hegyvidéki tájak találkozásánál, illetve a hegységek folyóvölgyeiben, vagy kisebb oldalvölgyekben találhattunk ez időben monastorokat. Ennek oka nem csak a domborzati helyzetből adódó elkülönülés, hanem az egyedi településhez fenntartásához szükséges fontos táji adottságok gazdag jelenléte: pl. építőközet, fa és erdőhasznosítás, víz, egyéb nyersanyagok stb. (*Frisnyák S.* 2017). Ugyanakkor a magas szám azt is jelenti, hogy a monastorok fontos kultúrtáj alakító települési formák voltak a hegységekben. Részben hasonló, de kevésbé elzárt helyzetet jelentett a hegységperemi, illetve az önálló dombságok területe 50-50 körüli monastorhellyel. Összességében tehát a monastorhelyek kétharmada tagolt domborzatú, erdősült, sűrűbb vízhálózatú tájakhoz kötődött. 50 körüli volt az alföldperemi síkságokon a monastorhelyek száma, többségük a hegységekből kilépő folyók mentén található, inkább a hegységekhez, mint az árterek közelebb. Itt a két táj közötti közvetítő szerep lehetett fontos telepítő tényező. Az árterekhez, ártérperemekhez, ártéri folyópartokhoz mintegy 35-38 monastorhely kapcsolható. Számuk erre az időszakra jelentősen lecsökkent, főleg a Tisza és baloldali mellékfolyóinak ártérén. Részben az előbb említett környezeti változások, részben a jobbágytelkes gazdálkodás elterjedése miatt, mivel az jelentős népességet szívott el az ártéri gazdálkodásból, így az itteni monastorok fontos funkciójukat, az ártéri népesség szervezését veszítették el. (*Csüllög G.* 2016). A többi tájtypuson nagyjából 10-10 monastor azonosítható. Ez az alacsony szám nem igazán mutat a táj jellegével való összefüggést.

A 13. század első felében a premontrei rend által épített zsámbéki monastor (amelyet 1475-77-től a pálos rend kapott meg) a számos Buda környéki monastor között is a jelentősebbek közé tartozott, nagy számú szerzetesi közösséggel és jelentős birtokokkal, amelyek komoly gazdasági háttérrel biztosítottak a monastornak, ezzel együtt pedig jelentős ráhatást a tájra. A birtokok jövedelmezősége nagyban függött a birtokok elhelyezkedésétől

TÁJKARAKTEREK – TÖRTÉNETI TÁJKARAKTEREK

A nemzetközi szakirodalomban elterjedt, részben eltérő módszerű tájkaraktervizsgálatok a tájak jelen összetevőinek, azok összefüggéseinek rendszerezése és tipizálása mellett fontos szerepet kaphatnak a tájak időbeni változásainak követésében. Különösen fontos lehet egy-egy táj meghatározó történeti korszakának ilyen jellegű vizsgálata, mivel a táj és a társadalom kapcsolatában sok, a korszakra vonatkozó tájhasználati összefüggést tárhat fel. A nélkülözhetetlen terepi munka mellett, a távérzékelésből szerzett képi anyagoknak, a szaktudományok (geológia, hidrológia, talajtan, ökológia stb.) eredményeinek és nem utolsósorban a térinformatikai rögzítésnek és bemutatásnak. Az így kapott tájkaraktertípusok és területek katasztere meghatározó lehet a tájak védelmében, a tájhoz igazodó fejlesztésekben

(beruházások, turizmus stb.). A tájkarakter kataszterezés, annak folyamatos monitoringja és a törvények előírta figyelembevétele a fejlesztésekben leginkább Angliában a meghatározó. A tájkarakter kataszterezésben is két csoportra osztják a táj összetevőit: TERMÉSZETI ÉS KULTURÁLIS TÁJELEMEKRE. A természeti tájelemek mint adottságok határozzák meg a kulturális tájelemek kialakítását, jellegét. Ugyanakkor azonban az utóbbi is jelentősen visszahat az előbbiekre. Ennek a kettős összefüggésnek a vizsgálata jelenik meg a kibontakozó tájrégészeti vizsgálatokban.

Azonban a természeti tájelemek az antropogén hatásra való reagálásuk és a tájban lévő szerepük tartóssága szempontjából, illetve változásuk időtartama alapján négy csoportra oszthatók: Az első csoportba tartoznak a természeti folyamatok által is csak hosszú földtörténeti időtávban változó, a táj alapjait, a többi természeti összetevőt is meghatározó és az ember által nem befolyásolható tájelemek. Ilyenek a GEOLÓGIA RÉTEGEK, kőzetek, a makrodomborzat, vagyis a FELSZÍN KIEMELTSÉGE (tengerszint feletti magassága), ezekre a többi természetes elem visszahatása jelentéktelen.

A második csoportba tartoznak a FELSZÍNTÍPUSOK, morfológia (síkság, lejtők, rögök, gyűrődések, tetőfelszínek stb.), a DOMBORZATI TAGOLTSÁG, vagyis a felszíntípusok változatossága adott tájon, valamint a fő TALAJTÍPUSOK. Ezek természetes változása már az előbbinél rövidebb időszakokban is végbemehet és rájuk erőteljesebben hatnak a különböző egyéb természeti elemek.

A harmadik csoportba tartoznak az előbbiekhöz igazodó és az egymás hatásának kitett VÍZRAJZI ELEMEEK, és a TERMÉSZETES NÖVÉNYZET és ÁLLATVILÁG, ezek változása már rövidebb periódusokban megtörténhet és az antropogén hatások szerepe is nagy lehet.

A negyedik csoport maga az éghajlat, amely önmagában nem tájelem, de hatása igen jelentős a második és harmadik csoport elemeire. A földrajzi övezetességhez kapcsolódó Makróklíma periodikussága hosszú időtávú, ugyanakkor az adott földrajzi környezetekre jellemző mikroklíma, már periodikussága már rövidebb idejű és kialakításában nagyobb szerepe van a többi természeti tájelemeknek, sőt egyre erőteljesebb az antropogén hatás is.

A KULTURÁLIS TÁJELEMEK igen összetettek, egyrészt igazodnak a természeti tájelemekhez mint adottságokhoz (*1 táblázat*), változásuk a társadalom átalakulásával összefüggésben igen gyors, viszont nem csak adott korszakhoz tartozóan jelennek meg a tájban, hanem a természeti tájelemekre gyakorolt hatásuk révén hosszabb időtávban is érvényesülnek. Ezt a hatást is vizsgálják a tájak állapotában a tájtudományok. Elsősorban a természetes és a mesterséges felszínek viszonyában, vagyis milyen a táj természetes állapota, mennyire természetközeli.

1. táblázat. Tájtipusok – természeti adottságok - tájhasználat

Tipusok	Természeti adottságok			Tájhasználat	Településhálózat	
	Domborzati és vízrajzi tagoltság	Uralkodó talajtípus	Növényzeti borítás			
1. Síkságok	1.1.	mocsarak, lápok	láptalajok	lápi, mocsári növényzet	lápi gazdálkodás	nincs
	1.2.	folyóhát	réti és öntéstalaj	ártéri ligeterdők, rétek, szikések	fokgazdálkodás	sűrű, folyó menti
	1.3.	folyó menti alacsony ártér			ártéri gazdálkodás	ritka, ártérperemen
	1.4.	folyóközi magas ártér			ártéri és legeltető gazdálkodás	ritka, ártérperemen, tanyák
	1.5.	folyóközi alacsony, ármentes löszös hordalékkúp			csernozjom talajok	lőszpuszták, kultúrnövényzet
	1.6.	folyóközi ármentes homokos hordalékkúp	homoktalajok	homokpuszták,	legeltetés, kertgazdálkodás, foltokban földművelés	változó településsűrűség, tanyák
	1.7.	lőszhátak	csernozjom	lősztölgyesek, kultúrnövényzet	uralkodóan gabonagazdálkodás, kiegészítő művelésekkel	sűrű, falvak, mezővárosok, tanyák
	1.8.	homokhátak	homoktalajok	homoki tölgyesek, foltszerű erdősültség, homoki puszták, kultúrnövényzet	legeltetés, kertgazdálkodás	ritka, mezővárosok, tanyák
2. Domságok, medencék, hegységek közötti folyóvölgyek	2.1.	eróziós völgyekkel tagolt önálló dombtság	barna erdőtalaj, agyagos váztalaj	tölgyesek, zárt erdők	vegyes és erdőgazdálkodás	sűrű, folyóvölgyekhez kötődő falvak
	2.2.	hegységközi tagolt dombvidék			erdőgazdálkodás	ritka, völgyekhez, utakhoz kötődő falvak
	2.3.	hegységközi medence			vegyes gazdálkodás	sűrű, vízfolyásokhoz és utakhoz kötődő falvak
	2.4.	hegységközi folyóvölgy	réti, öntés- és barna erdőtalaj	ártéri tölgyesek, kultúrnövényzet	réti, vegyes és erdőgazdálkodás	sűrű, folyóhoz kötődő lineáris településhálózat, falvak, városok
	2.5.	hegyláb, domborzati perem, széles völgykapu	barna erdőtalaj	tölgyesek, kultúrnövényzet	vegyes gazdálkodás, foltokban intenzív gazdálkodás (gabona, szőlő)	sűrű, úthálózathoz kötődő, falvak, városok
3. Hegyvidékek	3.1.	alacsony, tagolt hegyvidék		zárt erdők, hegyvidéki tölgyesek	erőgazdálkodás, helyenként montánipar	ritka, völgyekhez kötődő, falvak, városok
	3.2.	alacsony tagolatlan hegyvidék			erdőgazdálkodás	ritka, hegységperemi
	3.3.	zárt középhegység	barna erdőtalaj,	zárt erdők, bükkösök, fenyvesek	erdőgazdálkodás, montánipar	ritka, hegységperemi
	3.4.	zárt középhegység, erdőhatár feletti felszínekkel	barna erdőtalaj, váztalajok	zárt erdők, bükkösök, fenyvesek, törpefenyvesek, havasi rétek	erőgazdálkodás, havasi pásztorkodás	nincs településhálózat

Ha strukturálisan nézzük akkor a tájban alap a természeti összetevők csoportja, ebben jelennek meg a különböző tájhasználati formák (pl. agrárművelés) által átalakított természeti elemek (kultúrnövények, kultúrerdők, víztározók stb.). A következő szint a szórtan, pontszerűen megjelenő épített tájelemek csoportja (gátak, zsilipek, utak, bányák, egyedi építmények stb.). Végül pedig maga a koncentrált mesterséges tájelemekből álló települési elemek csoportja. Ma a fejlett világ jelentős részén a természetes állapot nem létezik, a természetesség nagyobb mértéke, csak a védett, vagy a nem hasznosítható tájakon található. Ezzel szemben a nagyvárosi zónákban uralkodóak a mesterséges, épített felszínek.

Egy adott táj karakterét, karektertípusait a természeti és kulturális tájelemek összetétele, aránya és egymásra hatásuk mértéke határozza meg. Ha történetileg nézzük akkor Magyarországon elkülönülnek a történeti tájkaraktertípusok és a jelenkori tájkaraktertípusok. Az előbbieket a 19. század végéig határozhatók meg, mert ez után rövid idő alatt igen erőteljes környezetátalakítás (folyószabályozás, lecsapolás, vasútépítés, ipari tájak kialakulása, intenzív agrárművelés) ment végbe. Nagyon sok korábbi tájtípus eltűnt, elsősorban az érterekhez kapcsolódók. A 20. század elejére kialakult tájhasználatok a mai tájkarakterek alapjait adják, kisebb nagyobb változásokkal (ipari terek, sűrűsödő közlekedési hálózat, változó funkciójú agrárterek, növekvő települési terek). Vagyis uralkodóvá váltak antropogén átalakítás a tájak többségében, a kultúrtájjegleg dominánssá vált, Magyarország jelentős része homogén agrártájává vált. Így ezek mögött a mai tájjellemzők mögött a kutatás feladata feltárni a történeti és természetes állapot elemeit, jellegét.

Természetesen az ezt megelőző időszakban is történtek változások, mind természeti oldalról, pl. a kora középkori optimum kedvező felmelegedése (8-12. század), vagy a kisjégkorszak klíma hatása (14-17. sz.), amely részben az agrártermelést, részben az árterek kiterjedését befolyásolta. Ugyanakkor az átmenetek lassan mentek végbe és a 18. századig az antropogén hatások csak egyes tájak, kedvező adottságú részein voltak erőteljesek.

A ZSÁMBÉKI MONOSTOR KÖRNYEZETÉNEK TERMÉSZETI TÁJKARAKTERELEMEI

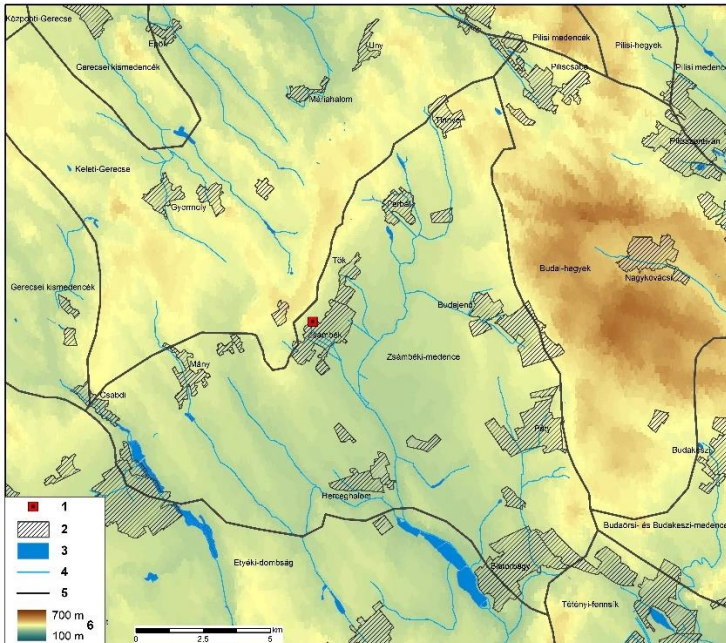
Természet- és tájföldrajzi megközelítésben a monostor környezete több, részben eltérő jellegű kistájhoz sorolható. (1. ábra) A beosztás elsősorban a domborzati tagoltság, vízrajzi jellemzők és a felszíni közettípusok alapján választja el a kistájakat, amelyek között azonban jelentős átmenet és kapcsolódás van.² A monostor szempontjából a legmeghatározóbb a Zsámbéki-medence, de

---

² Marosi

Dövényi Z. (szerk.) Magyarország kistájainak katasztere, MTA FKI, Budapest, 2010;

fontos szerepe van a tájhasználatban, a kultúrtáj formálásban a szomszédos kistájakkal való érintkezési peremeknek is.

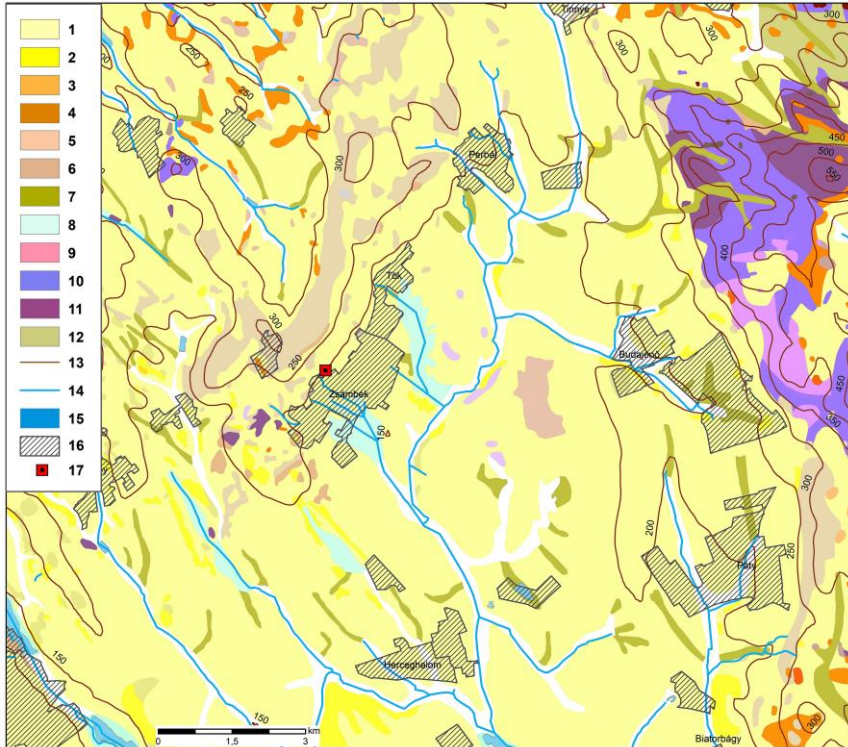
1. ábra. A zsámbéki monostor környezetének természetföldrajzi kistáj besorolása

(Szerkesztette Csüllög Gábor – a térképek színes változatai az online kiadásban láthatók)

Földtan - felszíni kőzetek

A Zsámbéki-medence a Gerecse és a Budai-hegység között kialakult tektonikus medence. ÉNy–DK-i és Ny–K-i irányú középhegységi főtörések mentén a triász kőzetekből álló medencealjazat mintegy 1000 m mélyre süllyedt. Legmélyebb az árkos-sasbércecs medencealjazat Páty–Telki–Budajenővonalában; szeizmikusan igen érzékeny terület. Medencealjazata a felső-kréta–alsó-eocén karsztos peneplén mozaikosan összetöredezett darabjaiból áll. A bauxittakarós töbrös felszínre eocénszéntelepés rétegek települtek. A medencét több 100 m-es harmadidőszaki üledéksorozat tölti ki. Felszínépítő kőzetei szarmata mészkő, pannóniai agyag, homok, negyedidőszaki lösz, lejtőüledékek, kavics, édesvízi mészkő. A medencebelsőt túlnyomórészt lösz és lejtőlösz takarja, a dombháton a lösz vékonyabb, általában a jól termő csernozjom talaj alapkőzeteként szerepel.

A medencét a Gerecse és a Budai-hegység mezozoos dolomit-és mészkőformációiból, ill. szarmata mészkőből épült sasbércei keretezik³. (2. ábra)

2. ábra. Zsámbék környezetének felszíni földtana

1) Löss; 2) Csákvári agyagmárga; 3) Aleurit, agyag, homokkő; 4) Lejtőtörmelék; 5) Mészkő; 6) Aleuritos agyag; 7) Proluviális-deluviális üledék; 8) Folyóvízi-mocsári üledék; 9) Dachsteini mészkő; 10) Fődolomit; 11) Budaörsi dolomit; 12) Fluvioeolikus homok; 13) Magassági szintvonalak; 14) Folyóvizek; 15) Állóvizek; 16) Települések; 17) Monostor
(Szerkesztette Csüllög Gábor; Forrás: MBFSZ - MAGYARORSZÁG FELSZÍNI FÖLDTANI TÉRKÉPE 1:100 000)

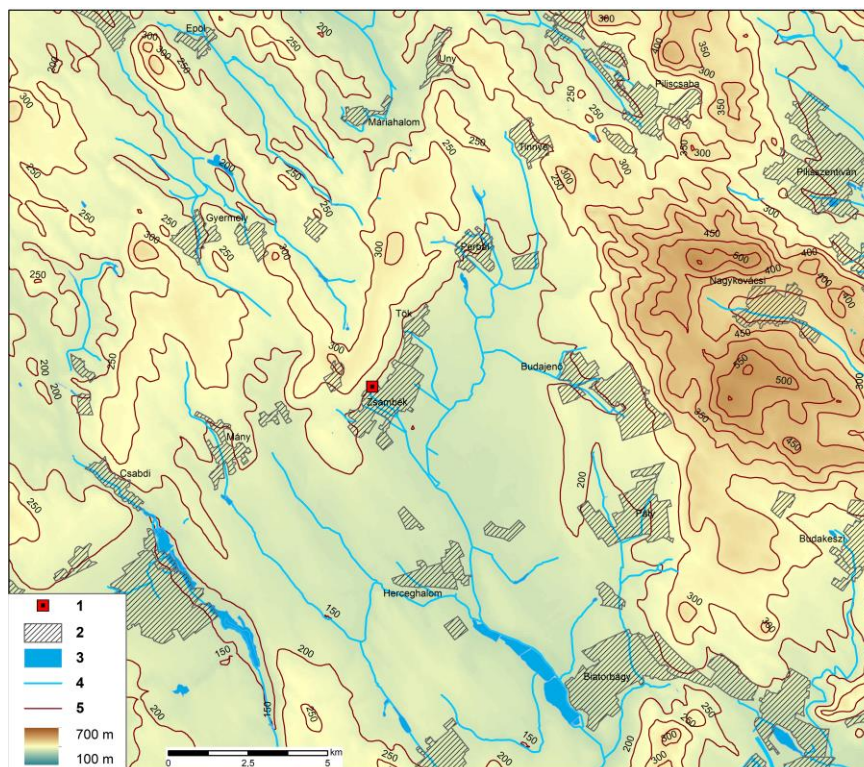
³ Dövényi Z. (szerk.) Magyarország kistájainak katasztere, MTA FKI, Budapest, 2010; Magyar Bányászati és Földtani Szolgálat - MAGYARORSZÁG FELSZÍNI FÖLDTANI TÉRKÉPE 1:100 000

Domborzat - felszíni tagoltság

A Zsámbéki-medence mérsékelt tagolt medence domborzattípus (2,3km/km² átlag), központi területein az átlagos relatív relief 36 m/km², a hegységperemi letöréseknél a legnagyobb értékek 170–230m/km² között váltakoznak. A medence belsejét sekély, széles völgyek, köztük pedig gyenge lejtőjű, széles hátaik jellemzik.

Nyugaton, északon és keleten a hegyláb felszínben jól elkülönülő, 250-300 méter magasságú domborzati perem jellemzi. A peremek és a környező magasabb térszínek tagoltsága sokkal erőteljesebb, különösen ÉK-en a Budai-hegység, míg mellett húzódó alacsonyabb plató, illetve a Tétényi-fennsík.⁴ (3. ábra)

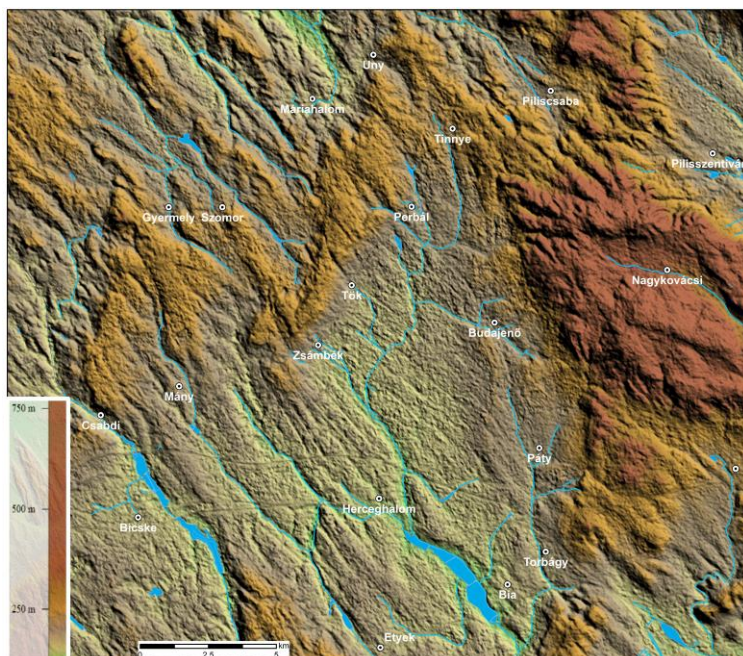
3. ábra. A zsámbéki monostor környezetének domborzata és vízrajza

1) Monostor; 2) Települések 3) Állóvizek 4) Folyóvizek 5) Magassági szintvonalak; (Szerkesztette Csüllög Gábor)

⁴ Dövényi Z. 2010

Vízrajz - felszíni vizek

Zsámbéki-medence a Benta-patak vízgyűjtőjéhez tartozik. A 417.7 km² vízgyűjtő területű patak 230 m tengerszint feletti magasságban ered. Felső folyását Békás-pataknak nevezik, mely Tinnye határában ered, majd a Biai-tóba ömlik. A Biai-tó alatt a patak neve Benta-patak. A Zsámbéki-medence területén fekszik a Békás-patak teljes vízgyűjtőterülete, de a medencéhez tartozik a Benta-patak biatorbágyi szakasza is. A Békás-patak (vízgyűjtőterülete a Zsámbéki-medence) hossza 23,8 km, vízgyűjtőterülete 241km². (2. táblázat)

4. ábra. A zsámbéki monostor környezetének domborzati tagoltsága és felszíni vizei

A medence felszíni vizei a forrásokból, csapadékvizekből eredő, löszbe ágyazódó patakok lettek, a mélyfekvésű területeken vízállásos rétek, kisebb mocsarak alakultak ki. A korábbi tavak területét már csak az öntéstalajjal borított területek jelzik. Az aszályos évek, a bányavíz kiemelések miatt a medence vízrajza mára elszegényedett, vízhozamuk csökkent, néhány vízfolyás időszakossá vált. A terület a felszíni vizek tekintetében a török hódoltság után a jelentős mértékű lecsapolások, drénezések következtében vízhiánysnak mondható. A térség Bicske környéki Ny-i része a *Szent László-víz* (68 km, 338 km²), többi, túlnyomó része a *Benta-patak* (45 km, 418 km²) vízgyűjtő

területéhez tartozik. Utóbbinak forrásai a *Békás-patak* (24 km, 241 km²) és a *Kígyós-patak* (12,5 km, 88km²).

2. táblázat. A Zsámbéki-medence vízrajzi elemei

<i>Források</i>	<i>Patakok</i>	<i>Tavak</i>
<i>Foglalt források</i>		<i>Természetes tavak</i>
Török-kút (Zsámbék)	Békás-patak	Garancsi-tó (Tinnye)
Köbölkút-forrás (Perbál)	Budajenői-patak	Sasfészek-tó (Páty)
Főkút-forrás (Páty)	Perbáli-patak	<i>Mesterséges tavak</i>
Kútvölgyi-forrás (Tök)	Szamarhegyi-patak	Biai-halastavak (Biatorbágy)
Biai-forrás (Bia)	Töki-patak	Etyeki-halastó (Etyek)
Magyar-kút (Etyek)	Zsámbéki-patak	Mányi-halastó (Mány)
<i>Természetes források</i>	Ökörmezői--patak	Örsi-tó (Felsőörspuszta)
Békás-patak forrása (Tinnye)	Kozáromi-patak	Biai horgásztó (Biatorbágy)
Kisforrás (Perbál)	Kígyós-patak	Anyácsai-halastó (Anyácsapuszta)
Szamarhegyi-patak forrása (Perbál)	Sajgó-patak	
Budajenői-patak forrása (Budajenő)	Etyeki-ág	
Füzes-patak forrása (Páty)	Füzes-patak	
Sajgó-patak forrás csoportja (Mány)	Gyertyánosi vízfolyás	
Kígyós-patak forrása (Felsőörspuszta)		

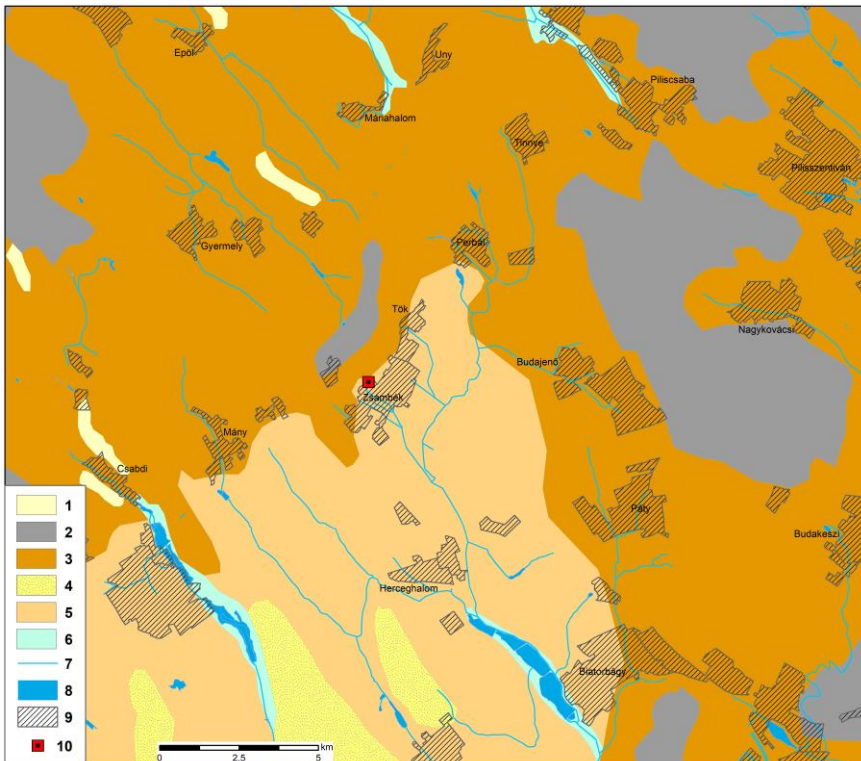
Forrás: Udvardi Anikó: Vizes élőhelyek rehabilitációs lehetőségei a zsámbéki-medence területén. Földrajzi konferencia, Szeged, 2001.

A vizsgált terület egykoron összefüggő élőhelyekkel rendelkezett, ami a sokoldalú és nagymértékű tájhasznosítás hatására mára nagymértékben lecsökkent. A terület vízfolyásai, vizes élőhelyei biztosították az összeköttetést a többi élőhelytípus között. A mezőgazdaság, az ipar és a vízrendezések együttes hatására a rendszer elvesztette összekötő funkcióját, ma csak mozaikos felépítése figyelhető meg. A „talajvíz” a völgyekben 2–4 m között, máshol 4–6 m között ingadozik. Mennyisége nem jelentős.⁵ (3 - 4. ábra)

Talajok

⁵ Udvardi Anikó: Vizes élőhelyek rehabilitációs lehetőségei a zsámbéki-medence területén. Földrajzi konferencia, Szeged, 2001.;
Dövényi Z. (2010)

A tágabb környezet magasabbra kiemelt dolomit és mészkő felszínein kevésbé kedvező rendzina talajok találhatók. A térségre azonban jellemző, hogy a felszíni kőzetek változásaihoz és a tagoltsághoz, lejtőkhöz igazodva a környezet fő talajtípusától eltérő, de a térségre jellemző más típusok is előfordulnak. A kiemelt és tagolt aleurit, homokkő, agyag kőzeteken és lejtőtörmelékeken többnyire különböző barna erdőtalajok találhatók. A medence alacsonyabb belsejében pedig a löszön képződött csernozjom jellegű talajok találhatók. Kisebb arányban a folyó és állóvizek árterében pedig öntéstalajok (5. ábra).

5. ábra. A zsámbéki monostor környezetének genetikus talajtípusai

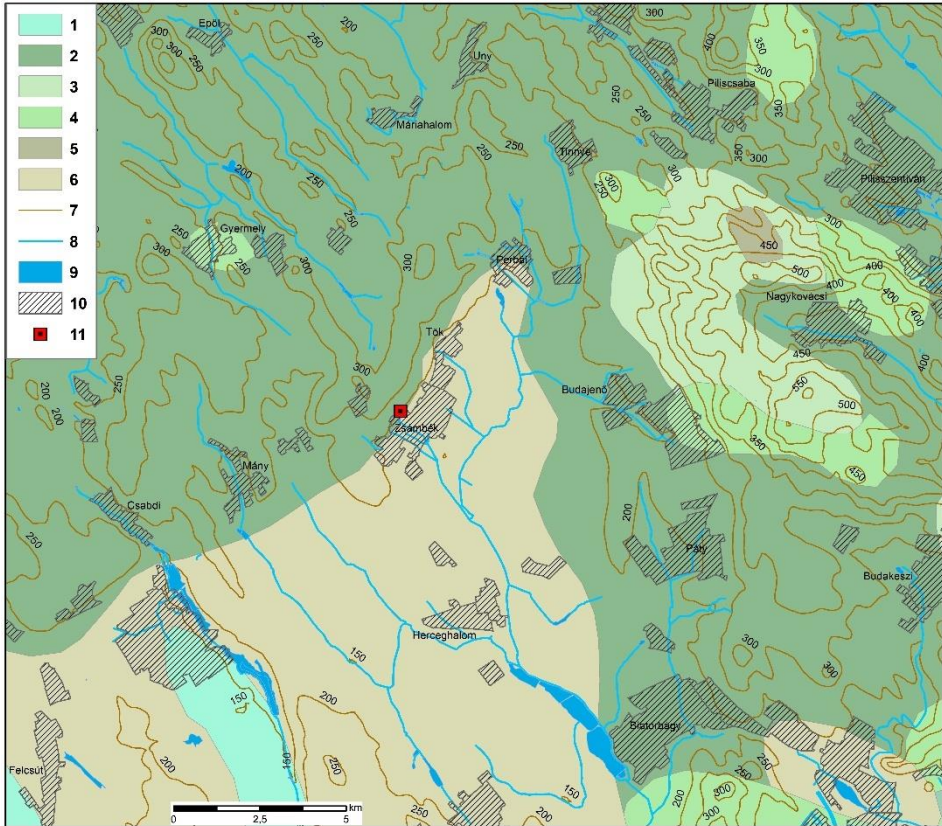
- 1) Köves és földes kopárók; 2) Rendzina talajok; 3) Ramann-féle erdőtalajok;
- 4) Csernozjom jellegű homoktalajok; 5) Mészlepedékes csernozjom talajok;
- 7) Fiatal, nyers öntéstalajok; 7) Folyóvizek; 8) állóvizek; 9) Települések;
- 10) Monostor; (Szerkesztette Csüllög Gábor Forrás: AGROTOPO)

Hasznosíthatóság szempontjából a legjelentősebbek egyrészt a Zsámbéki-medence löszös üledékekkel borított magasabb térszínein vályog mechanikai összetételű barnaföldek, amelyek vízgazdálkodási tulajdonságai kedvezőek, termékenységi besorolásuk jó. Agrár hasznosításra mind szántóként,

gyümölcsösként és szőlőként is alkalmasak. Másik fontos típus a szintén löszös üledéken képződött mészlepedékes csernozjom talajok csoportja. Ezek igen kedvező víz- és tápanyag-gazdálkodásúak. Földminőségi besorolásuk magas kategóriájú, főleg szántóként hasznosíthatók. Kisebb mértékű a réti öntéstalajok részaránya, amelyek főleg szántóként és rét-legelőként hasznosíthatók.⁶

Természetes növényzet

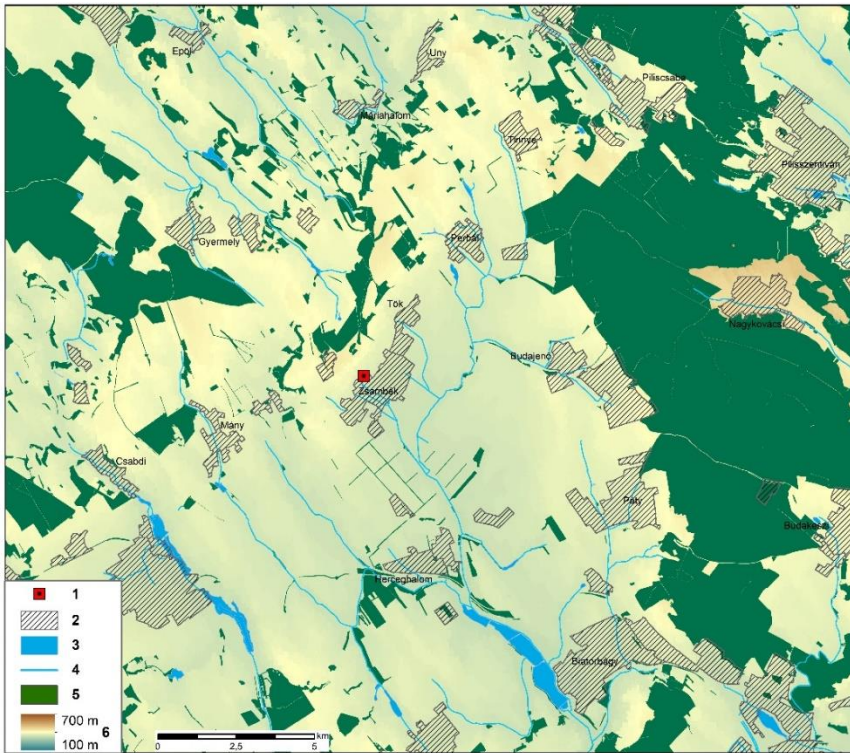

6. ábra. Zsámbék környezetének potenciális növénytakarója
(Szerkesztette. Csüllög Gábor; Forrás: Zólyomi B. (1989) Természetes növénytakaró, 1:1.500.000. In: Pécsi, (szerk.) Magyarország nemzeti atlasza. Kartográfiai Vállalat, Budapest, 89. old.)

A Zsámbéki-medencét a korábbi századokban ligetes tölgyesek, erdő-gyep mozaikok, a vízfolyások mellett pedig ártéri jellegű erdők boríthatták. (6. ábra).

⁶ Dövényi 2010

Mára szárazgyep-fragmentumok és néhányerősen leromlott vízparti élőhelyfolt maradt. Száraz gyepek köves és laza (lössös) talajon is előfordulnak (lejtőgyepek, löszgyepek, erdőssztyeprétek – hengeres peremizs – *Inula germanica*, tavaszi hérics – *Adonis vernalis*, sarlós buvákfü – *Bupleurum falcatum*, aranyfűt – *Aster linosyris*, csillagőszirózsa – *Aster amellus*, szarvaskocsord *Peucedanum cervaria*, kék számarkenyér – *Echinops ruthenicus*). A vízparti növényzet maradványát elsősorban nádas foltok jelentik⁷. Természetes állapotában a térséget a talajtípusokhoz, a domborzati kiemeltséghez és a vízrajzhoz igazodva különböző tölgyesek, a karsztos fennsíkokon pedig tölgyese karszterdők jellemezték. A medence alján a vízfolyásokat pedig ártéri ligeterdők szegélyezték. Mára a művelt területek mellett csak a kiemelt erőteljesebb lejtőjú hegységi felszíneken található erdők. (7. ábra)

7. ábra. Zsámbék környezetének mai erdőssültsége
(Szerkesztette. Csüllög Gábor; Forrás: oeny.e-epites.hu)

⁷ Dövényi Z. 2010

A természeti tájkarakterek változása

A természeti környezet egyes elemei az emberi társadalom történeti időszakában változatlanok tekinthetők. Ilyenek a domborzati, geológiai, szerkezeti, vízrajzi sajátosságok, valamint a földrajzi övezetességgel meghatározott és az előbbiekkal, illetve egymással szorosan összefüggő éghajlati, növényzeti, talajtani, vízjárási jellemzők.

A táj több összetevője azonban a természeti folyamatok révén is folyamatosan változik, elsősorban az éghajlat különböző jellegű és periódusú váltakozásának van hatása a felszínfejlődési folyamatokra és ezzel összefüggésben a talajra, vízrajzra, a növény- és állatvilágra. Ezeket a folyamatokat erősítheti az egyre bővülő emberi, társadalmi tevékenység, fontos összefüggésben a népességszám növekedésével, a társadalmi gazdasági fejlődéssel, a természeti táj „belakásával”, tájhasználatával. A társadalmak fejlődésével jelentősen bővültek a hasznosításba bevont területek, amely folyamat a természeti tájak ember formálta kultúrtájakká alakultak.

IRODALOM

- CSORBA P. (2021): Magyarország kistájai. Meridián Táj- és környezetföldrajzi Alapítvány, Debrecen, 2021 p. 409
- CSÜLLÖG G.–FRISNYÁK S.–TAMÁS L (2014): Történeti tájtípusok a Kárpát-medencében (11–16. század). – Történeti Földrajzi Közlemények 2. 1-2. pp. 1–10.
- DÖVÉNYI Z. (szerk.) (2010): Magyarország kistájainak katasztere. – MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest. 876 p.
- FRISNYÁK S. (2004): A kultúrtáj kialakulása a Kárpát-medencében. – Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke. Nyíregyháza. pp. 173–188.
- FRISNYÁK S.–CSÜLLÖG G.–TAMÁS L. (2015): A Kárpát-medence tájhasználat a 16–17. században. Történeti Földrajzi Közlemények 3. 1. pp. 1–12.
- FRISNYÁK S. – CSÜLLÖG G. – TAMÁS L. (2017): A kultúrtáj magterületei és terjedési irányai a Kárpát-medencében. – Történeti Földrajzi Közlemények 5. 3–4. pp.62–75.
- KONKOLYNÉ GYURÓ É. (2006): A tájkarakter: tartalom és forma egysége a térben
Falukultúra, város, régió 13. 3., pp.26-32.

MAGYARORSZÁG A KISANTANT SZORÍTÁSÁBAN (KISANTANT ÁLLAMOK VALÓSZÍNŰ HADMŰVELETEI MAGYARORSZÁG ELLEN)

SUBA JÁNOS

HUNGARY IN THE STRANGLEHOLD OF THE LITTLE ENTENTE (PROBABLE MILITARY OPERATIONS OF LITTLE ENTENTE STATES AGAINST HUNGARY)

The little Entente (involving Czechoslovakia, Yugoslavia and Romania) worked as a military and political alliance against Hungary between 1921-1938. Their main goal was to isolate Hungary in every possible field. The political and military contract system of these states were characterized by a strong dependence on France; they even had specific contracts with this country. The military cooperation of the Little Entente states was aimed to go clearly against Hungary. The different versions of their plans continued to influence the Hungarian military schemes as long as 1938. These plans kept changing according to the actual situation of foreign policy. For example, from 1933 (political twist in Germany) the foreign policy situation changed for Czechoslovakia. The aim became to free Czechoslovakia from participating in any military operations against Hungary and consequently, make it possible for the country to attack Germany as severely as possible. This fact influenced the Soviet-Romanian contract as well (Eastern Covenant, 04 July 1935). As a result, Romania could feel safe from the side of the Soviet Union; therefore, they could apply more power against Hungary and, at the same time, free Czechoslovakia, too. The fictional military tactics of the Little Entente against Hungary calculated with a fast and fierce attack, independently of the fact whether one of the states or all the three ones would get into a fight with any other country. The power focused on Hungary had to remain unchanged. In the plans the Czechoslovakian-Yugoslavian corridor had an outstanding role as well. The aim of this essay is to review these plans.operations by Secret Service tools, which were supposed to support the success of the Hungarian operational schemes.

BEVEZETÉS

A kisantant, mint közismert, 1921-1938 között fennálló katonai és politikai szövetség volt a Habsburg Monarchia három utódállama: Csehszlovákia, Jugoszlávia és Románia között, Magyarország és a magyar revíziós törekvések,

illetve Habsburg-restaurációs törekvések ellen.¹ Ezen államok egész politikai és katonai szerződésrendszerét a Franciaországtól való szoros függés jellemezte. A kisantant több alkalommal került politikai konfliktusba Magyarországgal, igyekezve minél jobban elszigetelni azt. Hála a csehszlovák erőfeszítéseknek 1938-ig, a Müncheni egyezménymegkötéséig életben maradt. Mivel nem volt gazdasági alapja ezért felbomlása szükségszerű volt.

1.A KISANTANT KIALAKULÁSA ÉS SZERZŐDÉSEI

A Kisantant Csehszlovákia, a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság /Jugoszlávia/és Románia katonai szövetsége Magyarország ellen. 1920. aug. 14.-1938. aug. 23-ig tartott. Beneš csehszlovák külügyminiszter (1918-35) volt a létrehozója és működtetője, aki a megszerzett magyar területeket a „közép-európai status quo” hangoztatásával, igyekezett megtartani, erőteljes francia segédlettel. 1920. aug. 14: Belgrádban aláírták a Beneš kezdeményezte kölcsönös védelmi szerződést Csehszlovákia és a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság között (amely egyértelműen magyarelles volt, mivel közös határuk nem volt.

1920. aug. 17-19: Bukarestben Beneš és Take Ionescu oláh külügyminiszter emlékiratot írt alá kölcsönös segélynyújtásról magyar támadás esetére, előterjesztette a csehszlovák - oláh katonai szövetség tevét. Románia azt kívánta, hogy a katonai szövetségbe vonják be Lengyelországot és Görögországot. 1921. márc. 3: meg is kötötték a lengyel–oláh kölcsönös segélynyújtási egyezményt a Keleti határokon történő támadások elhárítására. Görögország nem csatlakozott e szövetséghez. Lengyelország nem csatlakozott a szövetséghez, mert a Csehszlovákiával vitában állt a Tescheni területetekért.

A királypuccs után (közben Beneš fölszólította Romániát a csehszlovák–délszláv szövetséghez való csatlakozásra) 1921.ápr. 23-án megkötötték a csehszlovák–oláh szövetségi egyezményt. 1921. jun. 7-én délszláv–oláh szövetségi szerződést kötöttek Magyarország és Bulgária ellen, mely a mindkét felet érintő magyar és bolgár területi követelések elhárítását szolgálta, ezzel jött létre a Kisantant. Így Magyarország körbezárása és elszigetelése megtörtént. Ez után a nemzetközi szerződések sokasága következett, amelyek mindegyike ezt a célt szolgálta.

---

¹.Bővebben: *Diplomatické documenty. 1919-1921.* Praha, 1922. *Pozzi, Henri* (1934): A háború visszatér. Bp., 1934. *Marjay Frigyes* (1939): Az ámokfutó Bukarest. 1939. *Documents on British Foreign Policy 1919-1939.* Series III. vol. 1-2. London, 1949-52. *Documents diplomatiques français 1932-1939.* Série II. tom. I. Paris, 1963. *Diplomáciai lexikon.* 1967. 430. *Ádám Magda* (1967): Magyarország és a Kisantant a 30-as években. Bp., 1967. *Ádám Magda* (1984): A kisantant és Európa 1920-1929, Bp. 1984.

1921. aug.3-án Bukarestben csehszlovák–oláh katonai szerződést kötöttek. Prágában 1921.nov. 6-án aláírták a csehszlovák– lengyel politikai egyezményt, – amelyet Varsóban nem ratifikáltak– ezt nov. 16-án szerződéssé bővítették.

1921. dec. 15-16án – IV. Károly okt. 21-24-i sikertelen puccsa után – megkötötték a csehszlovák –osztrák barátsági szerződést (az un. Lánai egyezményt).

1922. jan. 23-án aláírták a délszláv – oláh katonai szövetséget Magyarország és Bulgária ellen, mely azonnali katonai műveletet írt elő, ha Bulgária területi követelésekkel lépne fel.

1922. jun. 17-én Csehszlovákia és Lengyelország szerződésben kölcsönösen biztosította egymás területi sérthetlenségét.

1922.aug. 31-én csehszlovák– délszláv kölcsönös segélynyújtási szerződést kötöttek, a katonai szövetségüket megújították.

A kisantant államokkal – amelyeket amúgy is nemzetközi szerződések védtek– Franciaország külön szerződéseket kötött, tovább erősítve a kapcsolatukat.1924. jan. 25. csehszlovák–francia barátsági és szövetségi szerződés, 1926. jun.10. román– francia szerződés, amelynek záradéka az európai status quo fönntartását célozta. 1927-ben megkötötték a francia– délszláv barátsági szerződést. 1929. máj. 24-én a kisantant államok a belgrádi jegyzőkönyvben meghosszabbították szerződéseik érvényességét, és kiegészítették egyeztető eljárási és választott bírósági egyezménnyel.

1932. máj. 9-én Prágában megújították szerződéseiket. 1933. jul. 4-én a Kisantant államok és a Szovjetunió megnemtámadási szerződést kötött. Az 1934. febr. 9-én Athénban megkötötték a balkáni paktumot, amelyben Görögország, Jugoszlávia, Románia és Törökország kölcsönösen szavatolták a balkáni államok határainak sérthetlenségét.

1935 márciusában megújították az osztrák– csehszlovák döntőbírósi szerződést. Ez után már a bomlási folyamat felgyorsult.

2. A KISANTANT ÁLLAMOK KATONAI EGYÜTTMŰKÖDÉSEINEK ESETEI:

Ezen két és többoldalú szerződések alapján kidolgozott katonai tervek befolyásolták a magyar katonai elképzeléseket. Az elképzelések alapváltozatai a következők voltak:

1. Magyarország egymagában megtámadja Csehszlovákiát. Ekkor érvénybe lépnek a Csehszlovák –Jugoszláv és a Csehszlovák– Román katonai egyezmények. A főparancsnokot Románia adja.

1. sz. térkép Magyarország megtámadja Csehszlovákiát

2. Magyarország egymagában megtámadja Romániát. Érvénybe lépnek a Csehszlovák – román és a román–jugoszláv katonai egyezmények. A főparancsnokot Románia adja.

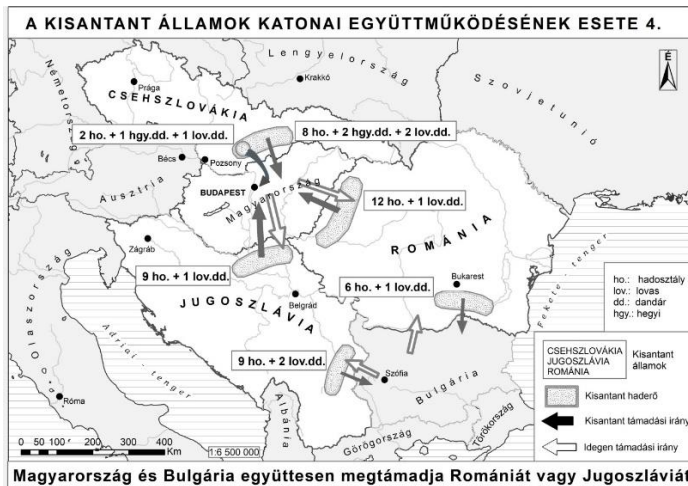
2. sz. térkép Magyarország megtámadja Romániát

3. Magyarország egymagában megtámadja Jugoszláviát. Érvénybe lépnek a Csehszlovák –Jugoszláv és a Román–jugoszláv katonai egyezmények. A főparancsnokot Románia adja.

3. sz. térkép Magyarország megtámadja Jugoszláviát

4. Magyarország és Bulgária együttesen megtámadják Romániát vagy Jugoszláviát. Érvénybe lépnek a Román – Jugoszláv és (csak magyar vonatkozásban) Csehszlovák –Jugoszláv és a Csehszlovák– Román katonai egyezmények. A főparancsnokot Magyarország ellen Románia, Bulgária ellen Jugoszlávia adja.

4. sz. térkép Magyarország és Bulgária együttesen megtámadják Romániát vagy Jugoszláviát

5. Bulgária egymagában megtámadja Romániát vagy Jugoszláviát. Érvénybe lépnek a Román – Jugoszláv és (csak magyar vonatkozásban) Csehszlovák –Jugoszláv és a Csehszlovák– Román katonai egyezmények. A főparancsnokot Jugoszlávia adja.

5.sz. térkép Bulgária megtámadja Romániát vagy Jugoszláviát

6. A kisantant államok valamelyikét egy másik hatalom (nem Magyarország) támadja meg. Érvénybe lépnek a Csehszlovák –Jugoszláv, a Csehszlovák– Román és (csak bolgár vonatkozásban) a Román- Jugoszláv katonai egyezmények. A Román- Jugoszláv szerződészöveg úgy is értelmezhető, hogy Magyarország elleni kötelezettség egy elszigetelt román–orusz, illetve jugoszláv –olasz háború esetén nem lép érvénybe Jugoszláviára, illetve Romániára nézve.

6. sz. térkép Kisantant államok valamelyikét egy idegen hatalom nem Magyarország támadja meg

1933-tól – a Németországi politika fordulat után – több ország köztük Csehszlovákia számára – a külpolitikai helyzet megváltozott. A cél az lett, hogy Csehszlovákiát mentesítsék a Magyarország elleni hadműveletekben való részvételtől és lehetővé tegyék számára Németország minél nagyobb erővel való megtámadását. Így jött létre a francia részről annyira erőszakolt szovjet (orosz)-román szerződés (keleti paktum 1935.július 4.) amely lehetővé tette, hogy Románia Szovjetunió (Oroszország) felé biztonságban legyen. Így nagyobb erőket alkalmazhat Magyarország ellen és ez által Csehszlovákiát tehermentesítheti. Ez érthető, ugyanis Csehszlovákia – lehetetlen földrajzi és katonai-politikai helyzetében – csak abban az esetben hajlandó (a francia kívánságnak megfelelően) Németország ellen támadni hadereje többségével, ha egyéb határai a legmesszebb menően biztosítva vannak.

A magyar katonai vezetésnek, valóságos megfontolások alapján a következőkkel kellett számolnia: a megbízhatatlannak tartott Szovjetunió (orosz szomszéd) túl közel van, Franciaország meg túl messze van ahhoz, hogy Románia eme követeléseknek teljesen eleget tegyen, de valószínű, hogy teljes haderejének legalább 1/3-át (12-15 hadosztályt és 2-5 lovashadosztályt az eddig feltételezett 9 hadosztály és 1 lovashadosztállyal szemben) Magyarország ellen fogja alkalmazni. Ezáltal a z erőviszonyok még jobban eltolódnak.

Így Csehszlovákia fokozottabban biztonságban érezheti magát, ami azonban nem azt jelenti, nem azt valószínűsíti, hogy erőinek zömével Németországot fogja megtámadni. Az a tény is megfontolandó, hogy Németországgal szemben gyors csehszlovák döntés nem valószínű, viszont a magyar (esetleg az osztrák) haderő gyors előretörése a Felvidék elvesztését és az itt alkalmazott – igaz nem a legmegbízhatóbb – erők megsemmisítését eredményezheti.

A magyar katonai vezetés ismerve a cseh mentalitást, azt feltételezte, hogy Csehszlovákia csak akkor lép fel támadólag a (hatalmas) német szomszéd ellen, ha a döntő siker valószínű (tehát nem a háború elején). Ezért azzal számoltak, hogy Csehszlovákia – minden szerződés ellenére a háború kezdetén zömét, de legalább erőinek felét Magyarország ellen fogja alkalmazni.

A francia politika további törekvése az volt, hogy minél nagyobb jugoszláv erőket biztosítson Olaszország ellen és itt is tehermentesítse a francia hadsereget. Ezt a célt szolgálta egyrészt a már említett román–szovjet (orosz) kibékülés, amely lehetővé tette nagyobb román erők alkalmazását Magyarország ellen, másrészt a jugoszláv – bolgár kibékülés útjainak egyengetése is. Magyarország szempontjából a jugoszláv – bolgár kibékülés eredményeként számolni kellett Magyarország ellen alkalmazandó jugoszláv erők növelésével.

Az olasz-jugoszláv állandó feszültség, valamint különösen az olasz – magyar– osztrák együttműködés előtérbe tolta a csehszlovák–jugoszláv korridor kérdését. Ennek megvalósítása egyrészt végleg kikapcsolhatja a magyar haderőt és esetleg az osztrák erők zömét, másrészt lehetetlenné teszi olasz erőknek a

jugoszláv zöm oldalában való felvonulását. A katonai tervekben ez a szempont is előkerült.

3. A KISANTANT ÁLLAMOK FELTÉTELEZETT HADITERVEI

A magyar katonai felderítés a megszerzte egy valószínűsíthető hadműveleti terv példányát a harmincas évek elejéről. A tervből kiderült, az volt az elképzelés, hogy a kisantant államai Magyarország ellen egy gyors és heves támadást intéznek, még abban az esetben is, ha az egyik állam, vagy mindhárom állam egy másik országgal kerülne összetűzésbe. A Magyarország ellen kiküldönített erőknek változatlanok kell maradniuk, amíg Magyarország a „mai becslés szerinti erőkkel” rendelkezik. Félték Magyarországtól, mert Magyarország a legveszedelmesebb ellenfél, egyrészt elegendő erővel rendelkezik mind számbelileg – a világháború alatt mozgósított létszámokat figyelembe véve –, mind felszerelés tekintetében. Másrészt a közlekedési hálózat – a vasutak és közlekedési vonalak állapota – lehetővé teszi a gyors mozgósítást és az erők felvonulását. Ezért, egy fegyveres összetűzés esetén Magyarországot kell elsőnek megtámadni és kikapcsolni a háborúból úgy, hogy a hadműveleteket a lehető leghamarabb befejezzék.

1934-ben a magyar felderítés szerint a három ország Magyarország ellen a következő erőket állítja ki: Román hadsereg 12 gyalog és egy lovashadosztály; Jugoszláv hadsereg 9 gyalog és 1 lovas hadosztály; Csehszlovák hadsereg 10 gyaloghadosztály, 3 hegyi dandár és 3 lovasdandár.

A haderők felvonulási körletei: A Csehszlovák hadsereg felvonul a Budapest elleni hadműveletre kiküldönített különítménnyel a Duna- Garam szögben. Az erők többi része Kassa és Losonc között sorakozik fel. A lovasság Rozsnyónál összpontosul.

A román hadsereg a Béga és Sebes-Kőrös közötti területen vonul fel (Temesvárnál és Nagyváradnál bezárólag). A lovasság Nagyszentmiklós és Perjámos térségében összpontosul.

A Jugoszláv hadsereg felvonul: a Duna-Tisza között; egy gyaloghadosztály kivételével, amely a Tiszától Keletre vonul fel, a román hadsereggel való összeköttetés biztosítása miatt (Nagykikinda és Zsombolyánál), a lovasság Szabadkánál összpontosul.

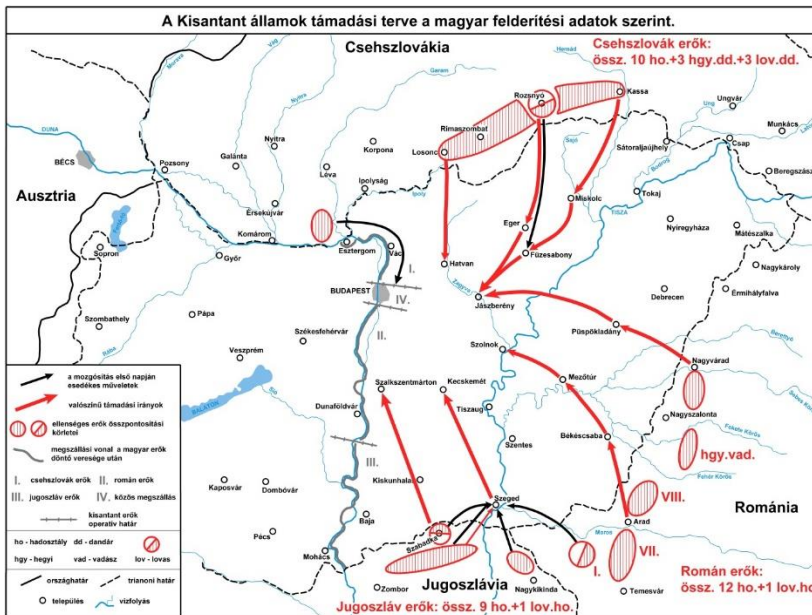
A feladat: Megverni a magyar erőket, melyek a Dunától Keletre gyülekeznek, megakadályozni, hogy visszavonuljanak Dunától Nyugatra, miután a kisantant államok hadseregei megállnak a Duna vonalán. Abban az esetben, ha a magyar erők a Dunától Keletre nem vennék fel a harcot és visszavonulnának a Dunántúlra; úgy követni kell és megtámadni őket, bárhol találhatók.

A mozgósítás első napjának reggelén a jugoszláv és román lovasság gyalogságtól támogatva Szeged és Makó városokat elfoglalja, birtokba veszi a Tiszai átkelőket, biztosítva a hadseregnek a Tiszától Nyugatra való átkelését.

Ezek után mindkét lovasság hadseregéhez csatlakozik.

Ugyanezen időben a csehszlovák erőknél, a Duna– Garam körletéből kiindulva, a különítmény megindul a Duna partján-Vácon át Budapest elfoglalására. A csehszlovák lovasság Rozsnyó körletéből indulva, az Északi középhegységen át gyalogsággal támogatva elfoglalja Egert, és Füzesabonyt; Elvágja és birtokba veszi a Miskolc – Hatvan – Budapesti utat és vasútvonalat.

A Csehszlovák csapatok a mozgósítás 20. napján lépnek támadásba Losonc – Hatvan, Rozsnyó – Eger – Jászberény és Kassa –Miskolc irányában. A Kassai csoportosítás Miskolc-Füzesabony– Jászberény irányába tör előre, a Losonci csoport támadási iránya Hatvan.

7 sz. térkép A kisantant államok feltételezett hadműveleti terve Magyarország ellen

A Román és a jugoszláv hadseregek a mozgósítás 25. napján lépnek támadásba. A jugoszláv csapatok (kivéve a román és jugoszláv hadsereg között összekötötést képező gyaloghadosztályt) a Tiszától Nyugatra Szeged-Kecskemét és Szabadka – Szalkszentmárton irányában vonulnak. A Román csapatok támadása (egy jugoszláv hadosztállal), a Tiszától Keletre Arad – Békéscsaba – Mezőtúr – Szolnok, és Nagyvárad – Püspökladány – Karcag –Jászberény irányában.

Abban az esetben, ha a hadműveletek a Duna vonalán megállnának; Budapestet egy mindhárom szövetséges állam hadseregéből alakult különítmény

szállja meg. A csehszlovák hadsereg megszállja a Dunát, a Garamtól bezárólag Budapest Északi szegélyéig, a román hadsereg Budapest Déli szegélyét Kalocsáig bezárólag, a jugoszláv hadsereg Kalocsától Délre, egészen a jugoszláv határig. Mindegyik hadsereg a Dunán bizonyos számú hídfőállást létesít, Nyugatra terjedő 10 km-es körlettel.

Abban az esetben, ha a román hadsereg alakulatait a magyar hadsereg elleni hadműveletek befejezése után más hadszíntérre kell elszállítani, úgy 3 hadosztályt hagy a Duna vonalán Budapest és Solt között, a vonal többi részét jugoszláv csapatok szállják meg.

Az 1935 évi emlékirat szerint a jugoszláv hadsereg minden hadműveleti tervváltozatban 9 hadosztállyal és 1 lovas hadosztállyal vesz részt. A csehszlovák hadsereg "ellenőrzés" esetében 6 hadosztállyal és 1 lovasdandárral vesz részt, "támadólagos" esetben pedig 8 hadosztályt és egy lovasdandárt állít ki.

Románia ellenőrzés esetén 9 hadosztállyal és 1 lovas hadosztállyal, támadólagos esetben pedig 12 hadosztállyal és 1 lovas hadosztállyal vesz részt. Ezen felül a kisantant Magyarország elleni közös fellépése esetén a fővezérletet vállalja. Egy esetleges magyar-lengyel együttműködés esetében annak megakadályozására további 2-3 hadosztályt és 1 lovasdandár erőt ad.

Csehszlovákiában a kisantant légi bázist állít fel Németország elleni háború esetére. Szovjetunió (Oroszország) szintén. Csehszlovákia egy esetleges jugoszláv – olasz konfliktus esetén 1 repülő dandárral támogatja Jugoszláviát. "Anschluss" esetén Csehszlovákia és Jugoszlávia közösen megteremtik a korridort, ezen kívül Csehszlovákia támad Bajorország felé, Jugoszlávia megszállja Karintiát.

Bolgár-román vagy bolgár-jugoszláv konfliktus esetére külön megállapodást kötöttek.

Francia-német viszály esetén a kisantant tőle telhetőleg támogatja Franciaországot.

Miután a hadműveletek általános megkezdéséhez nem szükséges a felvonulás teljes befejezése; azzal számoltak, hogy a csehszlovák erők zöme a 8-9. napon, a román erők a 10-12. napon, a jugoszláv erők a 8-9. napon megindítják hadműveleteit.

Számolni kell azonban azzal is, hogy egy magyar megelőző támadás nyomása alatt és Csehszlovákia (Jugoszlávia) sürgetésére, a román erők részei már két-három nappal korábban megindulnak (különösen, ha felderítésük idejében megállapítja, hogy velük szemben csak határbiztosító erők állnak.)

4. A CSEHSZLOVÁK-JUGOSZLÁV KORRIDOR MEGTEREMTÉSÉNEK TERVEI

A magyar felderítés többféle tervváltozatot is megszerzett. Ezek csak a támadás (fő csapás) irányában különböztek. Az egyik terv szerint a Balatontól

Nyugatra, ahol a csehszlovák erők a 2. mozgósítási napon, egy lovas hadosztály erőnek megfelelő különítménnyel (lovasság és gyorsan mozgó alakulatok) előretörnek Pozsony körletéből (Ausztrián át) Felsőlövő, Felsőőr irányába. Ehhez csatlakoznak a jugoszláv csapatok, amelyek a Murától Északra lévő jugoszláv határsávbán vonultak fel, azzal a feladattal, hogy Magyarországra betörve Zalaegerszegen és Szombathelyen át, a Pozsonyból előretörő csehszlovák seregcsoporttal felvegyék az érintkezést.

Ebben a tervben a korridort vagy Ausztrián át, vagy pedig közel az osztrák határhoz Magyarországon át akarták megvalósítani, mégpedig egy általános mozgósítás keretében.

Francia ösztönzésre (parancsra) és francia irányelvek alapján, a csehszlovák vezérkar 1928-ban új és külön hadműveleti tervet dolgozott ki a szláv korridor megteremtésére kizárólag Magyarországon át, a Balatontól Keletre, a jugoszláv hadsereggel való összeköttetés megteremtésére, valószínűleg megrohanás szerű támadással. Ez a hadművelési terv abból indult ki, hogy egy Balkáni válságállapot következtében (ami nem kedvez Csehszlovákiának, Franciaországnak vagy Jugoszláviának), Csehszlovákia politikai okokból a részleges mozgósítás utáni 6. napon (1934-ben már az 5. napot jelentette,) felkészülne arra, hogy a szláv korridornak reá eső részét, kizáróan Magyarországon át megvalósítsa, illetve Magyarországot a további hadműveletekből kikapcsolja.

Ebben az esetben Ausztriát és Németországot kímélni akarták, ezért a hadműveleteket kizárólag magyar területen, a Balatontól Keletre tervezték 7-8 hadosztálynyi erővel (kettő hadseregben és egy különítménybe szervezve). Ezt a csehszlovák erőt a részleges mozgósítás útján – a teljesen mozgósított Pozsonyi és Kassai katonai kerületparancsnokságon keresztül – ki lehet állítani anélkül, hogy Németország vagy Ausztria részéről ellenrendszabályok történjenek. (Amelyek egy általános mozgósítás esetén bizonyára bekövetkeznének.) Ez a módszer ezen kívül azért is jó volna, mert egy későbbi esetleges általános mozgósítás semmiféle nehézséget nem okoz.

A feltételezett Csehszlovák hadrend a következő: Az 5. hadsereg (két hadosztály) Párkány–Csata–Ipolyság körletében a Garam mellett, a 4. hadsereg (4 hadosztály és 1 lovas dandár) Érsekújvártól Délre, Komárom – Bátorkeszi² körletében, a különítmény (egy hadosztály és egy lovas dandár) Pozsony körletében összpontosul.

Feladatok és végrehajtás tekintetében: Az 5. hadseregnek (a támadás kibontakozásakor megerősítve az összes fővezérség közvetlen tüzérséggel, a folyamerőkkel és a repülő erők zömével) erélyesen és gyorsan kell Budapest felé előretörni (Budapestet megközelítő vonalakat támadni).

Ezzel egyrészt a magyar katonai vezetés (minden) figyelmét lekötné, ami

---

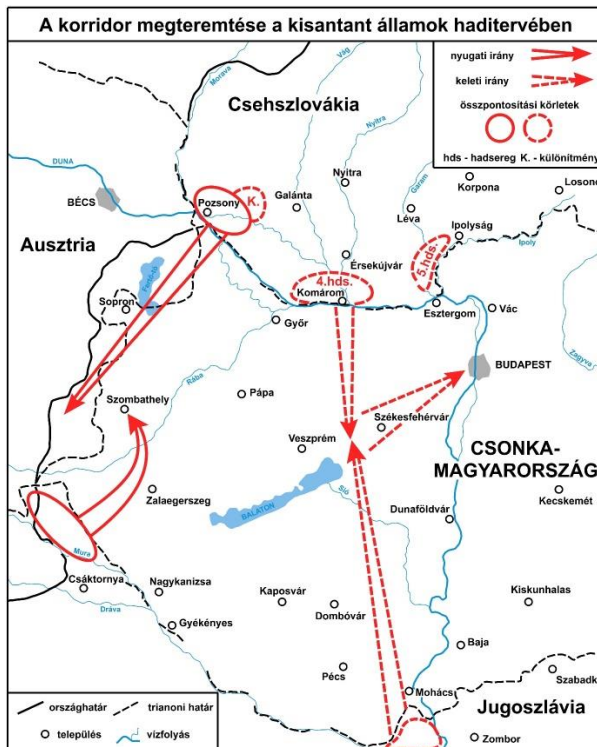
² Bátorkeszi (szlovákul *Bátorove Keszy*, 1948–1993 között *Vojnice*, ma *Bátorove Kosihy*.)

cselekvési szabadságot biztosítana mind a 4. hadseregnek, mind Pozsonyi különítménynek, másrészt pedig megzavarná a magyar főerők összpontosítását is, mert ezzel bizonytalanságban tartja az ellenség fő támadási iránya és célja felől.

A 4. hadsereg a Balatonig nyomulna előre és megszálná a Székesfehérvár–Veszprém vonalat, amely egyszersmind támadásának Déli határa is.

A korridor többi részének megteremtését a jugoszláv hadseregre kell bízni, amely ugyanebben az időben Dél felől fog előnyomulni. Amikor a csehszlovák erők elérték támadásuk déli határát a Székesfehérvár – Veszprém vonalat, illetve amikor már egyesültek a jugoszláv hadsereggel, akkor következik el a pillanat, hogy együttesen Budapest ellen fordulnak a város bevétele.

A csehszlovák hadvezetés valószínűnek tartotta, hogy a magyar erők az első összecsapás után a csehszlovák hadsereg hátában is terveznek hadműveleteket, amelyek fenyegetni fogják annak hátsó összeköttetéseit. Ezért az 5. hadsereg előreláthatólag Esztergomnál át fog kelni a Dunán.

8. sz. térkép A csehszlovák–jugoszláv korridor megteremtésének tervei

Ezek voltak a hadműveleti lehetőségek és irányok, a tervekben csak az erőviszonyok a bevetésre kerülő erők nagysága és a súlypontképzés (a támadás iránya) tekintetében voltak eltérések a hadműveleti tervekben, amelyet állandóan aktualizáltak.

IRODALOM

- BÁN M.–RAKOLCAI L. (1941): Korszerű honvédelem. Bp., 1941.
- BENGYEL S. (1925): Hadműveleti alapismeretek. 1-3. Bp. 1925.
- BERGER K. (1930): A vezetés kézikönyve. 1-2. r. Bp. 1930
- DOMBRÁDY L. – TÓTH S. (1987): A Magyar Királyi Honvédség 1919–1945. Bp., 1987.
- FARKAS A. (1942): Harcászati kézikönyv a csapattiszt részére. Bp., 1942.
- FÁBRY D. (1936): A modern honvédelem problémái. In: A mai magyar közigazgatás. Bp., 1936. 813-829. p.
- FODOR F. (1944): Magyar föld - magyar élet. 2. kiad. Bp., 1944.
- FODOR F. (1925): Magyar nép, magyar föld, magyar sors. Bp., 1925.
- FOERTSCH, H. (1940): A háború tudománya. Bp., 1940.
- GÁTFÖLDY E. (1929): Az alsóvezetés kézikönyve. Szeged, 1929.
- GODÓ Á. (1961a): A Horthy-rendszer kalandor háborús tervei 1919–1921. 1. rész. In: Hadtörténelmi Közlemények, 1961. 1. sz. 112–144. p.
- GODÓ Á. (1962b): A Horthy-rendszer nemzetközi és katonai helyzete 1921-1927-ben In: Hadtörténelmi Közlemények 1961. 2. szám 544-587
- GODÓ Á. (1962): A Horthy-fasizmus agresszív katonai terveinek előtérbe kerülése az 1927–1929-es években. 3. rész. In: Hadtörténelmi Közlemények 1962. 1. sz. 67–99. p.
- GODÓ Á. - Sztana B. (1965): A Horthy-rendszer katonai ideológiája Bp. 1965.
- HORVÁTH B. (1935): Háborús potenciális és szervezett béke. Szeged. 1935.
- HUNGARICUS (1930): Csehszlovák harcszabályzat fontosabb fejezetei. [ford. Németh József] Bp. 1930
- HUNGARICUS (1932): Elvek harca – harci elvek. [írta: Németh József] Bp., 1932.
- HUNGARICUS (1938): A jövő harcászata. [írta: Németh József] Bp., 1938.
- JULIER F. (1931): A hadvezetés művészete. Bp., 1931.
- JUSTROW, K. (1939): Korszerű háború. A műszaki hadviselés és harceszközei. Bp. 1939.
- NÁRAY A. et al (1933): A korszerű honvédelem kérdései Bp., 1933.
- KRISZTICS S. (1931): Politika. Bp., 1931.
- MORVAI T-NÉ – HETÉS T. – TÓTH S. (1968): Csak szolgálati használatra Bp. 1968
- NAGY V. (1926): A támadás. Bp., 1926.
- RÉCZEY F. (1935): A fegyveres Európa. Bp., 1935.
- SEREGDY S. (1935): Korszerű hadseregszervezés. Segédkönyv a m. kir. honvéd Ludovika Akadémia számára. Bp., 1935.

- SOMOGYI E. (1928): Magyarország és környék államainak katonai földrajza Budapest 1928
- SOMOGYI E. (1931): Az országhatárok katonai jelentősége, különös tekintettel Csonka-Magyarországra. Bp., 1931. p.
- SUBA J. (2017): A magyar királyi honvédség alkalmazási lehetőségei a két világháború között In: *Történeti Földrajzi Közlemények* 2017. 5. évf. 3-4. sz. 230-244.p.
- SUBA J. (2019): Egy lehetséges magyar-csehszlovák katonai konfliktus magyar forгатókönyve 1934-ből. In: *Kárpát-Pannon térség: tájak, népek, tevékenységek* (sárospataki konferenciasorozat 1) Tanulmányok Frisnyák Sándor professzor 85. születésnapjára (szerk.: Dr. Tamás Edit – Dr. Kókai Sándor) 305-316 p., Sárospatak 2019. Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 66.
- STRAKA, K. (2013): Československá Armáda v letech budování a stabilizace 1918-1932. Praha 2013.
- SZINAY B. (1925): Csapatpedagógia és csapatszolgálat. Dorog, 1925.
- SZOMOR B. (1932-1933): A nemzetvédelem. 1-2. köt. Bp., 1932-1933..
- ZEIDNER F. (1924): A harcászat alapjai. Bp., 1924. 310 p.
- WERTH H. (szerk.) (1930): A hadvezetés elmélete, 1-2. rész. Bp., 1930.
- TÓTH S. (1958): A Horthy-hadsereg szervezete (1920–1944.) 1. rész in: *Hadtörténelmi Közlemények* 1958.1-2 sz. pp. 1-51. A Horthy hadsereg szervezete (1920–1924.) 2. rész In: *Hadtörténelmi Közlemények* 1958 3-4 pp. 64-98.
- Felső vezetés II. (gyakorlati) rész. 1-10. füzet. Bp., 1929-1930
- Harcászati szabályzat (1924) I. rész, Harcászati elvek. 1-2. füzet. Bp., 1924.
- Harcászati szabályzat (1924) II. rész, Alaki határozványok és műszaki adatok. Bp., 1924.
- Harcászati szabályzat (1938) I Rész, Harcászati elvek (Tervezet). Bp., 1938.
- Középső vezetés. 1-10. füzet. Bp., 1929-1930.
- Vojenské dejny Cekoslovenska III.díl. (1918-1939) Praha 1987. pp. 424-440.

MAGYARORSZÁG GEOSTRATÉGIAI HELYZETÉRŐL A HIDEGHÁBORÚ KORÁBAN

NAGY MIKLÓS MIHÁLY

THOUGHTS ON HUNGARY'S GEOSTRATEGIC POSITION IN THE ERA OF THE COLD WAR

Hungary formed part of the geopolitical buffer zone running along the Western border of the Soviet–Russian state space during the decades of the Cold War. Her geographical location determined the military geographic and geostrategic position Hungary occupied in the buffer zone. Since Hungarian military geography did not deal with strategic issues during the decades of Soviet occupation, the above mentioned geographic position could never be examined. The geostrategic buffer zone covered all of Median Europe (i.e. the Eastern frontier of Central Europe). Thus, Hungary's geostrategic position during the Cold War was identical to that of the geographical area of her territory. This study attempts to outline the reasons for the lack of scientific research concerning the geographic position of Hungary in the field of the history of science. Furthermore, it provides a detailed analysis of the political and geostrategic situation of Hungary drifting between the East and the West in the years between 1945 and 1989.

A magyar szellemi és tudományos élet korról-korra felmerülő témája hazánk világban és Európában elfoglalt helyének, betöltött szerepének bemutatása. A társadalom reális önértékeléséhez méltó szellemi, tudományos alapot nyújtó munkák az elmúlt másfél évszázadban folyamatosan sokasodtak. Valósággal önállóvá váló tematikus műfajról beszélhetünk, melynek alkotásai éppúgy megtalálhatók az efemer irodalomban, mint a terjedelmesebb politikai művekben vagy a tudományos alkotások sorában. A világban betöltött helyünkkel, szerepünkkel foglalkozó irodalom folyamatosan gyarapodik, bár – fontosságából eredően – aligha lehet elegendő. Olyan témát tárgyal, mely a minket körülvevő világ változékonysága miatt szakadatlanul biztosít mondandót és elbeszélőt épp úgy, mint érdeklődő olvasót. Egyes történelmi időszakokban egészen közkedvelt témává vált Magyarország helyéről, földrajzi helyzetéről és az ezekből fakadó társadalmi, politikai kényszerekről beszélni. Másik, kevésbé szerencsés bel- és

külpolitikai konstelláció alatt viszont még a nagyon jelentős, a nemzetsorsot hosszú történelmi időkre meghatározó változások korában alig születtek ilyen témájú munkák. Mindez azt bizonyítja, hogy pusztán a történelmi távlatok tekintetében igazolható általában nagy érdeklődés Magyarország helye iránt a világban, és ez a figyelem hektikus, sőt az egyes korszakok összevetésében jelentős eltérést mutat. Az 1989. évi magyarországi rendszerváltás és az azzal egy időben zajló európai átrendeződés egyik sajátos tünete, hogy erről a fontos témáról a hazai tollforgatóknak és értelmiségnek mintha nem lett volna mit mondania, mint ahogyan a hidegháború idején is csupán visszafogottan tárgyalták a kérdéskört. A kétpólusú világrend rövidre mért fél évszázadában is kevés szó esett róla. Ami feltűnő mind a két időszak tekintetében, úgy a hidegháború, mint az azt követő nagyhatalmi átrendeződés korára vonatkozóan, hogy Magyarország külpolitikai mozgásszabadságát és belső társadalmi folyamatait alapjaiban determináló katonaföldrajzi – egyfelől geopolitikai, másfelől geostratégiai – tényezők feldolgozása sem akkoriban, sem azóta nem történt meg. A hidegháború éveiben a hazánk helyét megfogalmazó amúgy sem gyakori munkákban a katonai, katonaföldrajzi vonatkozásokról még csak utalást sem találunk. Így dolgozatunkban ezt a földrajzi kérdést mutatjuk be azzal a szándékkal, hogy árnyaljuk a hazánk világban elfoglalt helyét ábrázoló képet a hidegháború korában.

A GEOSTRATÉGIAI MAGYARÁZAT HIÁNYA

Magyarország világban elfoglalt helye és szerepe bármilyen tudomány vagy tudományág felől is vizsgáljuk, bizonyos fokig mindig geográfiai jellegű kérdés marad. Jóllehet a földrajzi megközelítést sokszor még az olyan neves művek szerzői, mint SZÜCS JENŐ (1983) is figyelmen kívül hagyják. Értendő ezalatt, hogy a kézenfekvő történelmi földrajzi tényeket, a területi megoszlást, valamint a távoli és szomszédos vidékekhez, tájakhoz, társadalmakhoz való kapcsolódás történelmi vonatkozásait ugyan meggyőző erővel és érvrendszerrel tárgyalják, ám az ezek mögött megbúvó geográfiai jelenségek értelmezésével nem szívesen bíbelődnek. A történész szerzők többsége – tisztelet a kivételnek – a földrajzi értelmezésre irányuló törekvés nélkül vizsgál alapvetően a geográfiai diszciplína eszközeivel, módszereivel és legfőképpen szemléletmódjával vizsgálandó jelenségeket. Bevezetésképpen elmondhatjuk, hogy ez a helyzet érvényes a hidegháború évtizedeire vonatkoztatva Magyarország geopolitikai, geostratégiai helyzetével kapcsolatban is. Az alapos földrajz és geográfia-elméleti ismeretek nélkül erről csak annyi állapítható meg, amennyi egy átlagos történelmi atlasz lapjairól leolvasható: Magyarország a szovjet-országi befolyási zónába tartozott. Ám a valóság ennél sokkal árnyaltabb, amennyiben e tény mögött Európa olyan mélyen ható geopolitikai, geostratégiai folyamatai húzódnak meg, amelyek a földrajztudomány elméleti téziseivel leírhatók. Esetünkben bizonyos földrajzi

modellekről beszélhetünk, amelyek a modern geográfia eszköztárának nélkülözhetetlen elemei (WIRTH, E. 1979; EGNER, H. 2010; BERÉNYI I. 1992, 2003; HAGGETT, P. 2006). A földrajzi modellek alkalmazása egyes történelmi és politikai folyamatok, állapotok és konkrét képletek leírására azonban egyáltalán nem új gondolat a tudomány történetében. A vizsgált kérdéskört illetően legfőképpen a 19. század folyamán kialakult klasszikus politikai földrajzot, majd az abból mintegy száz évvel ezelőtt kivált geopolitikát (geostratégiát) szükséges kiemelnünk. Mindkettőt jellemezte a geográfiai törvényszerűségekből való gondolkodás, melynek révén – még ha olykor vulgáris módon leegyszerűsítve is – értelmezhetőek lettek földrajzi szempontból mind a hosszú távú történelmi folyamatok, mind a pillanatnyi térbeli politikai állapotok (RATZEL, F. 1903; SCHMIDT, M. G. – HAACK, H. 1929; BOESLER, K.-A. 1983; NAGY M. M. 2021). A klasszikus politikai földrajz és a geopolitika egyes jelenségeivel a mai államok geográfiai képletei is leírhatóak, bár a törvényszerűségekké absztrahált tényezők a mai felfogás szerint soha nem önmagukban, hanem gyakorta csoportosan érvényesülnek (MAULL, O. 1956; SCHWIND, M. 1972).

Azok a földrajzi törvényszerűségek és képletek, amelyek meghatározzák Magyarország helyét a nagyvilágban és kontinensünkön a hidegháború évtizedeiben, részben katonaföldrajziak, részben geopolitikaiak és geostratégiai jellegűek. Ezek összességéből, valamint a modern katonai gondolkodás jellegéből ered, hogy e kérdéskört a katonaföldrajzi megközelítéssel vizsgáljuk. Ám ezen a ponton olyan tudománytörténeti jelenségbe ütközünk, amely egyik magyarázatul szolgálhat arra, miért nem foglalkozott a magyar katonaföldrajz hazánk nagyvilághoz fűződő kapcsolatával. Miután pedig katonaföldrajzunk elmulasztotta egyebek mellett az említett évtizedekben Magyarország geopolitikai, geostratégiai helyzetének feldolgozását is, így az egyéb tudományokból eredő értékelések sem vehették figyelembe e tényezőket.

A fent említett hiátus a magyar társadalomnak a hidegháború korára jellemző hadügyhöz való viszonyulásából, valamint katonai gondolkodásunk és katonaföldrajzunk torzulásaiból ered. A magyar hadtörténetírás által még feltáratlan időszakról van szó, melynek – a hazai katonai gondolkodás egészét illetően – eddig egyetlen feldolgozása ismert. Ennek szerzője a hidegháború időszakában a magyar hadügy egészére és a hadtudományi gondolkodásra mély hatást gyakorló KOVÁCS JENŐ (1995) volt, aki 1989-et követően sokat tett a geopolitika (geostratégia) meghonosításáért a hazai katonai szellemi életben (KOVÁCS J. 1991; FORGÁCS B. 2009). Az akkori legmagasabb szintű katonai vezetők egyikeként végigszolgált szakemberként ő jellemezte az alábbiak szerint a magyar társadalom és a hadügy kapcsolatát: „...Magyarországon sokat áldoztak a honvédelemre. ...A hazai politika azonban az ország honvédelmét a Varsói Szerződésre testálta. Nemzeti katonai stratégiai célokat nem tűzött ki. Az ország biztonságát a hatvanas évek végétől kezdve a mind sikeresebb gazdasága

és külpolitikája révén igyekezett megalapozni. Stratégiája ezen ágazatai önállóságának kockáztatását kerülendő, a szövetségben katonai téren nem kezdeményezett. Önálló alkalmazásra képes hadsereg kialakítására nem törekedett. Megelégedett a »védelemhez való hozzájárulás« alacsonyabb követelményeinek teljesítésével...” (KOVÁCS J. 1995. pp. 183-184.)

Annak ellenére, hogy a hidegháború időszakában a magyar társadalom és így a magyar politika sem tartotta sajátjának a hadügyet megtestesítő Magyar Néphadsereget, a katonai tudományos élet jelentősen fejlődött, jóllehet nagymértékben torzult is. Sérülése abból eredt, hogy a hazai társadalmi és politikai támogatás hiányában engedett a szovjet-orosz nyomásnak és szinte kizárólag csak olyan szakterületekkel foglalkozott, amelyek a Magyar Néphadsereg gyakorlati alkalmazását voltak hivatottak elméleti síkon biztosítani. Ez a megközelítés különösen káros volt a katonaföldrajzi gondolkodásra, amely torzulásaival is igazodott a magyar hadtudomány egészéhez. Utóbbival kapcsolatban érdemes ismét idéznünk KOVÁCS JENŐT: „...*A magyarországi katonai elmélet a tudományok széles területét ölelte fel. Érintette a háborúval kapcsolatos probléma mindkét oldalát, a kérdéskör társadalomtudományi és hadtudományi vetületét. Ha világméretben nem is, de lehetőségeinek határain belül átfogta az érdekeltségi körébe tartozó témaköröket. Önálló következtetésekre a hadszíntér viszonyainak mérlegelése, az ország gazdasági, államigazgatási, népességi körülményeinek analízise, történelmének tanulságai alapján jutott...*” (KOVÁCS J. 1995. pp. 191-192.) A fenti szövegben szereplő kitétel, a „... *lehetőségeinek határain belül...*”, csonkította leginkább az egyébként szép eredményekkel büszkélkedő magyar katonai gondolkodást. A lehetőségek a moszkvai katonai vezetés által megengedett kutatási témákat feltételeztek, ami nem tette lehetővé egyebek mellett a magyar katonaföldrajz teljes kibontakozását sem.

Katonai geográfánk mint tudomány, módszertanában is és szemléletmódjában is egysíkú volt, elveszítette az 1945 előtti tematikai sokszínűségét. Egyoldalúsága tükröződött leíró jellegében és a vizsgált térségek korlátozott méretében. Jellemző volt rá, hogy a stratégiai szintű katonaföldrajzi (geopolitikai, geostratégiai) értékelések már kívül estek érdeklődésén és legfontosabb – egyben legalaposabban művelt – területe a hadszíntérismeret volt (NAGY M. M. 2015b). A hazai katonaföldrajz a szűkös magyar katonai gyakorlat igényeiből kiindulva hivatalosan lemondott arról, hogy tágabb, vagy távoli vidékekben, geográfiai egységekben gondolkozzon. SZÁNTÓ IMRE, a kor vezető magyar katonai geográfusa egyik programadó tanulmányában így fogalmazott: „... *hazánkban akkor szolgáljuk leginkább a katonaföldrajz fejlődését, ha országunk gazdasági és katonai lehetőségeinek megfelelően foglalkozunk az egyes tényezőkkel. Ez természetesen azzal jár, hogy nem koalíciós méretekben, hanem a valószínű ellenségeinknek csak egy részével, fegyveres erőinek valószínű*

alkalmazási irányjaival (körzeteivel) foglalkozunk mégpedig harcászati és hadműveleti nézőpontból...” (SZÁNTÓ I. 1969. p.116.) Ugyanebben a tanulmányban találjuk az alábbi megállapítást is: „...*kis területű országunk sajátos hadászati helyzetben van. A történelem során potenciális védelmének feltételei sohasem voltak ilyen előnyösek, mint napjainkban, mivel a szocialista népek közössége együttesen oldja meg a szocialista tábor védelmét...*” (SZÁNTÓ I. 1969. p.115.) Eltekintve attól az ideológiai elemtől, hogy hazánk védelmének feltételei a történelem során ekkoriban lettek volna a legelőnyösebbek, az európai „szocialista tábor” közösségére érdemes rámutatnunk, mely földrajzi szempontból összefüggő területű ütközőtérséget alkotott a Szovjetunió nyugati határai mentén. Mint ilyen azonban már kívül került katonaföldrajzunk horizontján, hiszen értékelése, geográfiai lényegének megragadása stratégiai szintű katonaföldrajzi szemléletet feltételezett volna. SZÁNTÓ IMRE és pályatársai ugyan rendelkeztek előbbivel, de ennek kamatoztatására a Magyar Néphadsereg mérsékelten tartott igényt. A kor katonai folyóirataiban ilyen dolgot alig találunk, ez a megközelítés – a sajtóhírek szerint – a népszerűsítő előadások műfajára szorult vissza. Így hazánk geostratégiai helyzetének felmérése megmaradt az ideológiai közhelyek és a fegyveres küzdelem praxeológiájának szintjén, ami eleve lehetetlenné tette a dolgozatunk címével jelölt téma mélyreható kutatását és geográfiai jelenségeinek megfogalmazását.

KOROK ÉS ÉRTÉKELÉSEK

Magyarország világban betöltött szerepéről a politikai földrajzi környezet vonatkozásában két geográfiai léptékben beszélhetünk. Egyfelől szólhatunk az eurázsiai kontinens, másfelől az egész Föld tekintetében. A magyar kultúrtörténetben az előbbi hódított teret, míg utóbbit legtöbbször csak az európai vonatkozásokon keresztül tárgyalják. Hazánk sajátos földrajzi fekvéséből, és nem utolsósorban a nagy közép- és köztes-európai államtereken – főleg Habsburg-birodalmon és birtok-konglomerátumokon – belül játszott döntő szerepe révén áttételes hatást gyakorolt az európai kultúrkör egészére. Amikor pedig valamely nagyhatalom, a kora újkori Habsburg- és Oszmán-birodalom, majd a XX. századi Szovjetunió, politikai földrajzi ütköző zónájaként és frontierterületeként, vagy éppen szupremációs terének szerves részeként tagolódott a földrész politikai földrajzi szerkezetébe, akkor e térszerkezeti elemek egyikeként játszhatott látszólag csekély szerepet. Ám ez az utóbbi mindig csak a felszínt mutató jelenség, mert földrajzi szempontból ezek az ütközőzónák és szupremációs terek létükkel felértékelik az általuk alkotott vidékeket, országokat. A hidegháború évtizedeiben az európai szovjet-országi ütközőzónába tagolt Magyarország ennek kiváló példája lesz.

Fentiekben említett módszertani megközelítés a földrajzi léptékek vonatkozásában mindig felveti annak kérdését, hogy országunk világban betöltött szerepe milyen mértékben tárgyalható pusztán földrajzi vagy csak történeti szempontból. Leginkább az olyan geopolitikai vonatkozású feldolgozások, mint például BAJCSY-ZSILINSZKY ENDRE *Helyünk és sorsunk Európában* című alkotása (2008), vagy éppen TELEKI PÁL néhány műve (1927, 1934) bizonyítja, hogy a geográfiai és a történelmi szemléletmód együttes alkalmazása nyújt lehetőséget a mélyebb elemzésekre. Ez a módszertani probléma már a két világháború között teret hódító és a világ több országának szellemi életében is jelentős hatású klasszikus és – KARL HAUSHOFER fogalmával élve – legitim geopolitikájában fontos vitatéma volt (SCHOPPEN, W. 1941; NAGY M. M. – DÖVÉNYI Z. 2020).

A hidegháború évtizedeinek magyarországi katonaföldrajza – szemléletmódjából és szakmai indíttatásából eredően – alkalmatlan volt hazánk geostratégiai helyzetének kellően árnyalt feldolgozására. Erre magyar hadtudomány csak az 1989 utáni, viharos gyorsasággal lezajlott megújulását követően lett képes, amikor a már hivatkozott KOVÁCS JENŐ módszeres kutatásokat folytatott a geopolitikai, geostratégiai alapú nemzeti hadelmélet és katonai doktrína kidolgozására. Munkájának fontos része volt a korabeli Magyarország geopolitikai, geostratégiai kényszereinek és mozgásszabadsága fokának felmérésére (KOVÁCS J. 1990, 1993a, 1993b). Főleg az ő tanulmányai alapján tudható, hogy a katonaföldrajzi művekben alkalmazott kategória, az *ország relatív katonaföldrajzi helyzete*, a szakmában szokásossá vált tartalom miatt alkalmatlan a világhoz és Európához fűződő bonyolult kapcsolatrendszerünk és geopolitikai, geostratégiai helyzetünk felmérésére. A mintegy három évtizeddel ezelőtt megjelent úttörő munka, a *Katonaföldrajzi kézikönyv* lapjain KOZMA ENDRE (1993) tollából ugyan tartalmazott egy geostratégiai fejezetet, és ebben helyet kapott hazánk relatív földrajzi helyzetének tárgyalása is, ám az elméleti ismeretek hiánya uralkodott a textuson. A tudományos alapok nélkülözése – a tudománytörténeti vizsgálatok elmaradása – különösen szembeötlő volt KOVÁCS JENŐnek az ugyanabban az évben megjelent dolgozataihoz képest. A *Katonaföldrajzi kézikönyv* geostratégiai fejezete szerzőjének mentségére szolgálhat, hogy a magyar katonai szellemi élet ezekben az években szabadult meg a hidegháborús időszak szovjet-orosz rendszerének ideológiai béklyóitól, és ekkoriban zajlott az újjáértelmezés periódusa.

A katonaföldrajz korábbi szemléletmódjának torzulásaiból fakadt, hogy a hidegháború időszakában, majd az újjászületés azt követő évtizedében szűkös humán erőforrásai miatt nehezen kezelte a közelmúlt témakörét és így érdemben nem tudott hozzászólni Magyarországnak a világban elfoglalt helyéről szóló permanens polémiahoz sem. Ez annál inkább feltűnőbb, mivel a katonaföldrajz szemléletmódja mintegy belső logikájából eredően nagymértékben gazdagíthatja

a földrajzi és a történeti vizsgálatokat, sőt vannak olyan térbeli jelenségek és folyamatok, amelyek értelmezése sem lehet teljes a katonaföldrajzi és a geopolitikai, geostratégiai megközelítés nélkül (ZOLTÁN Z. 1984). Ma már az is egyértelmű a hazai földrajztudományban, hogy a múlt katonai vagy hadügyi vonatkozású processzusai is beleilleszthetők a geográfia kutatási területeibe (NAGY M. M. 2013). A hidegháborút követő évek egyikében KOLLÁNYI KÁROLY (1991) tollából megjelent geopolitikai értékelés is ezt bizonyítja. Mindemellett az alapvető értékeléshez elengedhetetlen gyűjteményes munka (RING É. 1986) éppen a kétpólusú világrendszer utolsó időszakában jelent meg.

A Magyarország helyével foglalkozó irodalom historiográfiája pontos hosszsmetszeti képet nyújt arról, hogy szellemi életünk milyen változékony, a Kárpát-medence és a magyar állam környezetére érzékeny folyamat során értékelte az egyes történelmi korokban szerepünket a világban. Ez a hosszsmetszet egyben megmutatja a különböző, olykor egymástól jelentős mértékben eltérő megközelítések és módszertani eljárások sokszínűségét is. Íme néhány példa, amely szinte megköveteli a katonaföldrajzi, vagy a mai értelemben vett geostratégiai kiegészítést. HÉZSER AURÉL (1916) az első világháború közepén publikálta a témakör egyik – mára méltatlanul elfeledett – alaptanulmányát, amelyben a történelmi Magyarország Európában egyedülálló földrajzi egységét igyekezett bizonyítani. E fontos munka előzménye CHOLNOKY JENŐ (1906) egy évtizeddel korábban publikált tanulmánya volt, amely szintén a Kárpát-medencét állítva a vizsgálat középpontjába, természetföldrajzi alapon bizonyította hazánk és népünk teljesen egyedi földrajzi fekvését a kontinensen belül. Itt CHOLNOKY Közép-Európát azonosította a Kárpát-medencével: „...*Németország és Osztrákország észak-nyugati tartományai igenis egy kalap alá tartoznak, minden tekintetben. Ezeket össze lehet foglalni egy közös névvel, de akkor sem lehet ezt a területet Közép-Európának nevezni. Ezt a nevet egyedül Magyarország viselheti, amely igazán közepén fekszik a három területnek (ti. Északnyugat-, Kelet-, és Dél-Európa), jól körülhatárolt egység, amely felett ideig-óráig úr lehet valami szomszéd hatalmasság, de végleg elhódítani, felosztani vagy bekebelezni nem lehet, ez a történelem minden tanúsága szerint képtelenség...*” (CHOLNOKY J. 1906, p.418.)

A teljesség igénye nélkül, pusztán a módszertani és szemléletmódbeli sajátosságokra figyelve, PRINZ GYULA 1942. évi magyar földrajzi képével folytatjuk a sort. A kötet geográfiai – ma már történeti földrajzi – egyediségét sok más értéke mellett az adja, hogy a második világháborút megelőzően és annak folyamán megvalósult területi revízió révén kialakult államterv oknyomozó geográfiai leírását adta. PRINZ természetföldrajzi alapokon vizsgálódott, a kötetben is uralkodott Kárpát-medence természetföldrajza. Két fejezetet is szentelt Magyarország földrajzi helyzetének, amennyiben külön tárgyalta az ország „világhelyzetét”, továbbá szűkebb geográfiai szomszédságát, *Az ország*

környezete címmel. PRINZ GYULA a természetföldrajzi tényezők determináló hatásához következetesen igazodó szemléletmód alkalmazásával fejtette ki Magyarország közép-európai helyét és földrajzi szerepét, amelyet „*Európa törzsének középprészére*” helyezett. Néhány évvel korábban GLASER LAJOS (1935) Magyarország elhelyezkedésének gazdaságföldrajzi szempontú hosszsmetszeti változását dolgozta fel, miközben KERESZTURY DEZSŐ (1934) a kor egyik vezető periodikájában a magyarság Kelet és Nyugat közötti helyzetéről értekezett.

Az 1945 utáni évtizedekben a Magyarország helyéről és szerepéről szóló polémia és maga az egész kérdéskör politikailag a kevésbé elfogadott, pontosabban a nem kívánatos, kényes témák közé tartozott a szovjet-orosz megszállási és szupremációs zónában. Bizonyára ennek tulajdonítható, hogy a PRINZ GYULÁNÁL 1942-ben látott árnyalt – egyébként az egész életművében felbukkanó – földrajzi értékelés fokozatosan eltűnt a szakirodalomból. A BULLA BÉLA és MENDÖL TIBOR (1947) nevével fémjelzett alapmű már csak szigorúan természetföldrajzi alapon tárgyalta a Kárpát-medence szomszédságát, és az államképet, az ott szerveződött társadalmakat figyelmen kívül hagyta. Ezeket a táj fogalmával és vizsgálati objektumával helyettesítette. Rövid másfél évtizeddel később PÉCSI MÁRTON és SÁRFALVI BÉLA (1960) földrajzi összefoglalójukban nem egészen két oldal terjedelemben tárgyalták Magyarország földrajzi helyzetét és abban a gazdaságföldrajzi helyzettel helyettesítették a társadalmi kapcsolódás kérdését.

A múlt század nyolcvanas éveiben – a politikai rendszer és a pártállami diktatúra enyhülésének hatására – felélénkült a társadalmi érdeklődés Magyarország világban elfoglalt helyzetének kérdései iránt. Ekkor elsősorban neves történészeink és szociológusaink nyúltak a problémához, és társadalomtudományi szempontból foglalkoztak a témával. BEREND T. IVÁN 1982-ben szellemtörténeti áttekintést adott, KOSÁRY DOMOKOS az európai fejlődési modellhez viszonyított centrum és periféria kapcsolatáról beszélt (1984). A centrum-periféria viszonyt azonban ekkor elsősorban gazdasági és csak kevésbé társadalmi jelenséggént értelmezték, ami így – jóllehet kedvelt téma volt – alkalmatlannak bizonyult Magyarország földrajzi helyzetének teljes jellemzésére (ROSTOVÁNYI ZS. 1988). A nemcsak tartalmi, hanem módszertani változás is az 1989. évi politikai átalakulással történt, amikor a közép-európai térségből kiszoruló szovjet-orosz hatalmi tér következtében olyan politikai földrajzi vákuumzóna jött létre, melyben – szomszédaihoz hasonlóan – Magyarország is visszanyerte függetlenségét. A változó társadalmi, politikai és szabaddá váló kultúrpolitikai környezetben, a világban a helyét kereső országban megnőtt az érdeklődés a *Magyarország helye és szerepe a világban* témakör iránt. Ennek hatására a magyar földrajztudományban felértékelődött a történeti földrajz és BELUSZKY PÁL (1996) munkájaként a korábbiaktól eltérő szemléletmódú, az

inter- és multidiszciplináris megközelítést alkalmazó társadalom- és politikai földrajzi tanulmány jelent meg. E dolgozat középpontjában a Kelet vagy Nyugat kérdése mellett annak a földrajzi térségnek (Közép-Európa, Köztes-Európa) meghatározása áll, amelyben Magyarország elhelyezkedik. Kelet és Nyugat határai a földrész e térségében a történelem folyamán azonban nagyon változékonyak voltak, és így a világban elfoglalt helyzetünk is korról korra módosult, miközben az ország abszolút földrajzi helyzete mit sem változott. A relatív földrajzi helyzet állandóan változó sajátos képlete a hidegháború időszakában – BELUSZKY PÁL megfogalmazásával élve – egy időre a Kelet mellett horgonyozta le „*komp-országot*”, ami katonaföldrajzi és geopolitikai, geostratégiai megközelítéssel is leírható.

KOMPORSZÁG A GEOPOLITIKAI PUFFERBAN

A hidegháború évtizedeiben hazánk geopolitikai, geostratégiai és katonaföldrajzi helyzetét a kétpólusú világrend tényezőjén túl leginkább az európai térbeli folyamatok és azokon belül a kontinens keleti felén felemelkedő szovjet-orosz birodalmi tér határozta meg. Ennek nyugati terjeszkedése egyfelől a Szovjetunió területi növekedése, másfelől pedig a jól szervezett és politikailag, katonailag szigorúan ellenőrzött és uralt szupremációs zóna kialakítása a kor politikai földrajzi viszonyrendszerének legmarkánsabb képlete lett. Megszületésében éppúgy szerepet játszott a korábbi időszak politikai és katonaföldrajzi folyamatainak folytatódása, mint Európa térszerkezetének tagolódása, amelyen belül Köztes-Európa felértékelődése és sajátos kikristályosodása bizonyult döntőnek. A Közép- és Kelet-Európa között a XIX. század, majd a két világháború között mind határozottabban kirajzolódó átmeneti zóna létének elfogadásával nyílik módszerintézkedésünk arra, hogy értelmezhesük Magyarország – egyebek mellett mind külpolitikai, mind katonai – kényszerpályáját 1945 és 1989 között (Nagy M. M. 2014a, 2014b, 2015a).

Fenti feladat elvégzéséhez azonban érdemes előbb szót ejtenünk ennek az átmeneti jellegű politikai földrajzi zónának az értelmezéséről. Jóllehet hazánk abszolút földrajzi helyzete is változott az 1947. február 10-én aláírt párizsi békével – amelynek értelmében Magyarország elveszítette a korábbi területi revízió során megszerzett történelmi országrészeit – a relatív földrajzi helyzetét determináló elhelyezkedése Köztes-Európában nem változott meg. Ellenben e geopolitikai, geostratégiai zóna nagyhatalmi térbe történő tagolódása módosult, mivel Köztes-Európa a XIX. század végétől, amikor az egész kontinens politikai földrajzi képét a nagyhatalmi terek uralták, folyamatosan módosult, és e folyamat a politikai terek aprózódásában, majd ütköző zónává történő átalakulásában öltött testet. Az itt élő nemzetek e folyamatból leginkább azt érzékelték, hogy folyamatosan változó nagyhatalmi vagy birodalmi és szupremációs terekhez tartoznak. Magyarország esetében ez oly módon érvényesült, hogy míg a

századfordulón – az egyéb fajtájúak mellett – a politikai földrajzi biztonságot is hosszú távon nyújtó Habsburg-birodalom, az Osztrák-Magyar Monarchia – ez a tipikusan köztes-európai államtér (Nagy M. M. 2009, 2017) – domináns eleméből előbb egy viszonylag kevésbé uralt politikai ütközőtér kis tagjává vált, később a Nagynémet Birodalom szupremációs terébe tagolódott, és a történelmi térfejlődés ívének másik végpontján a szovjet-orosz geopolitikai előtér egyik építőköve lett. E folyamat során területi változásait kísérve módosult abszolút földrajzi helyzete. A fenti térbeli tagolódás változékonysága egyben jelzi, hogy nemcsak a történészek által tárgyalt társadalmi struktúrák módosulásai, a keleti és a nyugati megvalósulási módjai közötti sokszor felemás fejlődési pályák jellemzik e térséget, hanem – Magyarország esetében is – a Kelethez és a Nyugathoz való tartozás közötti ingadozás is. A köztes fejlődési állapot azonban Janus-arcú, mert földrajzi szempontból legtöbbször nem olyan éles elhatárolódások és törésvonalak mentén jelentkezik, amiként azt ADY ENDRE publicisztikája nyomán hazánkban értelmezni szokás. Legtöbbször kiragadva a szövegkörnyezetből és bele sem gondolva, hogy vajon ADY történelmi tényei mennyiben felelnek meg a valóságnak, emlegetik az alábbi néhány sort; „...*Kompország, Kompország, Kompország: legképességesebb álmaiban is csak mászkált két part között: Kelettől Nyugatig, de szívesebben vissza...*” (Ady E. 1987, p.307.) A Kelet és Nyugat közötti ilyen éles politikai és társadalmi váltás aligha volt jellemző a magyar történelemben és még a hidegháború szovjet-orosz katonai megszállása alatt sem kimutatható. Hazánk és a magyar társadalom egésze az úgynevezett „*történelmi*” vagy „*sorsoldalával*” (arcával) (SCHMIDT, M. G. – HAACK, H. 1929) Nyugat felé fordult. A keleti birodalmi orientáció ideiglenes érvényesülése soha sem jelentette egyben a kulturális és a szellemi azonosulást.

A XIX. és a XX. század folyamán Magyarország közép- és köztes-európai földrajzi helyzete a területi átrendeződések és a térség hatalmi képleteinek módosulásai ellenére sem változott. Módosult ellenben az európai kultúrkör emberének viszonyulása magához a földrészhez, annak térbeli tagolódásához, továbbá a Kelet és Nyugat közötti centrum-, valamint átmeneti térségekhez. Az e faktorokkal kapcsolatos felfogás- és nézőpontbeli eltérések, nevezetesen, hogy nem létezett az elmúlt másfél évszázadban konszenzus e kérdésekről, determinálták, hogy a szellemi élet milyen szerepet tulajdonított a különböző időszakok Magyarországnak a térségben. Ezzel azt is állítjuk, hogy önmagában nem pusztán a valós geopolitikai, geostratégiai helyzet és a politikai földrajzi képletek határozták meg hazánk helyét Európa és a világ térképén még a hidegháború időszakában sem, hanem a kontinens térfelosztásához fűződő képzetek is. Így egy nagyon változékonnyá térszerkezetű földrészen létrejött ütközőzónában kell hazánkat elhelyeznünk a kétpólusú világrenden belül.

Európa térfelosztásának és a kontinens értelmezésének alfája és ómegája annak elfogadása, hogy a földrész földrajzi képe – mint elméleti kategória és modell – hosszadalmas kultúrtörténeti folyamat eredményeként formálódott a hidegháború évtizedeiben uralkodó állapotta (SZÚCS J. – HANÁK P. 1986; HALECKI, O. 1993; LUKÁCS J. 2000; PROBALD F. – SZABÓ P. 2005; HEFFERNAN, M. 2006). Az egységes kontinens képe, amely mindig kérdéses volt, belső tagolódásában és tagolásában főleg a középső centrális térség alacsony értékű határállandósági értékei miatt elmosódott, a tudományos és a szellemi élet polémiáinak állandóan visszatérő kérdése. A kontinens kulturális élete úgy lépett a 20. századba, hogy élénk vita folyt Közép-Európa értelmezéséről és földrajzi lényegéről. Ezt a diskurzust – leginkább a német területeken – nagymértékben felerősítette az első világháború, mely alapvetően átformálta az európai kultúrkör emberének földrajzi gondolkodását (TELEKI P. 1996). A vita méretére és mélységére jellemző, hogy HUGO HASSINGER (1917) ekkoriban publikálta terjedelmes alaptanulmányát, amelyben a germán Közép-Európa kérdését állította a középpontba. Az alapvetően historiográfiai és természetföldrajzi szemléletű munka erős oldala, hogy a kontinens természetföldrajzi viszonyaiból kiindulva a közepén elhelyezkedő német és osztrák-magyar államteret, valamint a Balkán északi területeit sikerült azonosítani Közép-Európaként és elkülöníteni a többi természetföldrajzi vidéktől. HASSINGER felosztásában a kontinens ötosztatú: Atlanti- vagy Nyugat-Európa, Balti-Európa, Kontinentális vagy Kelet-Európa, Dél- vagy Földközi-tengeri Európa, továbbá Közép-Európa.

Közép-Európa értelmezéséről azonban a századforduló óta nem csillapodtak a viták, melyek megmozgatták és mozgatják a magyar szellemi életet is. A magyar politikai földrajz tudománytörténetében kimagasló érdemeket szerzett RÓNAI ANDRÁS 1945-ben a Kárpát-medencét és a szomszédos vidékeket azonosította Közép-Európaként, és ezt éppen azok átmeneti helyzetével indokolta: „...Talán semmi sem mutatja olyan jól a Kárpátmedence ütköző helyzetét és központi fekvését Európa nagy tájai között, mint a nyelvek és vallások elterjedése. A Kárpátmedence körül jelen van Európa három nagy nyelvcsaládja, a germán, a szláv és a román. Mindhárom benyúlik a Kárpátmedence területére is. Magában a medencében azonban egyik sem jutott túlnyomó többségre, hanem egy negyedik, mindháromtól eltérő nép és nyelv, a magyar talált itt hazát. Nemcsak határvidéket találunk itt néprajzi szempontból, de itt keverednek a különböző népek legnagyobb területeken és a legnagyobb arányban...” (RÓNAI A. 1945. p. 183.) RÓNAI hamarosan a térség területi rendezésének kérdésével foglalkozott (1947), és újból az ellentéteket kellett hangsúlyoznia, melyben a „sorsközösség” lényegét vélte megjelölni: „...Ellentmondásnak hangzik, pedig az a helyzet, hogy minden államnak minden szomszédal folytatott harca bogozza össze a viszonyokat úgy, hogy tulajdonképpen az ellentéteken keresztül lesz egy sorsközösséggé az egész terület és annak minden népe...” (RÓNAI A. 1947. p.

85.). RÓNAI az általa leírt térség konfliktusos jellegével egy sajátosan átmeneti zónát hangsúlyozott és értelmezett Közép-Európának, ám kortársai és a tudománytörténet ezt a területet másként látta.

Közép-Európa fogalmi változása és egyáltalán nem homogén jellege eredményezte, hogy a geográfusok az első világháború folyamán kimutatták Európa központi térségének keleti zónáját, melyet ALBRECHT PENCK 1915-ben Köztes-Európa (*Zwischeneuropa*) névvel illetett (MILETICS P. – PÁL V. 1998; MEZŐ F. 2001; ILLÉS P. A. 2001). A kor geográfusai ezt a térséget a két világháború közötti évtizedekben Európa etnikai-vallási ellentétekkel terhelt zónájának tartották, e válsághelyzetek jegyeivel írták le. Vélekedésük erősen kötődött ahhoz a katonai vonatkozású általános társadalmi tapasztalathoz, hogy e térségben a Nagy Háború nem ért véget 1918-ban, hanem az azt követő fegyveres konfliktusok mintegy fél évtizedig tartó sorozatában halt el (PASSARGE, S. 1936; FOCHLER-HAUKE, G. 1937; Nagy M. M. 2014c). A kor nagy politikai földrajzi felismeréseinek egyike, hogy Közép-Európa és Kelet-Európa között, a térbeli tagolódást illetően, létezik egy átmeneti zóna, mely nemcsak társadalmi struktúráinak felemás állapotával, hanem egyes természetföldrajzi viszonyaival is jellemezhető. Ilyen például Köztes-Európa óceánoktól mért távolsága, amely alapján élesen elkülöníthető zónát alkot a kontinens belsejében. Köztes-Európa kiemelkedése a földrész térszerkezetében Közép-Európa többnyire bizonytalan természetes határviszonyaiból mint természet- és politikai földrajzi jelenségből ered. Amennyiben elfogadjuk RÉTVÁRI LÁSZLÓ (1993) – a magyar geográfiában sokat emlegetett – Közép-Európa-kategóriáját, akkor azt látjuk, hogy e térség keleti határa elmosódott. A többi határa, a Rajna, az Alpok, a Déli-Kárpátok biztos természetföldrajzi faktorok. A keleti határ esetében ilyen nem létezik. Ezt a Rigai-öböl és a Keleti-Kárpátok között vont képzeletbeli vonal alkotja. Széles frontier-területtel van itt dolgunk; „...*Vagyis valójában ott ér véget Közép-Európa és kezdődik Kelet-Európa, ahol – ha kezdetben keverten is (például a mai Nyugat-Ukrajnában, a Baltikumban) – a katolikus, a protestáns kultúrát és sorsközösségeket a pravoszláv vallás, a bizánci kultúra váltja fel...*” (RÉTVÁRI L. 1993, p. 18.).

A fenti széles kulturális határzóna ad helyet Köztes-Európának, amelynek 20. századi kikristályosodása az első és a második világháborút követő térszervezéssel valósult meg. Ám ez a frontier, amiként erre már lényegi társadalomföldrajzi jellemzőjének meghatározásával RÉTVÁRI is utalt, nemcsak elválaszt és összeköt, hanem egyben állandó konfliktustérség is Kelet- és Közép-Európa között. Ez olyan markáns jegy, amelyet érezvén az európai kultúrkör embere, különböző terminus technicus-ok segítségével A. PENCKkel már egy időben és azt követően is igyekezett nevesíteni. Alapjaiban PÁNDI LAJOS (1995) is a bonyolult etnikai vallási térszerkezet, valamint a történelemből örökölt politikai, területi ellentétek alapján különítette el Köztes-Európát. Mintegy száz

évvel ezelőtt EWALD BANSE (1931, 1933) a Kelet-Európa nyugati határai mentén kirajzolódó övezetet nevezte *Hátsó-Európának* vagy *Fél-Ázsiának* (*Hinter-Europa, Halbasien*), miközben már korábban is élénk vita folyt Köztes-Európa kifejezésének földrajzi tartalmáról (SIEGER, R. – PENCK, A. 1916). Ugyanezt a térséget NIEDERHAUSER EMIL (2001) Kelet-Európának, míg történetíró kortársai a földrajzilag nehezen értelmezhető Közép-Kelet-Európának vagy sokszor Kelet-Közép-Európának nevezik. NIEDERHAUSER – elzárkózva a Köztes-Európa fogalom használatától – egy nagyobb földrajzi tércategóriába helyezte el a zónát, ami utal arra, létezhetnek ilyen katonaföldrajzi vonatkozású annál kisebb és nagyobb területegységek is. Az ifjabbik HAUSHOFER által megalkotott *Belső-Európa* (Innereuropa), a Garonne és a Duna, valamint a La Manche és az Alsó-Duna közötti térség (HAUSHOFER, A. 1926) – mint magterület – az európai hadtörténelem központi térsége is. ALBRECHT HAUSHOFER ezen belül, ennek határtérségeként helyezte el Köztes-Európát.

Köztes-Európa azonban belülről nem homogén. Éppen ellenkezőleg, földrajzi szempontból összetett övezet, melyben több konfliktustérség különíthető el. Ilyen a már a korábbi századokban is létező *Kárpát-Balkán-régió*, melyet az etnikai vallási képlete alapján KOCSIS KÁROLY (1991) mutatott ki. Ez Köztes-Európának olyan térsége, amely a Török Birodalom európai államterének felbomlását követően és azzal párhuzamosan állandó konfliktusövezetté vált és jelentősen hatott a magyarországi hadtörténelmi folyamatokra is. Különösen éles volt ez a hatás a hidegháború magyarországi első, 1956-ig tartó időszakában, amikor – a szovjet-orosz külpolitikai akaratkak megfelelően – hazánk fő katonai ellensége Jugoszlávia lett (OKVÁTH I. 1998). Köztes-Európa minden hatalmi és homogenizálási törekvés ellenére évszázadokon át megőrizte legfőbb katonaföldrajzi és geopolitikai, geostratégiai jellemzőit, az etnikai-vallási konfliktusokkal való terheltségét, valamint a markáns természetföldrajzi határok és ezzel az egyértelmű földrajzi keret hiányát. E tényezők hatására vált Köztes-Európa képlékeny geopolitikai ütköző zónává, amely 1945 után szovjet-orosz fennhatóság vagy befolyási övezet lett. E zóna tagjaként Magyarország katonaföldrajzi és geopolitikai, geostratégiai helyzetére – némi sajátos, de nem jelentős eltérésekkel – ugyanaz volt érvényes, mint a katonaföldrajzi funkcionális tér egészére.

A fenti funkcionális térre a hidegháború folyamán leginkább két fő politikai földrajzi faktor hatott. Egyfelől érvényesült a kétpólusú világrend kialakulása és a nagyhatalmi rendszer átalakulása (KENNEDY, P. 1992), másfelől az orosz birodalmi tér expanziója determinálta sorsát (OBST, E. 1928; GYÓNI G. 2015). Mindkét nagyhatalmi folyamat Oroszország – ekkor Szovjetunió – felemelkedésével függött össze. A nagyhatalmi átrendeződés 1945 után nemcsak a jelentős konfliktusok utáni hatalmi struktúra szokásos módosulását jelentette, hanem a hatalmi rendszer lényegi átalakulását. A világ feletti vezető szerepet

betöltő nagyhatalmak kategóriáját felváltotta a szuperhatalmak tényezője. Az utóbbiak sok jellemzője közül földrajzilag és geopolitikai szempontból legfontosabbnak az mutatkozott, hogy az új szuperhatalmak potenciálja és katonai technikai képességei lehetővé tették a világ feletti korlátlan hegemonia megvalósítására irányuló törekvéseket. A világtörténelemben először fordult elő, hogy valamely hatalmak a Föld bármely földrajzi pontján képesek lehettek volna olyan katonai csapást mérni, mely minden lokális érdek érvényesítését negligálhatta volna. Ez a tényező a kis európai államok fontosságát leértékelte a világpolitika színpadán, és ezért folytatható a magyar politikai vezetés szinte teljesen érdektelen – a társadalom által moszkvai adónak tekintett – honvédelmi politikát. Ugyanakkor a politikai leértékelődéssel szemben hatott a szovjet-orosz államtér expanziója, amely az orosz történelem állandó földrajzi kísérőjelensége. Az első világháború és a polgárháború után meggyengült orosz birodalmi tér 1945-öt követően új expanzív periódusába lépett. Nyugati határait jelentősen kitolta és azok előtt a megszállt országokból geopolitikai és katonaföldrajzi ütközőzónát alakított ki. A Szovjetunió a második világháborúból katonailag győztesként került ki (GOSZTONYI P. 1993), és hatalmi törekvései Európa egészére is kiterjedtek. Ebben a hatalmi struktúrában a keleti birodalomnak létkérdése volt, hogy nyugati határai mentén erős ütközőövetet alakítson ki. Megkövetelte ezt – katonai célkitűzései mellett – a világ egyéb helyein érvényesítendő érdekeinek sokasága is. A szovjet-orosz világhatalmi ambíciók valóra váltásaihoz Európában katonai egyensúlyra volt szüksége és ez földrajzilag a köztes-európai puffer kialakításával valósulhatott meg.

Ilyen politikai földrajzi viszonyrendszer között Magyarország katonaföldrajzi és geopolitikai, geostratégiai jelentősége mindössze abban merülhetett ki, hogy a szovjet-orosz előretolt geostratégiai zóna hézagmentes legyen. Katonaföldrajzi mozgási lehetőségről nem beszélhetünk. De kettős arculatú volt e geográfiai képlet, mert egyfelől felértékelte Köztes-Európát és szerves folytatása volt a korábbi folyamatoknak (NAGY M. M. 2014a, 2014b, 2015a), másfelől megakadályozta az Osztrák-Magyar Monarchiához hasonló államtér kialakulását (NAGY M. M: 2009, 2017, 2015a) és a köztes-európai zónát egyetlen katonaföldrajzi funkcionális térré alakította át. A katonaföldrajzi mozgásszabadságát veszített Magyarország – élve ADY ENDRE kategóriájával – kompszórágként egy rövid történelmi periódusra átsodródott Keletre, de történelmi arcával továbbra is Nyugat felé fordult. A katonai gondolkodásban szokásos hadikultúrákról beszélni. Ezek egyik fő csoportja a direkt vagy mozgáscentrikus hadikultúra, amelynek két alfaját különbözteti meg a katonai szakma, mely beszél a szovjet-orosz és a német hadikultúráról. Mindkettő lényegi eleme ugyanaz: a fegyveres erők által alkalmazott fizikai erőhatással történő akaratervényesítés. Amikor a kompszórág átért Keletre, a katonai gondolkodásban lényegében nem történt váltás. A geopolitikai ütközőtérsegen

belül a direkt hadviselés irányzata uralkodott tovább, igaz a szovjet-orosz módon. Ezt diktálta abba a Köztes-Európába tagolódásunk, amely csak egy időre sodródott Keletre. A katonai béklyók oldódásával automatikusan visszatért a történelmi arca diktálta Nyugathoz, miközben katonaföldrajzi helyzetének fő eleme, vagyis elhelyezkedése a Belső-Európán belüli átmeneti zónában mit sem változott.

IRODALOM

- ADY E. (1987): Ismeretlen Korvin-kódex margójára. – In. VEZÉR E. (szerk.): Ady Endre publicisztikai írásai. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. pp. 305-313.
- BAJCSY-ZSILINSZKY E. (2008). Helyünk és sorsunk Európában. – Kairosz Kiadó, Budapest. 296 p.
- BANSE, E. (1931): Neue Illustrierte Länderkunde. – Georg Westermann Verlag, Braunschweig – Berlin – Hamburg. 323 p.
- BANSE, E. (1933): Lexikon der Geographie I-II. [2. Auflage]. – Carl Merseburger, Leipzig. 2 db
- BELUSZKY P. 1996: Változó helyünk Európában. – In.: FRISNYÁK S. (szerk.): A Kárpát-medence történelmi földrajza. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete – Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza, pp. 77-96.
- BEREND T. I. (1982): Magyarország helye Európában. – Valóság 25. 12. pp. 1-22.
- BERÉNYI I. (1992): Az alkalmazott szociálgeográfia elméleti és módszertani kérdései. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 165 p.
- BERÉNYI I. (2003): A funkcionális tér szociálgeográfiai elemzése. – MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest. 182 p.
- BOESLER, K.-A. (1983): Politische Geographie. – B. G. Teubner, Stuttgart. 250 p.
- BULLA B. – MENDÖL T. (1947): A Kárpát-medence földrajza. – Egyetemi Nyomda, Budapest. 611 p.+XXIV. t.fol. + 24 t.
- CHOLNOKY J. (1906): Magyarország geográfiai helyzete. – Földrajzi Közlemények 34. 10. pp. 409-418.
- EGNER, H. (2010): Theoretische Geographie. – Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt. VI + 122 p.
- FOCHLER-HAUKE, G. (1937): Zwischeneuropa als völkische und politische Schütterzone. – In. UŐ – HAUSHOFER, K. (szerk.): Welt in Gärung: Zeitberichte deutscher Geopolitiker. Verlag Breitkopf & Härtel, Leipzig. pp. 20-39.

- FORGÁCS B. (2009): In memoriam Kovács Jenő. – *Hadtudomány* 19. 1-2. pp. 105-112.
- GLASER L. (1935): Magyarország helyzete az európai gazdasági életben. – *Földrajzi Közlemények* 63. 8-10. pp. 302-305.
- GOSZTONYI P. (1993): A Vörös Hadsereg: a szovjet fegyveres erők története 1917-1989. – Európa Könyvkiadó, Budapest. 421 p.
- GYÓNI G. (2015): Oroszország mint birodalom. – *Világtörténet* 37. 4. pp. 505-520.
- HAUSHOFER, A. (1926): Europäischer Zusammenschluß? – *Volk und Reich* 2. 7. pp. 356-364.
- HAGGETT, P. (2006): Geográfia: globális szintézis. – TYPOTEX, Budapest. 842 p.
- HEFFERNAN, M. (2006): A változó politikai térkép: földrajz, geopolitika és az Európáról alkotott kép 1500 után. – In.: BUTLIN, R. A. – DODGSHON, R. A. (szerk.): *Európa történeti földrajza*. Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 200-247.
- HÉZSER A. (1916): Magyarország földrajzi helyzete. – *Földrajzi Közlemények* 44. 4-5. pp. 193-229.
- HALECKI, O. (1993): Európa millenniuma. – *Századvég Kiadó-2000*, Budapest. 370 p.
- ILLÉS P. A. (2001): Oskar Halecki Közép-Európa képe. – In. ÚJVÁRY ZS., J. (szerk.): *Ezredforduló – századforduló – hetvenedik évforduló: ünnepi tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, Piliscsaba. pp. 625-638.
- KENNEDY P. (1992): A nagyhatalmak tündöklése és bukása: gazdasági változások és katonai konfliktusok 1500-2000. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 637 p.
- KERESZTURY D. (1934): Kelet és Nyugat között: a magyar lét kettős szemlélete. – *Magyar Szemle* 21. köt. 5-8. pp. 142-154.
- KOCSIS K. (1991): A Kárpát-Balkán régió változó etnikai-vallási arculata. – *Földrajzi Közlemények* 115. 3-4. pp. 165-189.
- KOLLÁNYI K. (1991): A Kárpát-medence Európában: a Kárpát-medence Európa-érdekű egysége a geopolitika megvilágításában. – *HungAvia-Kráter Kiadó*, Budapest. 119 p.
- KOSÁRY D. (1984): Az európai fejlődési modell és Magyarország. – *Jelenkor* 27. 10. pp. 931-936.
- KOVÁCS J. (1996): Magyarország geostratégiai viszonyai és lehetőségei. – *Magyar Tudomány* 97. 2. pp. 120-137.
- KOVÁCS J. (1991): Hadászat és geopolitika. – *Magyar Tudomány* 98. 9. pp. 1070-1086.
- KOVÁCS J. (1995): A katonai gondolkodás feltételei és eredményei (1957-1990). – In: ÁCS T. (szerk.): *A magyar katonai gondolkodás története: tanulmánygyűjtemény*. Zrínyi Kiadó, Budapest. pp. 180-194.

- KOVÁCS J. (1993a): Magyarország geopolitikai, geostratégiai dilemmái. – Társadalmi Szemle 48. 1. pp. 80-85.
- KOVÁCS J. (1993b): Az új magyar hadtudomány gyökerei, fejlődésének szemléleti problémái. – Új Honvédségi Szemle 47. 6. pp. 1-7.
- KOZMA E. (1993): A Magyar Köztársaság geostratégiai helyzete. – In. HÉJJA I. – UŐ. – STEFANCSIK F.: Katonaföldrajzi kézikönyv. Zrínyi Kiadó, Budapest. pp. 9-16.
- LUKACS, J. (2000): Az Európa-fogalom kialakulása és fejlődése. – In. BÁN D. A. (szerk.): A híd túlsó oldalán: tanulmányok Kelet-Közép-Európáról. Osiris Kiadó, Budapest. pp. 9-43.
- MEZŐ F. (2001): Közép-Európa fogalmi változása térben és időben. – Tér és Társadalom 15. 3-4. pp. 81-103.
- MILETICS P. – PÁL V. (1998): A közép-európai tér fejlődésének kérdései. – Földrajzi Értesítő 47. 2. pp. 217-233.
- MAULL, O. (1956): Politische Geographie. – Safari-Verlag, Berlin. 624 p. + 1 t.
- NAGY M. M. (2009): Az Osztrák-Magyar Monarchia geostratégiai és katonaföldrajzi kényszerei. – Közép-Európai Közlemények 2. 2-3. pp. 31-40.
- NAGY M. M. (2013): Katonaföldrajzi kérdések a magyar történeti földrajzban. – Történeti Földrajzi Közlemények 1. 1-2. pp. 161-173.
- NAGY M. M. (2014a): Európa politikai földrajzi térszerkezetének változása a hosszú 19. században. – Történeti Földrajzi Közlemények 2. 1-2. pp. 197-210.
- NAGY M. M. (2014b): Veszélyzóna, avagy geopolitikai puffer? (Köztes-Európa történeti, politikai földrajzi kérdései). – Köztes-Európa 6. 1. pp. 29-38.
- NAGY M. M. (2014c): Magyarország az első világháborúban: térképek történelmi áttekintéssel. – Kárpátia Stúdió, Budapest. 136 p.
- NAGY M. M. (2015a): Államterek és Köztes-Európa. – Közép-Európai Közlemények 8. 2. pp. 49-61.
- NAGY M. M. (2015b): A magyar katonaföldrajz negyed évszázada (1989-2014). – In: PAP N. (szerk.): Geopolitikai gondolkodás a magyar földrajzban (1989-2014). IDRResearch-Publikon Kiadó, Pécs. pp. 45-78.
- NAGY M. M. (2017): Az Osztrák-Magyar Monarchia politikai földrajzi helyzete a Nagy Háború előestéjén. – Közép-Európai Közlemények 10. 1. pp. 140-154.
- NAGY M. M. (2021): Vita az iskolán belül (Haushofer geopolitikájának tudományos környezete és értelmezése): - In. DÖVÉNYI Z. – UŐ. – PERÉNYI B.: Legitim geopolitika: tanulmányok a klasszikus német geopolitikáról. Pallas Athéné Könyvkiadó, Budapest. pp. 55-82.
- NAGY M. M. – DÖVÉNYI Z. (2020): Legitim geopolitika vagy nagyhatalmi ideológia? – 150 éve született Karl Haushofer. – Földrajzi Közlemények 144. 2. pp. 221-234.

- NIEDERHAUSER E. (2001): Kelet-Európa – In: CHOLNOKY GY. (szerk.): Kárpát-medencei önismeret: tanulmányok a régió kultúrájáról és történelméről. Lucidus Kiadó, Budapest. pp. 25-38.
- OBST, E. (1928) Die geopolitischen Leitlinien des europäischen Russland. In: HAUSHOFER, K. – OBST, E. – LAUTENSACH, H. – MAULL, O.: Bausteine zur Geopolitik. Kurt Vowinckel Verlag, Berlin-Grunewald, pp. 81-105.
- ORVÁTH I. (1998): Bátya a béke frontján: magyar haderő és katonapolitika 1945-1956. – AQUILA Könyvkiadó, Budapest. 489 p. + 28 t.
- PÁNDI L. (1995): Köztes-Európa 1763-1993: térképgyűjtemény. – Osiris-Századvég, Budapest. 789 p.
- PASSARGE, S. (1936): Die große geopolitische Gefahrenzone Europas und ihre Raumbedingtheit. – Zeitschrift für Geopolitik 13. 3. pp. 137-145.
- PENCK, A. (1915): Politisch-geographische Lehren des Krieges. – Mittler, Berlin. 106 p.
- PÉCSI M. – SÁRFALVI B. (1960): Magyarország földrajza. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 327 p. + 3 t.
- PRINZ GY. (1942): Magyarország földrajza. – Renaissance Könyvkiadóvállalat, Budapest. 272 p.
- PROBÁLD F. – SZABÓ P. (2005): Európa térszerkezetének modelljei. – In: DÖVÉNYI Z. – SCHWEITZER F. (szerk.): A földrajz dimenziói. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest. pp. 159-170.
- RATZEL, F. (1903): Politische Geographie oder die Geographie der Staaten, des Verkehrs und des Krieges [Második, átdolg. k.]. – Verlag von R. Oldenbourg, München und Berlin. 838 p.
- RÉTVÁRI L. (1993): Közép-Európa földrajzi igazsága. – Földrajztanítás. 33. 3-4. pp. 17-22.
- RING É. (szerk.) (1986): Helyünk Európában: nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon I-II. – Magvető Kiadó, Budapest. 2 db.
- RÓNAI A. (1945): Hol van Középeurópa? – TEMESY GY. (szerk.): Földrajzi zsebkönyv. Magyar Földrajzi Társaság, Budapest. pp. 175-185.
- RÓNAI A. (1947): Területi problémák Közép-Európában. – In: KÉZ A. – PÉCSI A. (szerk.): Földrajzi zsebkönyv 1947. Magyar Földrajzi Intézet R. T. Budapest. pp. 65-85.
- ROSTOVÁNYI ZS. (1988): Centrum és periféria: az elmélet kelet-közép-európai alkalmazhatósága. – Világosság 29. 5. pp. 280-291.
- SCHMIDT, M. G. – HAACK, H. (1929): Geopolitischer Typen-Atlas zur Einführung in die Geopolitik. – Justus Perthes in Gotha. VIII + 62 p. + 30 t.
- SCHWIND, M. (1972): Allgemeine Staatengeographie. – Walter de Gruyter, Berlin – New York. 585 p. + 1 t.
- SIEGER, R. – PENCK, A. (1916): Zwischeneuropa? – Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin 51. 3. pp. 171-180.

- SCHOEPPE, W. (1941): Zur Froge der Grenzen historischer und geopolitischer Untersuchungen. – Zeitschrift für Geopolitik 18. 1. pp. 37-39.
- SZÁNTÓ I. (1969): A katonaföldrajz múltja, jelene és jövője. – Honvédelem 20. 3. pp. 110-117.
- SZŰCS J. (1983): Vázlat Európa három történeti régiójáról. – Magvető Kiadó, Budapest. 137 p.
- SZŰCS J. – HANÁK P. (1986): Európa régiói a történelemben. – MTA Történettudományi Intézet-Országos Pedagógiai Intézet, Budapest. 32 p.
- TELEKI P. (1996): A földrajzi gondolat története [Második k.] – Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 193 p.
- TELEKI P. (1927): Magyarország világpolitikai és világgazdasági helyzete a múltban és a jelenben. – Magyar földrajzi évkönyv 1927-re. Magyar Földrajzi Intézet, Budapest. pp. 75-112.
- TELEKI P. (1934): Európáról és Magyarországról. – Athenaeum, Budapest. 200 p. + 6 t.
- WIRTH, E. (1979): Theoretische Geographie: Grundzüge einer Theoretischen Kulturgeographie. – B. G. Teubner, Stuttgart. 336 p.
- ZOLTÁN Z. (1984): A dinamikus gazdaságföldrajz elmélete. – Tankönyvkiadó, Budapest. 429 p.

A GEOPOLITIKA FRANCIAORSZÁGI SZÜLETÉSÉNEK MEGALAPOZÓI

TÖKÉS TIBOR

THE ORIGINS OF THE FOUNDERS OF GEOPOLITICS IN FRANCE

In France, the emergence of geopolitics is generally associated with the period between the two world wars. But the roots of French geopolitics, like those of its German rival in Gaul, go back well before the First World War. References to geopolitics can be found in Bodin, Montesquieu and Rousseau. The first truly geopolitical work in France, though, was undoubtedly Paul Vidal de la Blache's *Eastern France (Alsace-Lorraine)*. This work served not only a theoretical but also a practical purpose, namely to justify France's legitimate claim to recover two of its former territories, which had been torn away in the Franco-Prussian War. With this work, the author can be considered a forerunner of French counter-geopolitics between the two world wars. The aim of this paper is to briefly introduce the most important precursors of the French interwar geopolitical school and the most significant geopolitical works of Paul Vidal de la Blache.

BEVEZETŐ

Franciaországban a geopolitika megjelenését általában a két világháború közötti időszakhoz kötik. A francia geopolitika gyökerei azonban hasonlóan német riválisához, Gallia földjén is jóval az első világháború előtti idősakra nyúlnak vissza. Már Bodin-nél, Montesquieu-nél, és Rousseau-nál találhatók geopolitikai tárgyú utalások. Bár kétségtelen tény, hogy az első valóban geopolitikai tárgyú munka Franciaországban Paul Vidal de la Blache: *Kelet-Franciaország (Elzász-Lotaringia)* című munkája volt. Ez mű nemcsak elméleti de gyakorlati célokat is szolgált, azt, hogy alátámassza Franciaország jogos igényét két, a porosz-francia háborúban elszakított egykori területének visszaszerzésére. Szerzője ezzel a művével a két világháború közötti francia ellen-geopolitika előfutárának tekinthető. A tanulmány célja, hogy röviden bemutassa a két világháború közötti francia geopolitikai iskola legfontosabb előfutárait és Paul Vidal de la Blache legjelentősebb geopolitikai vonatkozású munkáit.

AZ ELŐFUTÁROK: BODIN, MONTESQUIEU, ROUSSEAU

Jean Bodin (1530-1596) a katolikusok és a hugenották szembenállásának időszakában a francia vallásháborúk idején élt és alkotott. Életművében történeti, vallási és államelméleti kérdéseket elemez. Már nála is megfigyelhető egyfajta szembehelyezkedés a német nagyhatalmi törekvésekkel. Bodin nem fogadja el azt az ótestamentumból Dániel könyvéből levezetett következtetést -amit kora német lutheránus történetírói hirdettek- mely szerint négy világbirodalom létezik: az asszír, a méd, a görög és a római és ez utóbbi örököse a Német-Római Birodalom. Előbbi nézetét Methodus (*Methodus ad facilem historiarum cognitionem*) című, 1566-ban megjelent munkájában fejti ki. Ez a kritika kétségkívül értelmezhető a francia nagyhatalmi érdek melletti állásfoglalásnak is, mivel előbbi német elképzelés Franciaországot másodrendű hatalomnak tekinti. Jellemző rá a történelem ciklikusságának szemlélete. Természetesen kora történéseit francia szemszögből elemezte, nézeteit áthatja a nemzet nézőpontjából történő megközelítés. Igaz a Reponse-ban (*La Réponse de Jean Bodin aux paradoxes de M. de Malestroit, 1568*), melyben Franciaországban meginduló áremelkedés okainak feltárására és gazdasági helyzetének magyarázatára tesz kísérletet korának világ gazdaságát is elemzi. Nemzetfelfogásában a nemzetet a civilizációra és nem a fajra, a származásra alapozza, az emberi nemzet egységesnek tekinti. A nemzetek közötti különbségeket pedig földrajzi okokra vezeti vissza. Bodin legjelentősebb munkája: *Az állam (Les six livres de la republique, 1583)*. A hat fejezetes mű az állam szervezetét, felépítését és működését vizsgálja és ebben a tekintetben az állam első átfogó, modern értelemben vett elemzése. Nemcsak a Methodus-ban de az államban is megjelennek geopolitikai vonatkozású gondolatok. Meghatározza a szuverenitást, mely az állam legfőbb hatalma, amely állandó abszolút és korlátozhatatlan (I. Könyv VIII.). A szuverenitás alapja, hogy birtokosa saját akarata szerint – és népe beleegyezése nélkül – kiadhat és visszavonhat törvényeket, melyek rá nem vonatkoznak csak az isteni és természeti törvények. Bodin elutasítja a Parlamentet, mint a törvényhozás letéteményesét. A szuverenitás jellemzői szerinte a jutalmazás, a megkegyelmezés, a hadüzenet, a békekötés és a törvényhozás joga (I. Könyv X.). Bodin tanulmányozza az államok fejlődését, ennek keretében különböző a fejlődést illető szakaszokat – a születés, virágzás, hanyatlás és pusztulás – állapít meg. Ezzel a megállapításával az államokat az emberekhez hasonlítja hangsúlyozva az emberi tényezőt a népet, és annak tulajdonságait az államok kialakulásával és fejlődésével kapcsolatban, így ez egyfajta „humanizált” organikus államelmélet is (IV. Könyv I.) (Bodin, 1583). Az államok fejlődésének tekintetében a földrajzi szélességet és az éghajlatot állítja az államformák sajátosságainak kialakulásával párhuzamba. Kimondja, hogy azonos éghajlaton, de más szélességen élő népek (észak-dél) között komoly különbség lehet. Ugyanez igaz, ha egyazon szélességen, de a keleten és nyugaton

élő népekről van szó. Sőt az azonos éghajlaton, szélességen és hosszúságon megtelepedett népek között is lehet különbség attól függően, hogy hegyvidéken vagy síkságon telepedtek meg. Azt is megállapítja, hogy az északi hideg égöv népei erősebbek, a forró öv népei, a déliek találékonyabbak a kettő közötti mérsékelt öv népei a középsők pedig arányosan részesülnek előbbi kettő erényeiből s ezért alkalmasabbak a háborúra. Ezzel magyarázza azt is, hogy a nagy birodalmak kialakulása minden esetben a mérsékelt övhöz köthető (V. Könyv I.). Ezzel Bodin az éghajlat és az állam közötti kapcsolat elméletét állítja föl, melyet sokszor Montesquieu a törvények szelleméről című munkájához társítanak, aki Bodin említése nélkül használta föl azt. Bodin fontosnak tartotta, hogy az államok jó szövetségeket kössenek, ám ez egyenrangú államok között működhet csak megfelelően. Emellett fontos, hogy a jól kormányzott államot megerősítsék a határokon és e határokat jól képzett becsületes, erkölcsös és engedelmes katonákból álló hadsereg védje a külső fenyegetéstől, még ha ennek fenntartása az államvagyon egyharmadát igényli is. Hadsereg nélkül ugyanis védtelen az állam, legyen bármilyen államformája is (V. Könyv V.).

Charles-Louis de Montesquieu (1689-1755) a francia felvilágosodás legjelentősebb képviselője. A törvények szelleméről című 1748-ban megjelent munkájában meghatározta a kormányzás formáit, azaz az államformákat. Háromféle kormányzatot különít el a törvények és a kormányzás vezérelvei alapján: köztársaságot, a monarchiát és az önkényuralmat (III. Könyv). A védekező erő kérdésében különbséget tesz a köztársaság a monarchia és az önkényuralom között. A túl kicsi köztársaságot a külső erő fenyegeti, a túl nagyot a belső erkölcstelenség és a bomlás. Ezért polgáraik szövetkeznek egy föderatív köztársaság létrehozására, mely azonos természetű államokból áll és amely egyaránt képes ellenállni a külső fenyegetésnek és a belső bomlásnak. Így a köztársaságok egyesüléssel gondoskodnak a biztonságukról (görög államok). Az önkényuralmak ezt úgy teszik, hogy feláldozzák az ország egy részét, feldúlják vagy elnéptelenítik a határterületeiket, hogy a birodalom magterülete megközelíthetetlenül váljon, vagy nagy területű államukat hűbéres fejedelemségekkel veszik körbe (Perzsia, Kína). A monarchia nem pusztítja saját területeit a biztonsága érdekében. Mivel ezek az államok közepes méretűek, határain erődítményeket hoz létre és hozzá mindenkor hű hadsereget tart fenn, mely képes megvédeni e határokat. Előbbiek hiányából és meglétéből következik az, hogy a despotikus államok megszállják egymást, míg a monarchiák inkább háborúznak. Az államok védekező erejénél fontos, hogy az államterület és a véderő reakciója arányban álljon egymással, így támadás esetén gyorsan reagálni tudjon a fenyegetésre, ezzel hiábavalóvá téve az ellene irányuló támadást. Ám minden nagyság erő és hatalom relatív. A túl nagy államok nehézkesen reagálhatnak, a kicsinység hátrányainak felszámolásánál tehát figyelembe kell

venni a nagyság hátrányait. Ügyelni kell arra, hogy a valódi nagyság céljának elérése során ne csökkenjen a relatív nagyság sem. Eszerint egy fejedelem vagy egy állam valódi hatalma nem abból áll, hogy milyen könnyen győzhető le, hanem hogy milyen nehezen támadható. Emellett fontos, hogy saját területét védeni igyekvő állam ereje nagyobb, mint az idegen területekért küzdőé (IX. könyv). A támadó képességének tekintetében, a háború az államok közötti viszony velejárója, az államoknak ahogy az embereknek is, joguk van ölni természetes védelem esetén. Az államok azonban különböznek az emberektől, esetükben ez a természetes védelem a támadás szükségességével jár együtt. Ha egy állam úgy látja, hogy egy hosszabb békés időszak oda vezethet, hogy egy másik állam olyan helyzetbe kerülhet, hogy az megerősödve rá fenyegetést jelentsen, akkor megelőzendő a pusztítást, támadni fog. Ez a jelenség a kisebb államok esetében gyakoribb, mint a nagyoknál. A háború államokat illető jogából következik a hódításhoz való joguk. A hódító négyféleképpen viselkedhet egy meghódított területtel kapcsolatban: saját, addigi törvényei szerint kormányozhatja azt, átvéve a politikai és polgári kormányzást, vagy új politikai és polgári kormányzást valósíthat meg, elpusztíthatja a terület társadalmát és szétoszthatja azt más területeken, vagy kiirthatja az ott élő teljes népességet elnéptelénítve a területet. A hódítás nem feltétlenül jár együtt a szolgálattal csak akkor, ha utóbbi az előbbi fenntartásához szükséges. Persze sokszor visszaélnék a hódítás jogával önös érdekeknek köszönhetően. Ekkor a hódítóknak az a dolga, hogy helyrehozzák az általuk okozott rosszat. Ám előbb vagy utóbb a hódító fölemelheti maga mellé a meghódítottat, amikor eltűnik a közte és a meghódított közötti különbség (burgundok, gótok és rómaiak). Egy hanyatló, szétzilált rosszul működő állam társadalmának ott, ahol jelentős feszültségek vannak vagy zsarnok, áruló uralkodik, előnyös is lehet a hódítás, ha a hódító új, hatékony rendszert vezet be és felszámolja a korrupt lezüllött régít. A támadó erő, a háború és a hódítás jogának tekintetében is különbséget tesz köztársaság, monarchia és önkényuralom között. Áttekinti, hogy az egyes államformák mely törvényeket követik hódításaik során. A köztársaság természetével ellentétben, hogy föderatív államon belül egyik vagy másik egység uralkodjon a többi fölött. Ha egy köztársaság meghódít egy területet, hogy azt alávettként kormányozza, akkor azzal a saját szabadságát sodorhatja veszélybe. Mert egyesek, akik kormányozzák a meghódított területet túlon túl nagy hatalomra tehetnek szert és ezt arra használhatják, hogy az anyaország folyamatait befolyásolják. Emellett a demokratikus köztársaságoktól idegen, hogy egy hozzájuk csatlakozó területet ne ruházzanak föl demokratikus jogokkal, ez a föderatív köztársaságok esetében már elfogadhatóbb. A meghódított területek népének a hódító köztársaság kormánya ellenszenves lesz, ezt úgy orvosolhatja, ha a kormányzat a függő területnek megfelelő és jól működő politikai és polgári jogrendszert ad. Azoknak a királyságoknak, amelyek a körülöttük lévő területeket hódítják meg szem előtt

kell tartaniuk a növekedés következményeit és határait. Előbbiek meg is gyengíthetik. E monarchiák csak azon természetes határokig hódíthatnak, ameddig kormányzatuk terjed. Ha ezeken túllépnek, a meghódított területen érintetlenül kell hagyniuk a terület politikai és jogi berendezkedését – sőt erkölcsét – különben uralmuk nem lesz stabil. De figyelniük kell saját területeikre is, mivel azok viselik a hódítás terheit, így sokszor kiszaroltak, igen rossz állapotban vannak. Ha a monarchia így bánik a meghódított területeivel, az a határok meggyengüléséhez és hanyatláshoz vezet. Így a hódító monarchia természetes állapota: „hihetetlen luxus a fővárosban és környékén, nyomor a perifériákon és bőség a végeken” (X. könyv IX. fejezet-utolsó bekezdés). Ha egy monarchia hódít meg egy másikat, akkor, ha a meghódított ország kis területű, jól kordában tartható erődökkel, ha nagyobb, akkor megtartható gyarmatokkal. Ha a hódítás óriási, az önkényuralmat feltételez. Ebben az esetben az uralkodó körül kell lennie egy különösen hűséges hadtestnek, mely a birodalmon belül bármikor bevethető és képes megfékezni bármilyen erőt, akár a hadsereg egy részének lázadását is. A despotikus államok által meghódított államoknak feudálisnak kell lenniük, ahol a hódító visszaadja a koronát a leigázott uralkodóknak, így erős szövetségesre tesz szert és stabilá teheti uralmát. Megállapítja, hogy a területnagyság hatással van az államformára, így Ázsiában az önkényuralom, Európában pedig a monarchia a legstabilabb kormányzati forma, mivel előbbi tagoltsága kisebb, míg utóbbi közepes nagyságú medencékre tagolt (Montesquieu, 1748). A Rómaiak nagysága és hanyatlása című munkájában gyakorlatban mutatja be egy nagyhatalom természetét, növekedését, majd hanyatlását. A munkában Róma kialakulásától egészen a Kelet-Római Birodalom bukásáig ismerteti az állam történetét. (Montesquieu, 1734). Gondolatok az egyetemes monarchiáról Európában című munkájában Európa egységéről, annak geopolitikai elemzésén keresztül alkot véleményt. Alapvető kérdése: lehetséges-e, hogy egyetlen nép – ahogy a rómaiak évszázadokkal ezelőtt – állandó fölényben legyen a többivel szemben Európában (I. fejezet 3.p). Válasza erre kategorikus nem. Véleménye szerint az erő nem elegendő ahhoz, hogy bármely nemzet erővel egyesítse Európát. A romboló hatású háború nem megoldás. Egy nemzet inkább a gazdagságával érvényesülhet. Tehát a hangsúly egyrészt a gazdaságon van. Európa országai egymásra vannak utalva gazdasági tekintetben, mert kereskedelmük sokszálon összefonódott. Másrészt egy egyesült Európának a nemzetek és a népek egyesülésének önálló akaratóból és a már említett gazdasági és kulturális kapcsolatokból kell táplálkoznia. Fölfogása szerint Európa egy nemzet, mely több nemzetből, több alkotóelemből áll. Nemzet, mely boldogulása és egysége alkotóinak egymásrautaltságától és kapcsolataitól és nem a hódító politikától függ (Montesquieu, 1727). Igen fontos az önkéntes együttműködés a kölcsönös gazdasági, kereskedelmi egymásrautaltság az eszmei és kulturális kapcsolat. Emellett a széttagoltság –

véleménye szerint kedvezőbb a politikai szabadság tekintetében, mint a nagy kiterjedésű egységes központosított és éppen ezért sokszor önkényuralmi berendezkedésű állam.

Jean-Jacques Rousseau (1712-1778) 1762-ben megjelent *A társadalmi szerződésben* ír a kormányforma és a terület nagyság összefüggéséről. Az államok méretét a terület nagyságára és a népességszámra vezeti vissza, e két jellemző határozza meg egy állam nagyságát. Az államot az emberek alkotják és a föld táplálja az embereket, így a művelésre alkalmas földterület nagysága meghatározza az állam karakterét. Ideális, ha „annyi ember lakik ott, amennyit a föld táplálni képes.” (Rousseau, 1762/1947:60). Ha a terület túl nagy, a határok védelme, sőt a földterület megművelése is nehézkes lesz. Ennek ellenére megesik, hogy túltermelés alakul ki. Ez az oka a védekező háborúknak. Ha viszont nincs elegendő földterület, a lakosság ellátása a szomszéd államoktól függhet, ez az oka a támadó háborúknak. A terület földrajzi és domborzati adottságai (éghajlat, talajminőség, hegyvidék, alföld, tengerpart stb.) befolyásolják a termelékenységet és ezen keresztül az eltartóképességet. A terület nagyságát és a népesség alakulását szerinte pontosan nem lehet kiszámítani, mert az a már említett földrajzi adottságok mellett függ a lakosság fogyasztásától, a megtermelt termékek hasznosságától, a nők termékenységtől, az ország lakosságra nézve kedvező vagy kedvezőtlen sajátosságaitól, s a munkateljesítménytől – melyet a lakosság jövőbeli számára az ország jövőbeli lehetőségeire alapoz – és nem utolsó sorban a béke és jólét meglététől, mely nélkül az előbbiek nem működhetnek. Azok az államok, amelyek csak a kereskedelem és a háború között választhatnak, általában gyengék és a külső tényezőktől függenek, nem lehetnek hosszú életűek. A kis állam vagy hódít és javít a helyzetén, vagy pedig meghódítják. Így, ha nem akar elpusztulni két lehetősége van: vagy korlátoz, vagy növekszik. Az állam állandóságának fontos eleme az ellentétes végletek lehető legközelebb hozása, hogy a legazdagabbak és a legszegényebbek közötti különbség a lehető legkisebb legyen, „ne legyen se dúsgazdag, se koldus” (Rousseau, 1762/1947:63). Az ország gazdasága épüljön az adottságokra és a nép sajátosságaira. Véleménye szerint az államterületnek nem szabad sem túl nagy, sem pedig túl kicsinek lennie. Az ideális tehát az a közepes államterület, amely a nép öfenntartása szempontjából optimális, ezáltal elkerülendő a külső függést, de elegendő jószágot termelve az öfenntartáshoz (Rousseau, 1947). A különböző nagyságú államokban a legfontosabb államhivatalnokok számának fordítottan arányban kell állnia az állampolgárok számával, „így általában kis államoknak a demokratikus kormányzat, közepes nagyságúaknak az arisztokrácia, nagyoknak pedig a monarchia felel meg leginkább” (Rousseau, 1762/1947:77).

GABRIEL BONNOT DE MABLY, AZ ÁLLAMOK ÉS A NEMZETKÖZI REND KÉRDÉSE EURÓPÁBAN

Gabriel Bonnot de Mably (1709-1785) francia filozófus, politikus és író. Mably és Rousseau segítségével alkották meg a lengyel alkotmányt mely Európa első írott alkotmánya volt. Mably-t kétségkívül azok közé a szerzők közé sorolhatjuk, akikről elmondható, hogy gondolataikat egyfajta proto-geopolitikai megközelítés járta át. Az Európai Közjog című és annak bevezető magyarázatának is szánt a Tárgyalás Alapelvei című munkájában már található a geopolitikainak tekinthető gondolatok, melyekben az európai hatalmak közötti konfliktusokra helyezi a hangsúlyt. Mably tanulmányozta az európai nagyhatalmak hódításainak és az e hódításokkal kapcsolatos viszályok történetét. Kiindulópontja a feudalizmus állapota, ahol még nem válik el egymástól a katonai szféra és a polgári társadalom. Forradalmak módosítják ezt az állapotot, és megváltoztatják mind az államokon belüli, mind az államok közötti kapcsolatokat. Különös hangsúlyt helyez a földrajzi felfedezésekre és a gyarmatosításra és annak következményeire: a nemesfémek beáramlása a társadalom differenciálódásához és a kereskedelmi civilizáció kialakulásához vezet, melyek következtében felborulnak az addigi európai hatalmi viszonyok, mert a gyarmatosító államok megelőzik a többi államot. Az egyes államok megpróbálnak alkalmazkodni az új helyzethez. Az európai rendet meghatározó másik fontos elem a Vesztfáliai-békerendszer. Ez képezi elemzése második kiindulópontját. A Mably által felvázolt korabeli Európa történeti fejlődésének térképe nem más, mint a szüntelen harc a tengerek és a szárazföldek fölötti hegemoniáért. A hatalmak háborúk sorozatába keverednek, amelyeket a vak kapzsiság és az államfejlődéssel kapcsolatos törvények ismeretének teljes hiánya okoz. Az egyetemes monarchiára tett sorozatos kísérletek és azok elkerülhetetlen kudarca tulajdonképpen a ragadozó és háborús európai rend megnyilvánulása. Így a diplomácia, az államok közötti állandó kapcsolatok és a gyarmati kereskedelem fejlődése a rendezetlen szenvedélyek, a "becsvágy", a "kapzsiság és a félelem" eredménye. Rámutat arra, hogy a nagyhatalmak miközben különböző tárgyalásokat folytattak és szerződéseket kötöttek meg, hogyan haladtak a számukra elérhető legnagyobb terület megszerzésének célja felé. A tárgyalások és szerződések végső soron elvezettek „Európa közjogának” kialakulásához és így a háborúk megelőzéséhez. Véleménye szerint tehát kapcsolat van a nagyhatalmak hódításai, a tárgyalások és az európai nemzetközi jogrend kialakulása és fejlődése között. Előbbi fejlődését mind az európai hatalmak egymáshoz való viszonyán mind a gyarmati hódítások vizsgálatán keresztül elemzi diplomáciai, jogi és gazdasági keretben. A Tárgyalás Alapelvei című munkája egyszerre Európa állapotának leírása és az Ancien Régime valamint a monarchia kritikája. Véleménye szerint, ha véget akarnak vetni az államok között a hegemoniáért folytatott összeütközések örök körforgásának

akkor meg kell érteni a külpolitikájukat meghatározó alapvetéseket, vagyis az alapvető érdekeiket. Előbbieket meghatározza: az államok egymáshoz viszonyított földrajzi helyzete, társadalmi-kulturális és politikai-diplomáciai szerveződéseik. Minden állam ezek függvényében alakítja ki külpolitikáját, ha figyelmen kívül hagyja őket hatalma inkább gyengülni, semmint erősödni fog, még akkor is, ha lesznek átmeneti sikerei. Az állam külpolitikájának tevékenységeiben mindenre tekintettel kell lennie, hogy azt a külpolitika elérni kívánt céljára koncentrálhassa. Az uralkodó hatalomnak el kell utasítania az agresszív területi hódítás politikáját, amely kudarcra van ítélve, a hódítás veszélyes a nagyravágyó hatalom számára, amely belefeledkezik abba a rögeszmébe, hogy elkerülhetetlenül lecsap a megrettent rivális hatalmakra. A domináns hatalomnak tehát védekező politikát kell folytatnia, de nem szigetelheti el magát a szomszédaitól, mert mindazonáltal szemmel kell tartania riválisait, és szükség esetén készen kell állnia a beavatkozásra. Mably, Montesquieu-höz hasonlóan azt is be kívánja mutatni, hogy Róma mediterrán hódítása nem szolgálhatnak példaként kora modern hatalmai számára, mert Nyugat-Európa politikai és gazdasági viszonyai strukturálisan ellentétesek a hegemon törekvésekkel. Mably szerint a hegemónt kihívó rivális hatalomnak is el kell utasítania a hegemon kísértéseket, mert ha nem tanúsít mértéktartást, amit vezető pozíciója megkövetel nem lesz képes azt megtartani, mert ellenfelei bizonyosan szövetségre lépnek egymással és könnyen arra a sorsra juthat, amit a korábbi hegemon hatalomra erőszakolt. A hegemoniáért vívott harc a kor két rivális nagyhatalma között zajlik, melyeket elsőrendű hatalmaknak nevez, ezek Franciaország és Anglia. Emellett meghatároz másodrendű hatalmakat, melyek osztályozásában az átmenetet képezik, ezek közül néhány Ausztria, Spanyolország, Oroszország már-már érinti az elsőrendű hatalom kategóriáját. Külpolitikájukat úgy kell alakítsák, hogy készen álljanak az elsőrendűvé válásra így mintaként az aktuális riválisok példáját kell kövessék. Néhány másodrendű hatalom csak akkor tud gyarapodni, ha az elsőrendű hatalmak konfliktusa az egyik hatalom – akár az uralkodó hegemon – szétszakadásához vezet. Ugyanakkor az államok tekintetében meghatároz egy utolsó kategóriát, ezeket harmadrendű hatalmaknak nevezi. A harmadrendű hatalmak mind olyan kisebb államok, amelyeknek nem lehet saját külpolitikájuk, azt a nagyhatalmak határozzák meg, fennmaradásuk érdekében kénytelenek a nagyok védelme alá helyezni magukat. A nagyobb konfliktusokban – melyeket nem képesek ellenőrizni – lehetőség szerint semlegesnek kell maradniuk. Az európai rend alapjainak bemutatása után áttér a dinamikus kapcsolatok elemzésére. A hatalmak szövetségekbe tömörülnek. Egy szövetség akkor „természetes”, ha két olyan hatalomról van szó, amelyek nem akarnak ártani egymásnak, és ugyanazokkal a „természetes” ellenségekkel rendelkeznek. Am néha a legnagyobb szövetségeket is meghiúsítják az ellentétes érdekek, ezek nem

mindegyike előnyös. Nincs fontosabb egy állam számára, mint hogy világos és határozott elképzeléseket alakítson ki. Ellenkező esetben kiteszi magát annak, hogy véletlenszerűen cselekszik, leírja barátságát; elveszít egy hűséges szövetségest, egy hamis barát kegyeiért és minden terve elkerülhetetlenül ellentmondásba fordul. Franciaország természetes szövetségesei az Oszmán Birodalom, Svédország és a német protestáns fejedelemségek. A szomszédos államok természetüknél fogva egymás ellenségei, hacsak közös gyengeségük nem kényszeríti őket arra, hogy szövetségi köztársaságot alkossanak ily módon a szövetségeket nem kizárólag a hatalmak földrajzi helyzete határozza meg, más (történelmi, gazdasági, kulturális, dinasztikus) tényezők is közrejátszanak. Így két olyan állam, amelyek földrajzi közelségük miatt természetes ellenségek, szintén dönthet úgy, hogy föderáció létrehozásával véget vetnek évszázados ellentétüknek. Két állam természetes szövetséges, ha területeik úgy helyezkednek el, hogy nem árthatnak egymásnak, ám a szövetségnek élőnek kell lennie és valós segítségnyújtáson kell alapulnia. Azon államok, melyek területei egy jelentős hatalommal határosak nem tekinthetik azt ellenségnek, ha az erős szomszédot is egy hatalmas ellenfél sanyargatja, vagy ha e szomszéd nem akar gyarapodni a rovásukra. Ugyanakkor nem bölcs dolog ellenségeink szövetségeseit gyengíteni. A szövetségek megkötése az államok belső berendezkedésétől is függ, más szövetséget kötni egy köztársasági és más egy monarchikus berendezkedésű állammal. De Mably szerint az államok szövetségeivel kapcsolatban nem elegendő a térkép, a történelem vagy a társadalmi-gazdasági kapcsolatok ismerete, mert a különleges véletlenek százféleképpen változtatják és módosítják az államok kapcsolatait, szövetségeit vagy a gyűlölet és rivalizálás okait. Mably a spanyol örökösödési háború óta tartó francia-spanyol kapcsolatok példáján mutatja be, hogy két, elméletileg ellenséges hatalom dönthet úgy, hogy közelebb kerül egymáshoz, akár vérségi kötelékek révén, akár azért, hogy más fronton előnyhöz jusson. Az Oroszországgal köthető szövetség példáján pedig azt mutatja be, hogy hiába növelte volna Franciaország erejét a francia-orosz szövetség, hazája többet vesztett volna, mint amennyit az új szövetséggel nyerhetett, svéd és török szövetségeseit. Így tulajdonképpen Franciaország nem növelte volna erejét ahogy első ránézésre látszott, hanem meggyengítette volna azt. Az európai hatalmak olyan rendszert alkotnak, amely mindenkor a zűrzavarra hajlamos, mert mindegyik hatalom hajlamos elhamarkodottan cselekedni; az európai rendnek tehát szüksége van egy szabályozó elvre, amely ha kell, rendet tesz a zűrzavarban, ez az elv: az egyensúly elve. Ám Mably az előbbi elvhez kritikusan viszonyul. Megjegyzi, hogy az egyensúlyi rendszer nem garantálja a békét, hanem inkább az uralomra törekvő rivális hatalmak kezére játszik. Az európai rend kritikája egyben a monarchiák kritikája is. A Tárgyalás Alapelveiben gyakran utal arra, hogy a monarchikus kormányok, amelyek szorosan függenek a király személyétől, melyeket sokszor egyéni érdek, vagy uralkodói gőg és szeszély

vezet, strukturálisan képtelenek külpolitikai terv kidolgozására és követésére, erre csak a „jól megalapozott köztársaságok” (például Velence és Svájc) képesek. Elemzésében megkérdőjelezi a hatalmi politikában is meglévő merkantilista berendezkedést is. Hangsúlyozza a kereskedelmi kérdések fontosságát az európai erőegyensúlyban. Feloldja az ellentmondást Montesquieu „szelíd kereskedelem” és Rousseau „kereskedelem mint háborús tényező” leírása között. Előfordulhat, hogy egy állam kereskedelmi és gyarmati előnnyel rendelkezik szomszédaival szemben, és mégis nyomorúságos helyzetben marad, mert a külkereskedelem nem eléggé integrálódik az egész lakosságot érdeklő gazdasági körforgásba. A gyarmatokból származó haszon csak a társadalom egy bizonyos rétegénél realizálódik, mely pazarló módon egyszerű fényűzésre költi azt, ahelyett, hogy az egész társadalom számára előrehaladást biztosítana. Mably szerint az államoknak olyan a mezőgazdaság és a belső kereskedelem ösztönzésére irányuló politikát kellene folytatniuk mely ösztönzi a harmonikus társadalmi-gazdasági fejlődést és ezáltal megerősíti az adott állam vagy nagyhatalom pozícióit. Mably a politikai szereplők közötti kapcsolatok tekintetében nem különíti el egymástól a földrajzi tényezők hatását a politikai és jogi feltételek hatásától. Bizonyos tekintetben elemzése részben hasonlít a ratzeli, és még inkább a kjelléni geopolitika megközelítési módjához, az államok közötti kapcsolatok jogi dimenziója alapvető fontosságú számára, elveti a determinizmust, így megelőzve kortársait.

A MODERN FRANCIA GEOPOLITIKAI GONDOLKODÁS ELSŐ OLAJÁGA: PAUL VIDAL DE LA BLACHE

Napjainkban a geopolitikával foglalkozó francia kutatók jelentős részének véleménye szerint a francia geopolitikai iskola egyik megalapozójának *Paul Vidal de La Blache-t (1845-1918)* tekinthetjük. Ezt a kijelentésüket Vidal de la Blache Kelet-Franciaországgal foglalkozó munkájára alapozzák. Igaz, hogy ez az egyetlen tisztán geopolitikai állásfoglalásnak tekintett munkája, ám tény, hogy más műveiben is található geopolitikai vonatkozású Franciaország és Elzász-Lotaringia egységének szükségességére való utalások, ha nem is direkt módon, legfeljebb azzal, hogy az elszakított és akkor a Német Császársághoz tartozó területet Franciaországnál tárgyalja. Emellett több esszéjében foglalkozik a francia gyarmatokkal, mely munkákban szintén találunk geopolitikai tárgyú gondolatokat (Vidal de La Blache, 1906, 1908). A geopolitikai gondolkodás tehát része volt Vidal de la Blache munkásságának. Igaz napjainkban legfontosabb művének a *Principes de Géographie Humaine (Az emberföldrajz alapjai)* című tanulmányt tartják, mely a francia társadalomföldrajz egyik alapműve, így sokan Vidal de la Blache-t nem a korabeli francia geopolitika egyik megalapozójaként, hanem a francia társadalomföldrajz egyik legjelentősebb alakjaként ismerik. Az emberföldrajz alapjai veje, Emmanuel de Martonne szerkesztésében posztumusz

jelent meg, de már az előszóban tisztázásra kerül, hogy a mű teljes egészében Vidal munkája. Nem mellesleg, De Martonne később szerepet játszott az első világháborút lezáró békek által meghatározott határok kijelölésében, valamint a Franciaország két világháború közötti külpolitikájának kialakításában.

Vidal egy másik műve szintén igen fontos szerepet játszott Franciaország földrajzának, közigazgatásának tekintetében, az 1910-ben megjelent Francia Régiók (P.Vidal de la Blache, 1910) című esszéje, mely Franciaország regionalizálásának tervét mutatja be. Munkájában gazdaság- és területfejlesztési alapokon kialakítandó régiók mellett foglal állást. Véleménye szerint a régiók létrehozásának gazdasági alapja az iparfejlesztési politika hatékonyabb összehangolása kell, hogy legyen, ám figyelembe kell venni a létrehozandó régiók társadalmi környezetét, vagyis az életmódtípusokat, a rendelkezésre álló erőforrásokat és alapozni kell a már meglévő természetes módon kialakult körvonalakra vagy alapvonalokra. E regionalizálási terv már nem táji kereteken, hanem gazdasági meghatározottságon és városi polarizáción alapul. A tanulmány geopolitikai jelentősége, hogy az első világháború végén a vidali koncepció alapján alakítják ki a Clémentel-régiókat, melyek feladata a hadigazdálkodás feladatainak ellátása volt.

A régiókról és életmódtípusokról értekező esszéje mellett meg kell említeni Európa államai és nemzetei - Franciaország körül (États et nations de l'Europe – autour de la France) című munkáját. Ebben a műben Európa természet és társadalomföldrajzának rövid bemutatása után a Franciaország szomszédságában található államokat mutatja be: Svájcot, a Német Császárságot, a Belga Királyságot, a Holland Királyságot, Nagy Britannia és Írország Egyesült Királyságát, az Ibériai-félsziget államait, a Spanyol Királyságot, a Portugál Királyságot és végül az Olasz Királyságot. Németország leírása igen részletes, illetve megemlítendő, hogy a földrajzi elemzés mellett mintegy 15 oldalban ismerteti a Poroszország és a Német Császárság közigazgatását, az országot alkotó államokat. Itt külön megemlíti Elzász-Lotaringiát mint meghódított tartományt, amelyet, mint birodalmi területet (Reichsland) diktatórikus kormányzás alá helyeztek, és amelyet a császár képviselője, a Kormányzó (Statthalter) irányított. Végül a régi és az új „Germán Birodalmat” a Német-Római és a Német Császárságot hasonlítja össze a nemzetértelmezés, a nemzettudat, a határok és a környező országok tekintetében. Az 1908-as Franciaország földrajzi képe (La France-tableau géographique) című munkája a korabeli Franciaország regionális földrajzának bemutatása. Elzászt és Lotaringiát ebben a munkában is Franciaország részeként tárgyalja, ezzel az elszakított terület és Franciaország egysége mellett foglal állást, ha visszafogottan is.

Vidal de la Blache a geopolitika szempontjából legfontosabb műve a francia geopolitikai iskola egyik első és legfontosabb elemzése a Kelet-Franciaország (La France de l'Est) című 1917-ben megjelent tanulmánya. A munkát, melyet

néhány szerző napjainkban a vidali életműhöz képest középszerűnek tart, évtizedekig nem említették Franciaországban. Ebben a műben már az első világháború előtt előkerül a porosz-francia háború előtt Franciaországhoz tartozó Elzász-Lotaringia visszaszerzésének gondolata. Vidal de la Blache úgy érvel, hogy a francia forradalomban való részvétele miatt, annak ellenére, hogy többségében germán műveltségű a terület, a tartomány lakói a francia nemzet szerves részei, még akkor is, ha nem francia anyanyelvűek. Franciaországban Elzász kérdése igen érzékeny terület volt. Az elcsatolás ténye felzaklatta a korabeli francia társadalmat és a németeknek való visszavágás, azaz a revans igénye széles tömegeket foglalkoztatott, ha nem feltétlenül a tettek, de a lehetőségek az arra való vágyakozás szintjén mindenképpen. Erre a francia revíziós propaganda is rákapcsolódott. A területet például Franciaország korabeli térképein fekete foltként tüntették föl, emellett letakarták a párizsi Concorde téren lévő Strasbourg szobrot. A területi revízió igényét sokan – politikusok, gondolkodók és az egyszerű polgárok is – ekkor Németországgal szemben valós lehetőségnek tekintették. A valóság azonban az volt, hogy Franciaország ekkor olyan helyzetben volt mind gazdasági, mind katonai tekintetben, hogy egy a németekkel való esetleges konfrontáció katasztrofális eredményekkel és további a porosz-francia háború után elszenvedett, azoknál jelentősebb területi, anyagi és embervesztésekkel járhatott volna az országra nézve. Ezzel a kétségtelen ténnyel a francia nagyság és dicsőség (gloire) romantikus emléke ellenére a korabeli francia körök is tisztában voltak. A francia vezérkar ekkor úgy vélekedett, hogy Franciaország biztonságának garantálása csak a német hatalom visszaszorításával valósulhat meg. Ezzel a véleménnyel Vidal de la Blache és a francia politikai és tudományos élet is egyetértett. A cél mindenképpen a német félen történő revans vétele, az ország területi egységének helyreállítása, olyan határok kialakítása, mely garantáltan visszaszorítja Németországot Közép-Európába. Franciaország csak ezek után – tehát a németek meggyengítése és/vagy legyőzése – válhat újra stabil és erős kontinentális hatalommá. A cél tehát a német rivális feletti végső győzelem. Ehhez arra van szükség, hogy a francia-német határt keletebbre tolják, az elképzelésben az is szerepelt, hogy bizonyos területeket ideiglenesen vagy véglegesen megszállnának. E terveket később az I. világháború utáni időszakban Franciaország az eredeti tervei alapján meg is valósítja. A németekkel való összetűzés időszakára fontos egy tengeri hatalom megnyerése szövetségesként, erre földrajzi közelsége okán az ősi rivális Brit Birodalom volt a legalkalmasabb. A szövetség, az Entente cordiale 1904-ben meg is kötötték. A francia haditerv szerint abban az esetben, ha háborúra kerül sor, akkor a franciáknak a németeket két csatában kell legyőzniük. Ez a Vidal de la Blache által is vallott és támogatott felfogás egészen 1945-ig meghatározza a francia geopolitikai gondolkodást. A Kelet-Franciaország, bár az első geopolitikai tárgyú francia műnek tekinthető, meg kell jegyezni, hogy

elemzésében határ-, gazdaság-, társadalom-, agrár-, ipar- és településföldrajzi, történeti, politikai és nemzetközi politikai megközelítést alkalmaz. Sokkal inkább tekinthető egy olyan társadalomföldrajzi munkának, mely célja egy geopolitikai helyzet megváltoztatása. Egy vidali szintézis, mely az ember és környezete (/épített környezete) kapcsolatából indul ki. Érdekes, hogy a későbbi szerzőkkel ellentétben, Vidal de la Blache Elzász-Lotaringiának inkább gazdasági mintsem stratégiai vagy kulturális jelentőséget tulajdonít Franciaország számára. Véleménye szerint a gazdasági kapcsolatok fenntartása létfontosságú hiszen ezek nélkül Franciaország északkeleti területe nem fejlődhet, és e kapcsolatok felélesztése akár az akkori határok fennmaradása esetében hazája kiemelt célja kell legyen.

A mű első, Kelet-Franciaország kialakulása című fejezete az ország keleti részének történetével, gazdaságának fejlődésével, az ott élő emberek bemutatásával foglalkozik. A szerző elhelyezi a térséget Európában. Megjegyzi, hogy Lotaringia és Elzász két különböző terület. A térség a francia és német állam találkozásánál, lényegében egy ütközőzónában fekszik, ez a fekvés meghatározta történetét és társadalmi-gazdasági viszonyait. A második, a Forradalom és a társadalom állapota című fejezetben ismertetésre kerül, miért vált a térség Franciaország részévé. Igaz, hogy a térséget Franciaország fokozatos terjeszkedéssel hódította meg. A 14. században a Barrois egy részét, a 16. században a három püspökséget (Metz, Toul és Verdun) a 17. században Elzászt, a tizennyolcadik században, a maradék Lotaringiai Hercegséget csatolták az országhoz. Ám e területek gazdaságilag fokozatosan hozzákapcsolódtak Franciaországhoz, még akkor is, ha egy ideig „idegen” tartományokként kezelték őket. Majd csatlakoztak a Francia Forradalomhoz, mely gazdasági elszakadásuk betetőzéseként egy kulturális elszakadás is volt a Rajna túlsópartjától vagyis az egykori Német-Római Birodalomtól. A későbbi érv, mely a közösen megélt múltra és az életmód által meghatározott összetartozásra fókuszál, ide vezethető vissza. Németország azt hangsúlyozza, hogy Elzász német, statisztikákkal is alátámasztva ám Franciaország is ugyanezt teszi. A harmadik fejezet címe: az ipari fejlődés. A fejezetben a terület gazdaságföldrajzi elemzése található. Külön ismerteti az 1870 előtti francia időszakot, majd rátér a vaskohászat fejlődésére. Strasbourg és kikötőjének helyzete kulcsfontosságú a folyami szállítás fejlesztésének lehetőségei miatt, ezért külön bemutatásra kerül. Végül a migrációs folyamatok kerülnek ismertetésre. Ezzel kapcsolatban 1916-ban megjelent a Népesedési tendenciák Elzász-Lotaringiában és a szomszédos megyékben című tanulmánya (Vidal de la Blache, 1916a). Ebben részletesen elemzi a folyamat okait és következményeit. Elzász és Lotaringia sokáig mezőgazdasági jellegű tartományok voltak, bár a kisipar gyökerei évszázadosak, a fejlődés csak a 19. század elején indult meg, majd új lendületet kapott a vasútépítéssel, a kohászattal és a textilipar fejlődésével a század közepétől. 1870

előtt Mulhouse-on kívül nem volt nagy ipari központ. Ez az ipari fejlődés nem ált meg a német uralom alatt sem, hanem tovább fejlődött és a századfordulóra a nehézipar meghatározóvá vált. Ennek a folyamatnak köszönhetően fokozódott a népesség falvak felől a városokba és az ipari területekre való vándorlása, valamint tartományokba történő bevándorlás is. Így a nagyiparnak köszönhető bevándorlással módosulnak a térség etnikai arányai, mely nyilvánvalóan nem a határon túli francia kisebbségnek kedvez. A negyedik, Nyugat-Európa és Közép-Európa című fejezet a német hegemonia kérdését, Nyugat-Európa szövetségi lehetőségeit, Franciaország keleti határának kérdését, a Rajna-vidék és a Franciaországgal való kapcsolatok lehetőségét tárgyalja. Németország jóléte a Német Császárság megalapításának, így közvetve Poroszország katonai sikereinek köszönhető. Németország nem tud konfliktus nélkül terjeszkedni, mivel Európában már nincs rendelkezésre álló szabad terület, így szükségképpen szembekerül szomszédéival, így Franciaországgal is. Németország a kontinens uralma szempontjából jobb helyzetben van, mint a Római Birodalom, vagy mint Napóleon valaha is volt. A történelem során első alkalommal emelkedik föl egy katonai hatalom Közép-Európában, így a perifériáknak délről és nyugatról gyengíteniük kell ezt a közép-európai hatalmat. Fontos a kis területű államok autonómiájának védelme. Ugyanakkor az elmúlt évszázadok Európában egy kevert népességet eredményeztek, egy hatalom sem tudott tartósan a másik fölé kerekedni. Ez a sokszínűség azt mutatja, hogy nincs létjogosultsága annak a megközelítésnek, mely szerint vannak „jobb” és a „rosszabb” népek, nemzetek. A szabadság és az igazságosság nevében az Európai államoknak meg kellene egyezniük. Elengedhetetlen a béke helyreállítása, mert ez szükséges az európai kapitalizmus fejlődéséhez. A staus quo-t fenn kell tartani. Ennek érdekében az európai hatalmaknak – és itt a feltörekvő Németországot kell érteni – le kell mondaniuk a kontinensen történő hódításról és a gyarmati rendszer további nemzetközi megegyezéseken alapuló építésén kell dolgozniuk, természetesen úgy, hogy tiszteletben tartják egymás történelmi hódításaikat. Ez a szcenárió természetesen Európa klasszikus nagyhatalmait hozná helyzetbe Németországgal szemben. Vidal de la Blache figyelmeztet a „Germán Impérium” veszélyeire, mely felemelkedését és expanzív hódító karakterét nemcsak a belső erőforrásainak, nemcsak a tér kitöltésére vonatkozó elhivatottságának, hanem az európai nagyhatalmak alkalmatlanságának is köszönheti. A nyugat-európai hatalmak diplomáciáinak hibája az volt, hogy nem látta, hogy a Német Birodalomhoz közös hegemoniavágy kapcsolódott: egy klientúra, vagy, ha úgy tetszik, érdekszövetség, amely a népek közötti egyenlőtlenség és alárendeltség azonos koncepcióján alapult. Ugyanakkor megjegyzi, hogy Oroszország fontos tényezője az európai rendnek, és nem lehet figyelmen kívül hagyni Európa jövőjével kapcsolatban, mert egy napon Németországhoz hasonlóan versenybe szállhat az európai hegemoniáért. Megállapítja azt, hogy a bezárkózás az

elszigetelődés ideje lejárt. Európa hatalmainak szükséges közös érdekeik mentén szövetségben működniük, mert még távol van az a kor, ahol nézeteltéréseik és ellentéteik teljes egészében eltűnnek. A fejezet foglalkozik Franciaország keleti határával, mely 1697 és 1871 közötti változásait történetiségében is ismerteti, valamint feltárja, hogy a keleti területek elvesztése gazdasági problémaként is jelentkezett Franciaország esetében, hiszen e területeken jelentős érckészletek és nehézipari kapacitás összpontosul. A német terjeszkedést előre eltervezettnek és agresszívnek írja le. A keleti területek 1871-es elszakítása nemcsak Franciaországot, de egész Európát kiszolgáltatotta Németországnak. Az utolsó, a francia piac lehetőségei című fejezetben Franciaország ipari fejlődése, a Kelet-Franciaország és Dél-Franciaország közötti kapcsolatok, valamint az akkor francia gyarmatok és a bennük rejlő lehetőségek kerülnek bemutatásra. Franciaország ipari szerkezetében már a 19. század végén kimutatható egy kettősség, az úgynevezett északkelet-délnyugat dichotómia. Ez azt jelenti, hogy a le Havre-Marseille tengelytől északkeletre eső területek iparosodottak, gazdagok és jól megközelíthetőek, az attól délnyugatra eső területek inkább mezőgazdasági jellegűek, szegények és rosszul megközelíthetőek voltak. Az ipar a főváros és az Északkeleti területekre összpontosul. A hexagonból kiszagatott Elzász és Lotaringia is ilyen iparosodott terület, tehát kétségtelenül fontos az ország számára. Az Északkelet-, Kelet-Franciaország és Dél-Franciaország közötti kapcsolatok és a déli területek fejlesztése kiemelten fontos az ország gazdasági kohéziójának megteremtése szempontjából. Javítani kell a nagytérségek közötti, valamint a városok közlekedési kapcsolatokat mely segítségével a kereskedelmi kapcsolatok is fellendülhetnek. Ugyanakkor az országnak erőteljesebben kell kapcsolódnia mind az európai mind a gyarmatok irányába haladó kereskedelmi útvonalakhoz. E fejezetben ahogy az iparral foglalkozó részfejezetekben is, Vidal de la Blache területfejlesztéssel kapcsolatos megállapításokat is tesz. Így művében összekapcsolja a terület és gazdaságfejlesztést az ipari nagyhatalommá válás és az európai hegemoniáért folytatott küzdelem kérdését. Így olyan témákat kapcsol össze, mellyel csak jóval később, a 20. század második felében foglalkoznak majd mélyrehatóbban. Az országnak lépést kell tartania kora vezető gazdasági hatalmaival, és ebben kulcs szerepe lehet az ásványkincsekben gazdag jelentős ipari átalakuláson átesett, iparosodott Elzásznak és Lotaringiának, mind az ország gazdasági erejének fokozásával, mind a közvetlen környezetükre való kisugárzással és példamutatással. A konklúzióban Vidal de la Blache arra a következtetésre jut, hogy Kelet-Franciaország újra egyesül és e gazdag iparosodott terület Franciaországot a világ vezető ipari termelői, kereskedelmi nagyhatalmai közé emeli. Fontosnak tartja, hogy Franciaország élni tudjon az újraegyesülés következtében adódó lehetőséggel, és követni tudja a világ gazdasági tekintetben vezető hatalmait. A tanulmányban Vidal de la Blache elemzései Elzász,

Lotaringia és Franciaország közötti szoros rokonság kimutatását bizonyítják és természetesen a Németországtól való különbözőségüket, ezzel is alátámasztva az újraegyesülés szükségességét és jogosságát. Ez a mű nem csak a két rivális nagyhatalom szembenállását mutatja be melyek egy vitatott terület hovatarozásáért vetélkednek. Egy átfogó képet nyújt nemcsak a címben szereplő Kelet-Franciaország helyzetéről, hanem a korabeli Franciaország és Európa viszonyáról, és egyfajta jövőképet is nyújt az ország számára.

Vidal de la Blache Kelet-Franciaország című munkája a szerző egyetlen olyan műve, melyben nyíltan hazafias nézeteket képviselt, Franciaországban az 1990-es évekig kevésbé volt ismert. Bár a két világháború közötti francia kutatók némelyike használta a művet, de szélesebb körben nem terjedt el. Ebben szerepet játszhatott a fejezet elején említett veje és tudományos hagyatékának „kezelője”, Emanuel de Martonne, aki Vidal de la Blache-t követte a Sorbonne Egyetem földrajz tanszékén, majd a francia geográfia vezető szaktekintélyévé vált. Véleménye szerint, melyet az első világháborút lezáró békék megkötése után néhány évvel már nyíltan képviselt, a politikai kérdéseket számúzni kell a földrajzból. Ezzel magyarázható, hogy sem ő, sem tanítványai nem foglalkoztak a vidali Kelet Franciaországgal, és az bő fél évszázadra a feledés homályába veszhettek.

Az első világháború után átalakult az Európai terepasztal. Ám elmondható, hogy a francia geopolitikai gondolkodás fő iránya nem változott, legfeljebb részben módosult aszerint, hogy a legyőzött Németországot nem csak legyőzni, hanem „lent tartani” is szükséges. Meg kell akadályozni azt, hogy az ország újra megerősödhessen. Franciaország ennek érdekében alakítja Európa politikáját, mind diplomáciája, mind gazdasági kapcsolatai, mind szövetségi rendszere tekintetében. A recept az első világháború előtti időszakból származik, ám azok az eszközök, amelyek az 1910-es és 1920-as években működtek elégtelennek bizonyultak az 1930-as évek elejére. Franciaország részben ennek és a nemzetközi környezet megváltozásának köszönheti azt, hogy bár az Antanttal, szövetségesei segítségével sikerült megnyernie a háborút és legyőznie a német riválist, ám ezután a békerendszerhez való görcsös ragaszkodásában és az európai erőegyensúly megtartásáért folytatott harcában 1939-re elveszítette a békét.

IRODALOM

- BODIN J. 1583. Les six livres de la republique, Jacques du Puis, Paris, p.607
- MABLY, G. B. DE (1764): Le droit public de l'Europe, fondé sur les traités. Compagnie des Libraires, Genf, p.507
- MABLY, G. B. DE (1767): Des principes des negociations, pour servir d'introduction au droit public de l'Europe, fondé sur les traités. Hága-Paris, p. 291
- MONTESQUIEU C-L. 1748: De l'esprit des lois (éd. Nourse)
[https://fr.wikisource.org/wiki/De_l%27esprit_des_lois_\(%C3%A9d._Nours\)](https://fr.wikisource.org/wiki/De_l%27esprit_des_lois_(%C3%A9d._Nours))
- MONTESQUIEU C-L. (1727): Réflexions sur la monarchie universelle en Europe. Librairie Droz S.A. Genève. 2000, p.126
- MONTESQUIEU C-L. (1734): Considération sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence. Éd. Garnier Frères, Paris, 1954, p.277
- ROUSSEAU, J-J. (1947): Társadalmi Szerződés. Phönix-Oravetz Kiadó. Budapest. p. 152
- VIDAL DE LA BLACHE, P. (1891): États et Nations de l'Europe-autour de la France. 2ème ed. Librairie Charles Delagrave. Paris. p.567
- VIDAL DE LA BLACHE, P. (1901.): Le contesté franco-brésilien. Annales de Géographie, année X, n° 49, p.68-70
- VIDAL DE LA BLACHE, P. (1906.): La mission militaire française au Pérou. Annales de Géographie, année XV, n° 79, pp. 78-82
- VIDAL DE LA BLACHE, P. (1908.): La Colombie Britannique, par A. Métin. Annales de Géographie, année XVII, n° 94, pp. 364-366
- VIDAL DE LA BLACHE, P. (1908a): La France-tableau géographique. Librairie Hachette. Paris. p.365
- VIDAL DE LA BLACHE, P. (1910): Regions Françaises. La Revue de Paris. XVII/6. 1910-November-December (December 15.). Paris. pp.819-849
- VIDAL DE LA BLACHE, P. (1916): Évolution de la population en Alsace-Lorraine et dans les départements limitrophes. Annales de Géographie. t. 25, n°135. Paris. pp.161-180
- VIDAL DE LA BLACHE, P. (1917): La France de l'Est-Loirrine-Alsace. Armand Colin. 1917. Paris. p.280

ADALÉKOK JÓZSA TÖRTÉNETI FÖLDRAJZÁNAK VIZSGÁLATÁHOZ (1869-1980)

LENKEY GÁBOR

ADDITIONS TO THE STUDY OF JÓZSA'S HISTORICAL GEOGRAPHY (1869-1980)

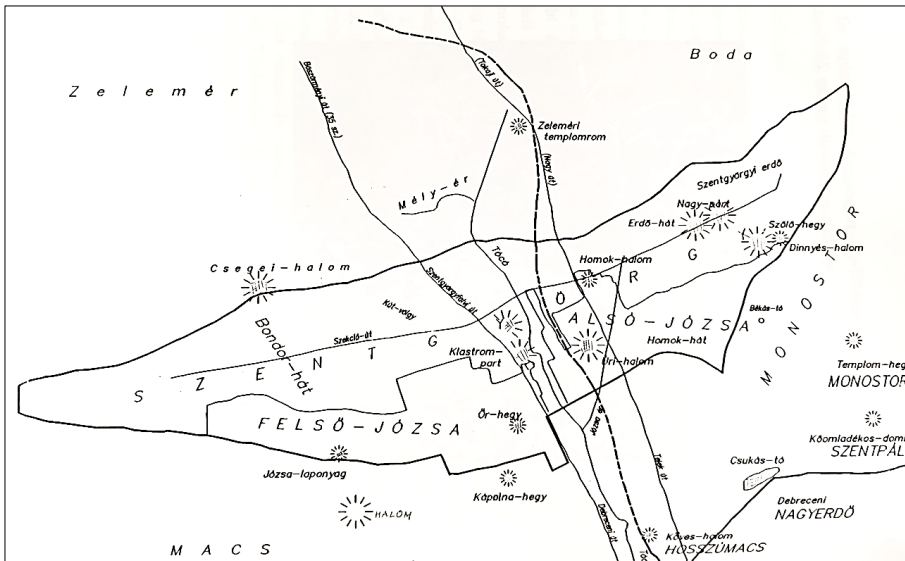
The purpose of the study is to present the inhabitants and living conditions of a once independent settlement that has now lost its independence and merged into a big city. The present location of Józsa was already known at the time of the Hungarian conquest, excavations prove that the place was inhabited, and even the remains of its church from this period (13th century) were unearthed. Later, the settlement was completely destroyed and became abandoned in the course of history. Over time, gardens were formed in the area, which later became a settlement, so the place was reorganized and became inhabited again. Two separate small villages were formed in accordance with the geographical conditions, which later merged into one large village due to their proximity. Debrecen had a significant impact on the development of its population, as the settlement was popular among people moving out of the city, and the proximity of Debrecen offered many opportunities for the locals as well. Its inhabitants mostly lived from agriculture, but they also worked in many areas of industry, according to the possibilities of the settlement. There are clear signs of a gradual economic restructuring in the examined period. According to religious affiliation, the majority of its inhabitants were Calvinists, followed by Roman Catholics. The increase in the size of the settlement, its infrastructural development, the increase in the number of dwellings and their improving facilities are clearly visible. The number and educational level of its population show a rising tendency. The examined period lasts until the settlement lost its independence, as Józsa was annexed to Debrecen in the early 1980s.

BEVEZETÉS

Józsa Debrecen része, azonban egykor önálló település volt. A település történetével foglalkozó írások egy része szerint nincs komoly történeti múltja a településnek. Napjainkra azonban az írott források alapján bebizonyosodott, hogy ez koránt sincs így, mivel már a honfoglalás korában is ismert területnek számított. A mai település helye legeltetésre, szántásra használt, később szőlővel

betelepített terület volt (a szőlő a település címerében is megjelenik). A nyugati, magasabban fekvő térszínen Felsőjózsa, míg a keleti alacsonyabb részen Alsójózsa jött létre. A két település később Józsa néven egyesült (1927), nagyközség lett, 1982-ben pedig közigazgatásilag Debrecenhez csatolták.

Józsa két településrésze ma is jól elkülöníthető, a település központján vezet át a 35-ös út, mely két részre osztja. Az út a település középkori nevének állít emléket (Szentgyörgyfalvi út). A település Debrecen központjától 10 km-re, Hajdúböszörménytől 10,8 km-re helyezkedik el. A 35-ös úton elhelyezett két településtábla közötti távolság kb. 1 km, azonban keresztirányban a település szélessége meghaladja a 7 km-t is. Vasúton is elérhető Józsa a Debrecen-Tiszalök vonal részeként. A tanulmány célja, hogy bemutassa az egykor önállóan működő, kezdetben két, majd egy településként létező Józsát. Megismerjük földrajzát és társadalmi-gazdasági folyamatait 1869 és 1980 között.

1. ábra: Józsa földrajza

Forrás: Doba Gy. (1995): Józsa földrajza, 1936, p.8.

1. JÓZSA TERMÉSZETFÖLDRAJZI SAJÁTOSSÁGAI

A zeleméri szántók déli részén több ágból összefolyó Tócsa-ér széles völgye két földrajzi tájegységet választ el egymástól: a tölgy és akácerdőkkel borított, homokbuckás Dél-Nyírséget és a termékeny lösz talajjal fedett Hajdúhátat. Józsa e két tájegység déli lejtőjén alakult ki. A településtől északra a felszín enyhén emelkedik, majd a zeleméri Mély-völgytől Böszörmény felé ismét lejt. A Tócsa

keleti partján, Alsójózsától északra és keletre összefüggő erdőségek állnak. Mind a felsőjózsai, mind az alsójózsai településrészt kisebb-nagyobb földhátak (partok) és lapos, völgszerű mélyedések (aljak) tagolják további, egymástól jól elkülönülő részekre (Lévai, 1995). Debrecen és Józsa felé a térszín 120-130 m magas hátba megy át, mely a Tóció vizenyős völgytalpára ereszkedik le. Ennek a hátának a Tóció felőli lejtősödésére épült a község Felsőjózsa nevű része. A Tóció 110 méter tengerszint feletti magasságú völgytalpától keletre ismét emelkedik a térszín, 130 méterig. E rendkívül lankás lejtősödésen terül el a község Alsójózsa nevű része (Doba, 1995).

A Tóciónak és egykori mellékvízének, a két ágból összefolyó Józsa-érnek a völgye több kisebb egységre tagolja a területet. A Tóciótól nyugatra elterülő felsőjózsai partszakasz mintegy 3 kilométeren át fokozatosan emelkedik, majd a Hortobágy felé lejt. Legmagasabb pontja a 166 m magas Csegei-halom. Ezt a kb. 8 négyzetkilométernyi területet is további völgyhajlatok szabdalják kisebb-nagyobb részekre. A legszembetűnőbbek a Tócióba torkolló Temető-alj és a zeleméri Mély-völgy. A Tóció és a Temető-alj közötti földháton, a Klastromparton állt a középkori Szentgyörgy település temploma, a Mély-ér és a Tóció összefolyásától délre pedig Debrecen környékének egyik legrégebb építménye, a zeleméri földvár látható. A Tóció és a nagyrészt már kiszáradt Józsa-ér nyugati völgye egy több száz méter széles, mintegy másfél km hosszú földhátat fog közre, melynek két kiemelkedő pontja van: a Lapos halom, ill. az Unoka-part. Mindkettő ősidők óta lakott hely (Lévai, 1995). A Tóció széles völgytalpon folyik zombékos, árokszerű medrében (Doba, 1995). A terület északi végén a Szentgyörgyi-homokhalom áll. Az alsójózsai Vénkert, Tuskóskert és Csúcs évszázadokkal ezelőtt még erdő borította vidék volt. Észak-déli irányú homokhátak és nedves talajú szélbarázdák tagolják kisebb részekre (1. ábra). A homok dombok közül kiemelkedik az erdei Nagy part (143 m) a Szőlő-hegy és a Dinnyés halom, a völgyek közül pedig a Medvés-alj (Lévai, 1995).

2. JÓZSA TELEPÜLÉSFEJLŐDÉSE

Józsán honfoglalás kori leleteket a település több pontján is találtak. A 900-as években a település léte régészetileg bizonyított. Feltehetően az 1200-as években épült fel a környék védőszentjéről, Szent György vértanúról elnevezett kőtemplom a Tóció melletti Klastromparton. A templom körül idővel jelentős település alakult ki. A település neve először 1234-ben fordul elő a Váradi Regestrumban (Lévai, 2003). Ebben az oklevélben Szentgyörgy falu neve nem fordul elő, de templomának és prédiójának (pusztájának) neve alapján azonosítható: „*ecclesia S. Georgij...de predio Iouse*” = Józsa prédiójának és Szent György egyháza (Lévai, 1981). A 14. század elején Szentgyörgy, mint településnév (possessio Zencgurg 'birtok', illetve terra Zengurg 'föld' és nem Macs, nem Kismacs) először 1304-ben tűnik fel (Lévai, 2003). Igaz, hogy csak

néhány négyzetkilométernyi területről van szó, de e terület helyneveinek vándoroltatási körzete Felső-Szabolcstól Nagyváradig, illetve egészen Kolozsvárig terjedt. A Debrecenről északnyugatra fekvő település (Szentgyörgy, 14. századi nevein Kismacs, Egyházasmacs, Egyházasszentgyörgy, ma Józsa) két történelmi vármegye (Bihar és Szabolcs) és két egyházmegye (a nagyváradai és az egri püspökség) egymást keresztező határain előbb négy részre szakítva, majd a terjeszkedő Debrecen és Hajdúböszörmény közé ékelődve vészelte át a történelem viharait. A falut már 1234 előtt kettéoszthatták (Lévai, 1981).

A mai Józsa területe a 14. században zálogjogon a debreceni Dózsa család kezén volt (Sári, 1995). 1415. évből fontos leírás maradt ránk arról a határjárásról, amely a Várdayak kérésére kellett, hogy megtörténjen a Zelemér és Szentgyörgy közötti birtokhatáron. Ebben a leírásban Mihálylaka (mai Alsójózsa) és Szentgyörgy (mai Felsőjózsa) neve már együtt fordul elő, 1415-ben tehát a mai Józsa-Szentgyörgy egységes birtokként a Várday család tulajdonában volt (Lévai, 2003). A 15. században Szentgyörgy mezővárosi ranggal rendelkezett (Doba, 1995), vásártartó hely volt, 1458-ban és 1461-ben országos vásárát is említik.

A 16. század közepe táján azonban már a környék egyik legkisebb falujának számított (Sári, 1995). 1549-ben tíz portát számlált és egészben a Várday család birtoka volt. A Várdayak után a Nyáriak, Becskeiek, Melithek és Jósak voltak a birtokosai, sőt a herceg Esterházy családé is volt. A 16. század végén Debrecen körüli, mintegy félszáz községgel együtt Szentgyörgy is eltűnt, pusztává lett (Doba, 1995). A 16. század utolsó negyedétől kezdte Debrecen határát bővíteni környékbeli elpusztult falvak területének bérelésével. Debrecen a szentgyörgyi pusztát a 17. század végéig részint haszonbérért, részint zálogjogon birtokolta.

Az 1770-1780 közötti időben az eddig pusztá legelőnek (kis részében szántónak) használt területet beültették szőlővel (Sári, 1995). Az első kéziratos térképek, amelyek 1794-ből maradtak ránk lakatlannak ábrázolják a környéket, bár debreceni gazdák 1723-tól már emeltek itt tanyaszerű szállásokat (Lévai, 1981). A II. József féle katonai térképen (1782-1785) a telek út két oldalát már szőlőskeretek szegélyezik (2. ábra), de a nevüket a térképen még nem jelölik. Az első letelepülők már állandó lakásaikat az egyes parcellákra építették. A Józsa-Szentgyörgyi kertekbe meginduló kitelepedésről Debrecen városa irataiból értesülünk (Sári, 1995). 1825-ből adatunk van arra, hogy sok olyan debreceni is kiköltözött a józsai szőlőskertbe, akinek háza volt bent a városban (Módy, 1972). Az 1850 előtti években mind közigazgatási, mind adóügyi tekintetben Böszörményhez tartozott, 1850-ben azonban ideiglenesen Debrecenhez csatolták – Józsa, mint adózási tekintetben a városhoz tartozó telep. Józsa önálló községgé alakulása előtt egyházszervezetileg, adózási illetően, sőt „hadkötelesek kiállítására tekintetében” is Debrecen városhoz tartozott, közigazgatásilag pedig Böszörményhez (Sári, 1995). Lakosai, valamint a környék lakossága

szentgyörgyi Alsó- és Felsőjózsa-kertnek hívta¹ (Doba, 1995). A magyarországi második katonai felmérés térképén (1819-1869) (3. ábra) a formálódó településrészek már jól láthatóak. 1876-ban következett be a józsai kertség önálló községgé alakítása. A Tóció két oldalán fekvő települések kisközséggé szerveződtek Alsójózsa és Felsőjózsa néven. 1876-ban megalakult Hajdúvármegye, a Szabolcs megyéből idecsatolt kilenc község mellett szintén Hajdú megye közigazgatási egységébe került Alsójózsa és Felsőjózsa (Módy, 1972).

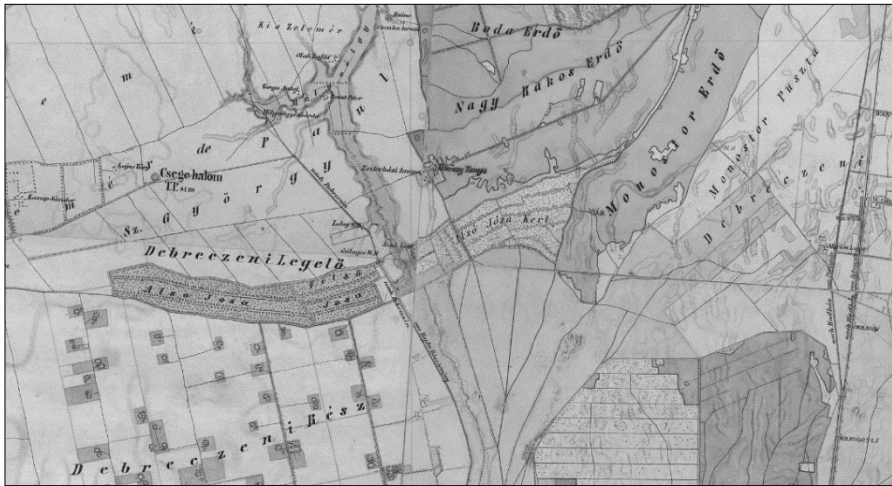
2. ábra: Józsa település egykori környezete az első magyarországi katonai felmérés (1782-1785) térképén

Forrás: <https://maps.arcanum.com/hu/map/firstsurvey-hungary>

---

¹ Vályi András királyi magyar universitásbéli professzor által készített Magyarországnak leírása c. könyv 1799-ben Budán kiadott harmadik kötetében egy pár szavas bejegyzést találunk: „SZENT GYÖRGY, Szabad pusztá, Szabolcs Várm.”. Az 1863. évi Magyarország Helynévtára szintén Szentgyörgyről tesz említést H.Böszörmény mellett, mely akkor Szabolcs vármegye nádudvari járásában volt nyilvántartva. A lélekszáma 7 volt. Az 1873-ban kiadott A Magyar Korona Országainak Helységnevtára Józsa (Alsó-) telep és Józsa (Felső-) telepként tesz említést, melyek Szabolcs vármegye nádudvari közép járásához tartoztak. Az előbbi 389 kat. hold, míg az utóbbi 2.378 kat. hold területtel. Az 1892-ben kiadott A Magyar Korona Országainak Helységnevtára már Alsó-Józsáról és Felső-Józsáról ír, mindkettőről Hajdú vármegyében a balmazújvárosi járásban. Tartalmazza az 1890-es népszámlálás eredményeit is (Alsó-Józsa 869 fő, Felső-Józsa 1.906 fő). 1907-ben A Magyar Szent Korona Országainak Helységnevtára Alsójózsáról (298 kat.hold) és Felsőjózsáról (2.336 kat. hold) ír, melyek Hajdú vármegyében a Hajdúböszörményi járásban találhatóak.

1927-ben a belügyminisztérium elrendelte a kisközségek egyesítését, így a két kisközség ezzel Józsa néven nagyközséggé lett (Sári, 1995). Az 1940-ben kiadott Debrecen szabad királyi város és Hajdú vármegye c. szociográfiai adattár Józsaival kapcsolatban megjegyzi, hogy közfürdővel felszerelt egészségháza, mozgóképszínháza, villanyvilágítása², vasúti megállója volt. Református és római katolikus elemi iskola szolgálta a közművelődést (Csobán, 1940). Józsa lakossága 1981-ben népszavazáson döntött a Debrecenhez való csatlakozásról, a lakosság a városi élet előnyeiben is bízva szavazta meg a várossal való egyesülést.

3. ábra: Józsa elhelyezkedése a magyarországi második katonai felmérés (1819-1869) térképén

Forrás: <https://maps.arcanum.com/hu/map/secondsurvey-hungary>

3. JÓZSA TÁRSADALMI-GAZDASÁGI FEJLŐDÉSE 1869-1980

A 18. század elején a mai Józsa területe még teljesen lakatlan volt, a másfél százados török pusztítás után a Debrecenbe vezető útmelletti csárdák sem épültek fel. A területet a két szomszédos város polgárai bérelték hol zálogjogon, hol haszonbérletben. Józsa-Szentgyörgy település a 18-19. században magánföldesúri tulajdonban levő szőlőskertekből (kertségekből) fejlődött önálló községgé (Lévai, 1995). Az első betelepülők a 18. század végén jelentek meg a szőlőskertekben, de számuk a következő század elején sem lehetett nagy.

² Az 1937-ben kiadott Hajdúvármegye és Debrecen szabad királyi város adattára c. kiadvány Józsaival kapcsolatban többek közt megjegyzi, hogy a villanyvilágítást 1931-ben vezették be a községbe.

Többségében Debrecenből költöztek ki, de kisebb számban böszörményiek és újvárosiak is választották a józsai kertséget (Sári, 1995).

3.1. JÓZSA TÁRSADALMI VÁLTOZÁSAI

A 18. század végén benépesült település lakosainak túlnyomó része földművelésből élt, fő jövedelmi forrásuk a gyümölcs- és zöldségtermesztés, állattenyésztés volt (Csobán, 1940). A földművesekből és napszámosokból állók rétege az összes kereső lakosságon belül is döntő súlyú volt (Sári, 1995). Az 1876-ban bekövetkezett józsai kertség önálló községgé alakítását követően megnövekedett a betelepülők száma is, akik szülőhelyüket elhagyva, a debreceni munkaalkalomhoz közel igyekeztek a városnál olcsóbb és régi életmódjukhoz közelebb álló lakhelyet találni (Szűcs, 1972).

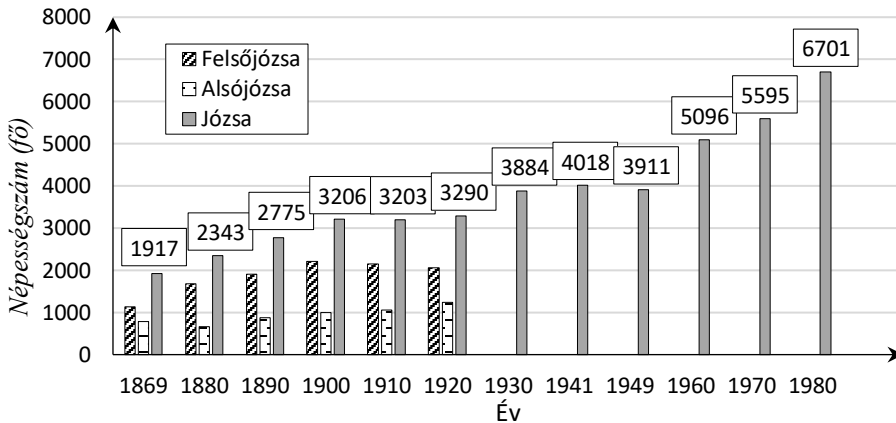
3.1.1. Népeségyszám változása

Józsa népeségyszám változását vizsgálva megállapítható, hogy 1869-ben még a kétezer főt sem érte el a népeség száma, azonban tízévente lassú növekedés tapasztalható, s a századfordulóra már a háromezret is meghaladta (4. ábra), melynek oka a természetes szaporodás mellett az odaköltözés is volt. Az 1920-ig lakosságszámbeli stagnálás (Alsójózsa lakosainak száma növekedett, Felsőjózsaé viszont csökkent) egyik lehetséges indoka a kevés rendelkezésre álló földterület is lehetett, hisz a település külterület híján nem tudott kellő megélhetést biztosítani. Az 1920-1949 közötti több évtizednyi stagnáló időszakot követően, háborús időszak következett, s ekkor természetesnek vehető a népeségcsökkenés. Az 1960-as évektől kezdve azonban folyamatos népeségnövekedés tapasztalható. A népeségyszámra vonatkozó elemzést a mindenkori népszámlálási adatokra alapozva végeztem, mely alapján megállapítható, hogy a századfordulón (1900) Józsa lakossága 3.206 fő volt (Alsójózsa népesége 995 fő, míg Felsőjózsaé 2.211 fő). A nemek megoszlása szerint 1.573 fő férfi és 1.633 fő nő élt ekkor a településen.

1910-re a népeségyszám stagnált, vagyis 3.203 fő. A jelenlévő népeség mellett az is tudott volt, hogy 1900-ban 2 fő, 1910-ben 5 fő külföldön, távol volt. 1920-ban a két település (Alsójózsa és Felsőjózsa) népeségét együttvéve 3.290 fő volt, míg 1930-ban az össznépesége 3.884 főt számlált. 1921-1930 közötti időszakban a településen mért tényleges szaporodás +594 fő volt. Ez a természetes szaporodásnak (+582 fő) és az odavándorlásnak (+12 fő) köszönhető. Az 1900-1930 közötti népeség kor szerinti megoszlása az 5. ábrán látható. 1941-re Józsa népeségyszáma elérte a 4.018 főt. 1949-ben Józsa népsűrűsége 258,3 (1 km²-re), népeségyszáma pedig 3.911 fő volt (-107 fő), a település népesége csökkent, melynek egyik fő okozója a háborús időszak volt. Ekkor 3.762-en belterületen (a népeség 96,2%-a) laktak, míg 149 fő (3,8%) külterületen élt. 1960-ban Józsa népesége átlépte az ötezer főt (5.096 fő). A lakosságszám

emelkedést mutatott (+1.185 fő), mely inkább a természetes szaporodásnak és csak csekély mértékben a bevándorlásnak köszönhető. 1970-ben a település lakóinak száma 5.595 fő, míg 1980-ban Józsa lakosainak száma 6.701 fő, vagyis tovább növekedett a népességszám (+1.106 fő). A gyarapodás döntően a betelepülők számának emelkedéséből fakadt. A nemek részletes megoszlása korcsoportonként az 1941-es évtől 1980-ig a 6. ábrán, a népességnövekedés mértéke az 1. táblázatban látható.

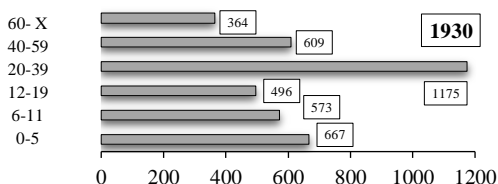
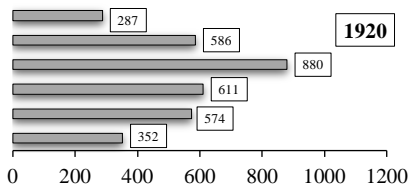
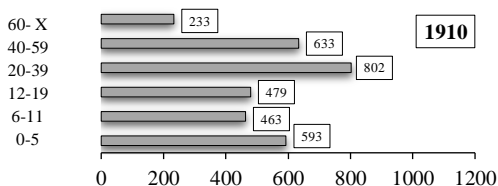
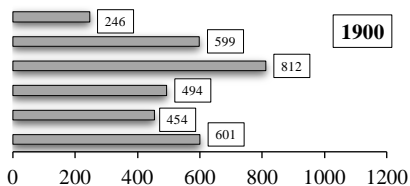
4. ábra: Józsa népességszáma (1869-1980)

Forrás: KSH adatai alapján saját szerkesztés

1. táblázat: Józsa népessége, fő (bázisviszonyszám, 1869=100%), (1869-1980)

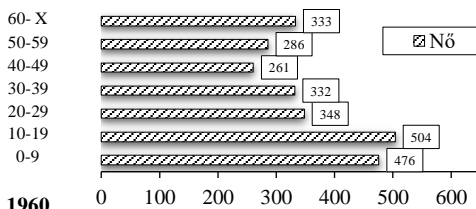
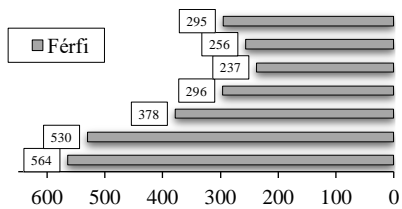
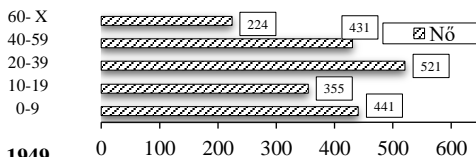
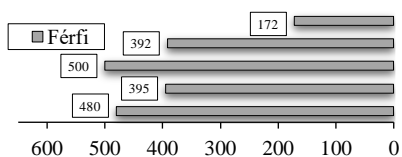
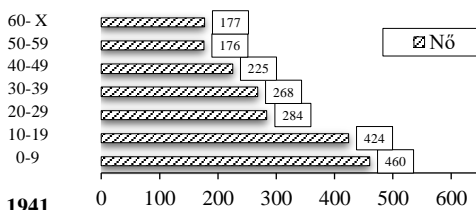
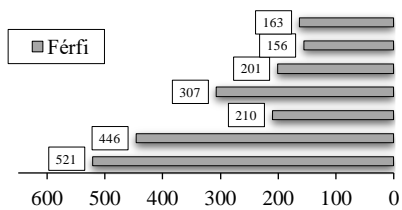
Év	Józsa		Felsőjózsa		Alsójózsa	
	fő	%	fő	%	fő	%
1869	1.917	100,00	1.128	100,00	789	100,00
1880	2.343	122,22	1.676	148,58	667	84,54
1890	2.775	144,76	1.906	168,97	869	110,14
1900	3.206	167,24	2.211	196,01	995	126,11
1910	3.203	167,08	2.147	190,34	1.056	133,84
1920	3.290	171,62	2.058	182,45	1.232	156,15
1930	3.884	202,61				
1941	4.018	209,60				
1949	3.911	204,02				
1960	5.096	265,83				
1970	5.595	291,86				
1980	6.701	349,56				

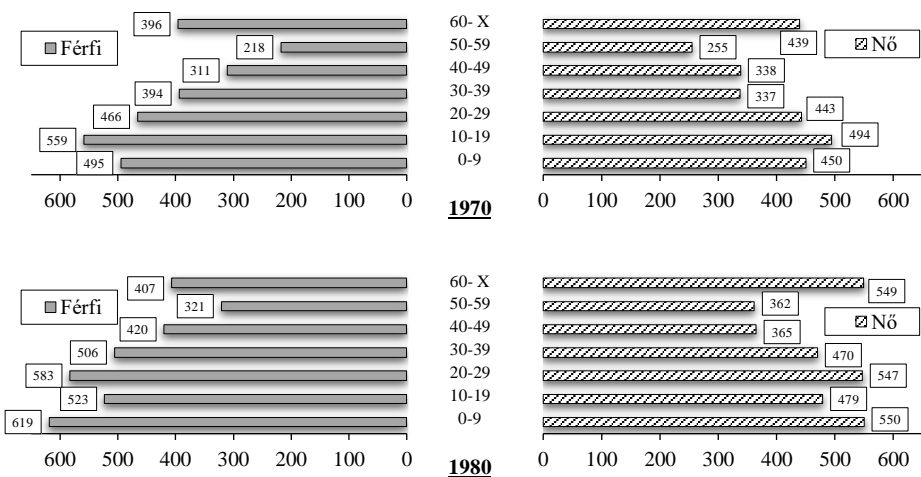
Forrás: KSH adatok alapján saját szerkesztés, saját számítás

5. ábra: Józsa össznépessége korcsoport szerint (1900-1930)

Forrás: KSH népszámlálási adatai alapján, saját számítás, saját szerkesztés

6. ábra: Józsa népessége nemek és korcsoport szerint (1941-1980)

Forrás: KSH népszámlálási adatai alapján, saját számítás, saját szerkesztés

3.1.2. Józsa lakosságának vallásfelekezeti megoszlása

A józsai népesség vallási felekezet szerinti hovatartozása az 1869. évi népszámlálástól 1949. évi népszámlálásig áll rendelkezésünkre (2. táblázat), illetve ismert még 1949. évi népszámlálás során közölt százalékos megoszlás (1949-ben: római katolikus 24,4%, görög katolikus 2,4%, református 72,7%, egyéb 0,5%). Az adatokból látható, hogy a vizsgálat alá vont időszakban a településen a református felekezet hívei voltak többségben, akiket a római katolikusok követtek. Református templom kettő is található Józsán. A Felsőjózsán működő egyházközséget 1880-ban alapították, templomukat 1895-ben szentelték fel. Az alsójózsai református templom alapkövét 1900-ban tették le és 1902-ben szentelték fel.

A település római katolikus temploma (Felsőjózsán) a Szent Család tiszteletére 1894-ben épült. A középkorban létezett Szent György templom a 12-13. század fordulóján épült a Tóció-patak és a Szil-völgy által határolt ún. Klastrom-parton egy honfoglalás kori magyar temető területén. A Várad Regestrum már 1234-ben említést tesz a területen Szent György-kápolnáról (Capella Sancti Georgii). Az egykori templom egy hajóból és a szentélyből állt, falait támfalakkal erősítették meg, tornya nem volt. A település az 1594. évi krími tatár támadás után hanyatlásnak indult, elnéptelenedett, a templom rommá vált (Internet₁).

2. táblázat: Józsa népességének száma és aránya vallás szerint (1869-1941)

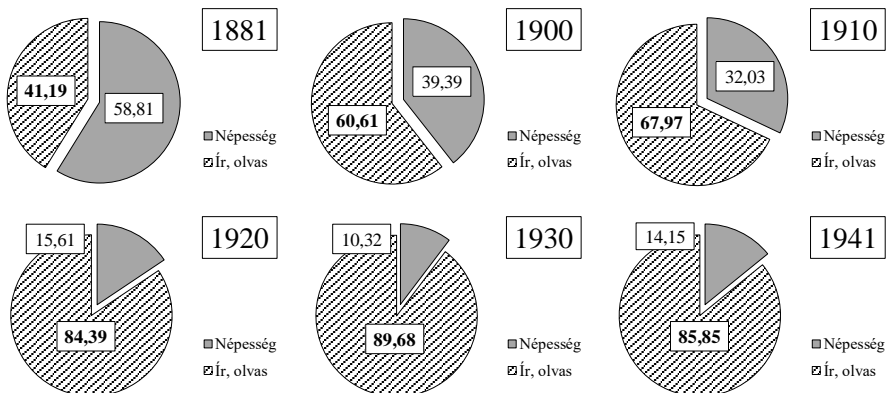
Év		Római katolikus	Görög katolikus	Görög keleti	Unitárius	Ágostoni hitv. ev.	Református	Izraelita	Egyéb	Összesen
1869	fő	177	22	–	–	–	1.692	26	–	1.917
	%	9,23	1,15	–	–	–	88,26	1,36	–	
1881	fő	354	49	–	–	–	1.894	45	1	2.343
	%	15,11	2,09	–	–	–	80,84	1,92	0,04	
1892	fő	409	53	–	–	–	2.203	110	–	2.775
	%	14,74	1,91	–	–	–	79,39	3,96	–	
1900	fő	670	49	2	–	–	2.387	98	–	3.206
	%	20,90	1,53	0,06	–	–	74,45	3,06	–	
1910	fő	632	78	1	2	–	2.404	86	–	3.203
	%	19,73	2,44	0,03	0,06	–	75,06	2,68	–	
1920	fő	752	89	1	–	7	2.400	39	2	3.290
	%	22,86	2,71	0,03	–	0,21	72,95	1,18	0,06	
1930	fő	927	128	3	–	4	2.788	31	3	3.884
	%	23,87	3,29	0,08	–	0,10	71,78	0,80	0,08	
1941	fő	918	136	3	–	3	2.908	46	4	4.018
	%	22,85	3,39	0,07	–	0,07	72,37	1,15	0,10	
1949	fő	954	94	–	–	–	2.843	–	20	3.911
	%	24,40	2,40	–	–	–	72,70	–	0,50	

Forrás: KSH adatok alapján saját számítás, saját szerkesztés

3.1.3. Józsa népességének iskolázottsága (1881-1980)

Józsan oktatási intézmények már a 19. század közepétől működtek³. Az 1881-es évektől a társadalomban az írni, olvasni tudás képességét már felmérték (7. ábra). A településen élő 6 éves és idősebb népesség körében folyamatosan emelkedő tendencia látszik. Míg 1881-ben csak a népesség 41,19%-a tudott írni, olvasni, addig 1930-re ez az arány majdnem 90%-ra tehető, azonban 1941-re egy kisebb mértékű visszaesés figyelhető meg. 1949-ben ez az arány már 91%.

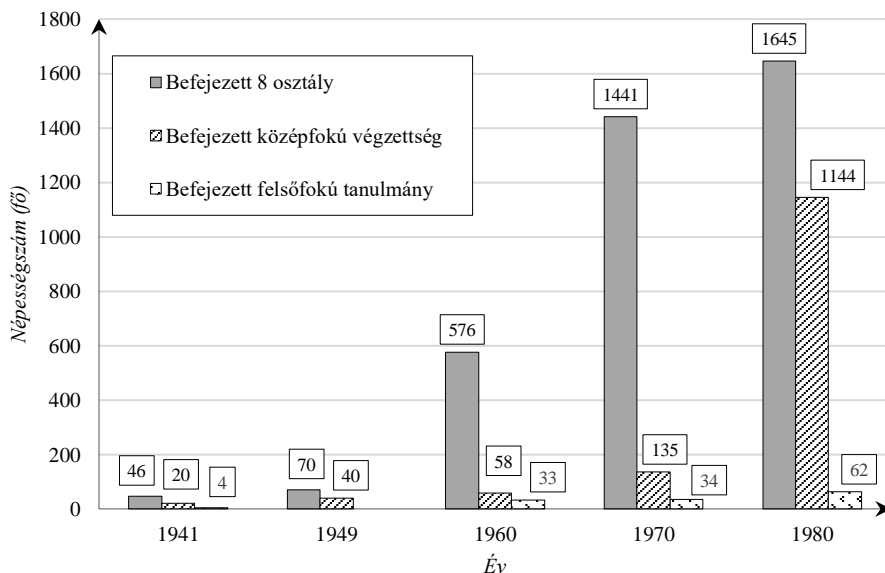
³ Józsan a református egyház Alsójózsai és Felsőjózsai református elemi iskolákat nyitott 1860-ban, a Római katolikus elemi iskola pedig 1871-ben kezdte meg működését (Lévai, 1996). A ma is működő két általános iskola pedig az 1955-ben felavatott Alsójózsai Általános Iskola (Lórántffy Zsuzsanna Általános Iskola) és az 1984-ben átadott Gönczy Pál Általános Iskolát Felsőjózsán. Napjainkban pedig megkezdődött Alsójózsán az új római katolikus általános iskola építése. Óvodák tekintetében Józsan 1948 óta működik az Alsójózsai Kerekerdő Óvoda, 1984 óta a Debreceni Gönczy Pál utcai Óvoda Felsőjózsán, 2021 óta pedig a Szent József Katolikus óvoda Alsójózsán.

7. ábra: Józsa írni, olvasni tudó népessége a 6 éves és idősebb népessége közül (%), (1881-1941)

Forrás: KSH adatok alapján saját számítás, saját szerkesztés

1941-től a részletesebb adatok kapcsán egy növekvő tendencia figyelhető meg a népesség iskolázottságával kapcsolatban (8. ábra). Míg 1941-ben a 6 éves és idősebb népesség köréből csupán 1,35 %-a rendelkezett befejezett 8 osztállyal (46 fő), 0,58 % befejezett középfokú- (20 fő) és 0,12%-a befejezett felsőfokú tanulmányokkal (4 fő). Ekkor még a lakosság meghatározó hányada 14,15%-a írni, olvasni nem tudott (478 fő). 1960-ban a 8 osztályt végzettek száma több mint tizenkétszeresére nőtt és felsőfokú tanulmányokkal is egyre többen rendelkeztek. Az 1970-es, 80-as években a 8 osztályt végzettek körében további nagyarányú növekedés tapasztalható, míg 1980-ra ez a befejezett középfokú végzettség esetében is kimutatható.

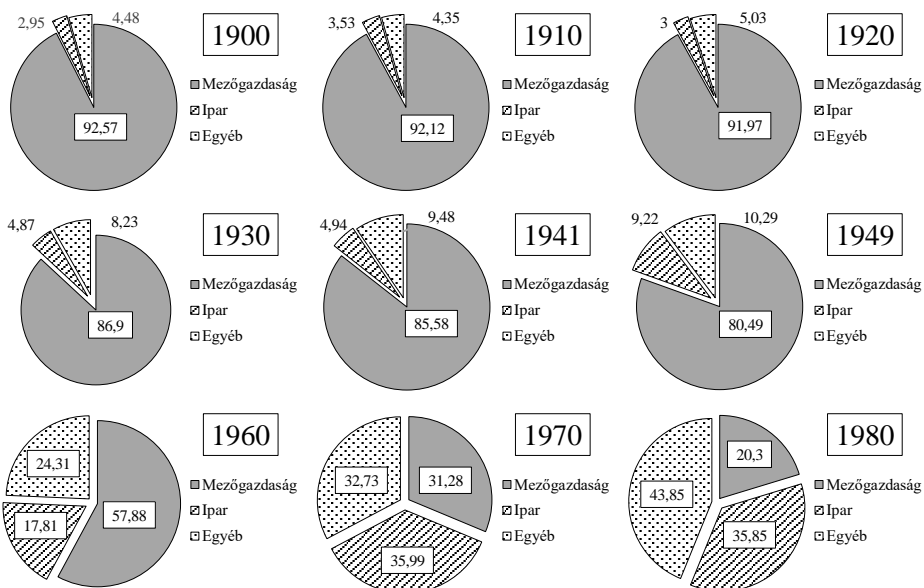

8. ábra: Józsa népességének iskolázottsága (1941-1980)

Forrás: KSH adatok alapján saját szerkesztés

3.1.4. Józsa népességének foglalkoztatottsági adatai (1900-1980)

A település foglalkoztatottsági adatait tanulmányozva megállapítható, hogy kezdetektől fogva a mezőgazdaság meghatározó szerepet játszott a település életében, mivel az aktív keresők döntő többsége ebben az ágazatban dolgozott. A megtermelt áruk értékesítésében és különböző árucikkek beszerzésében a város közelsége nagy szerepet játszott, mindemellett munkalehetőséget is kínált. Debrecen városában élő szegényebb néprétegek pedig olcsóbb megélhetéssel kecsegtető lehetőséget láttak a településre való kiköltözésben. Józsan egyértelműen jól nyomon követhető foglalkozási átrétegződés zajlott le (9. ábra) a 20. század második felétől. A primer szektor, vagyis a mezőgazdaság térvesztése az aktív munkavállalók körében igen látványos már az 1960-as évektől. Míg 1900-ban az aktív keresők 92,57%-a dolgozott a mezőgazdaságban, addig az 1960-as évektől csökkenésnek indult és 1980-ban már csak az aktív keresők 20,3%-a vállalt munkát ebben az ágazatban.

9. ábra: Józsa aktív keresőinek megoszlása (%), (1900-1980)

Forrás: KSH adatok alapján saját számítás, saját szerkesztés

Az 1900-as években a népesség aktív keresőinek aránya 36,93%, míg az eltartottak aránya 63,07% volt, mely a vizsgált időszak végére (1980) 10 % körüli növekedés mutatott az aktív munkavállalók és ugyanennyi csökkenést az eltartottak és inaktívak körében (3. táblázat).

3. táblázat: Az aktív és inaktív keresők, illetve az eltartottak száma és megoszlása Józsan (1900-1980)

Év	Összesen		Aktív		Inaktív		Eltartott	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
1900	3.206	100,00	1.184	36,93	–	–	2.022	63,07
1910	3.203	100,00	1.219	38,06	–	–	1.984	61,94
1920	3.290	100,00	1.431	43,50	–	–	1.859	56,50
1930	3.884	100,00	1.581	40,70	–	–	2.303	59,30
1941	4.018	100,00	1.782	44,35	–	–	2.236	55,65
1949	3.911	100,00	1.594	40,76	–	–	2.317	59,24
1960	5.096	100,00	2.369	46,49	–	–	2.727	53,51
1970	5.595	100,00	2.417	43,20	554	9,90	2.624	46,90
1980	6.701	100,00	3.163	47,20	1.075	16,04	2.463	36,76

Forrás: KSH adatok alapján saját szerkesztés, saját számítás

4. táblázat: Az aktív keresők foglalkoztatottsági ág szerint (1900-1980)

Év	Összes aktív kereső	Mezőgazdaság, kertészet, őstermelés		Ipar, építőipar		Kereskedelem és hitel		Közlekedés		Közszolgálat és szabadfoglalkozású		Egyéb	
		fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
1900	1.184	1.096	92,57	35	2,95	15	1,27	2	0,17	20	1,69	16	1,35
1910	1.219	1.123	92,12	43	3,53	14	1,15	5	0,41	21	1,72	13	1,07
1920	1.431	1.316	91,96	43	3,00	17	1,19	9	0,63	12	0,84	34	2,38
1930	1.581	1.374	86,91	77	4,87	24	1,52	15	0,95	28	1,77	63	3,98
1941	1.782	1.525	85,58	88	4,94	36	2,02	29	1,63	44	2,47	60	3,36
1949	1.594	1.283	80,49	147	9,22	19	1,19	36	2,26	48	3,01	61	3,83
1960	2.369	1.371	57,88	422	17,81	88	3,71	227	9,58	–	–	261	11,02
1970	2.417	756	31,28	870	35,99	220	9,10	254	10,51	–	–	317	13,12
1980	3.163	642	20,30	1.134	35,85	357	11,29	347	10,97	–	–	683	21,59

Forrás: KSH adatok alapján saját számítás, saját szerkesztés

A településen élők közül az aktív keresőket ágazati szinten megvizsgálva megállapítható, hogy a döntő szerepet játszó mezőgazdasági ágazatban bekövetkezett csökkenésük üteme és mértéke is jól látható 1900 és 1980 között (4. táblázat). Ezzel egyidőben az ipar és építőipar, a kereskedelem és közlekedés, illetve egyéb ágazatokban jelentős növekedés tapasztalható. A mezőgazdasági foglalkoztatottak – akik meghatározó szerepet játszottak a vizsgált időszak népességében – többsége az ágazatban a fizikai munkát végző emberek közül kerültek ki (5. táblázat).

5. táblázat: A mezőgazdaságban aktív foglalkoztatottak megoszlása Józsan (1900-1980)

Év	Összes aktív kereső	Östermelés		Mezőgazdaság és kertészet; erdőgazdálkodás; vízgazdálkodás									
				kisbirtokos, bérlő		kisbirtokos, napszámos, földműves, kertész		segítő családtag		tisztviselő, szellemi foglalkozású		cseléd, munkás, alkalmazott	
				fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
1900	1.096	2	0,18	21	1,92	332	30,29	118	10,77	3	0,27	620	56,57
1910	1.123	5	0,45	5	0,45	49	4,36	39	3,47	2	0,18	1.023	91,09
1920	1.316	2	0,15	117	8,89	–	–	91	6,91	2	0,15	1.104	83,90
1930	1.374	3	0,22	289	21,03	6	0,44	146	10,63	1	0,07	929	67,61
1941	1.525	–	–	382	25,00	–	–	249	16,38	–	–	894	58,62
1949	1.283	–	–	702	54,72	–	–	432	33,67	–	–	149	11,61
1960	1.371	–	–	545	39,75	–	–	487	35,52	7	0,51	332	24,22
1970	756	–	–	–	–	–	–	136	17,99	22	2,91	598	79,10
1980	642	–	–	–	–	–	–	113	17,60	27	4,21	502	78,19

Forrás: KSH adatok alapján saját számítás, saját szerkesztés

3.2. JÓZSA TELEPÜLÉSKÉPE

A szőlőföld telkenként való kiosztása már a 18. század végén megtörténhetett. A letelepedés már ekkor megindult, hiszen az első lakók már állandó lakásaikat az egyes parcellákra építették, ezt mutatja a falu jellegzetes arculata is (Sári, 1995). Józsa kialakulásakor a felsőjózsai része egyutcás település, ugyanis hosszú, keskeny szalag formájában nyúlik el kelet-nyugati irányba, s keleten a Debrecen-hajdúböszörményi országútra támaszkodik. Ezen országútra merőlegesen nyugat-keleti irányba húzódik a községnek három utcája, amely további utcákra ágazik szét. Az 1898-as kataszteri térképen a település több utcája meg van jelölve (10. ábra). A község alsójózsai része szintén hosszan nyúlik el kelet-északkeleti irányban. Nyugati része keskeny szalag formájú, keleten azonban legyező-szerűen kiszélesedik. Józsa hossz tengelye mentén nyugat-keleti irányba terjeszkedett (Doba, 1995).

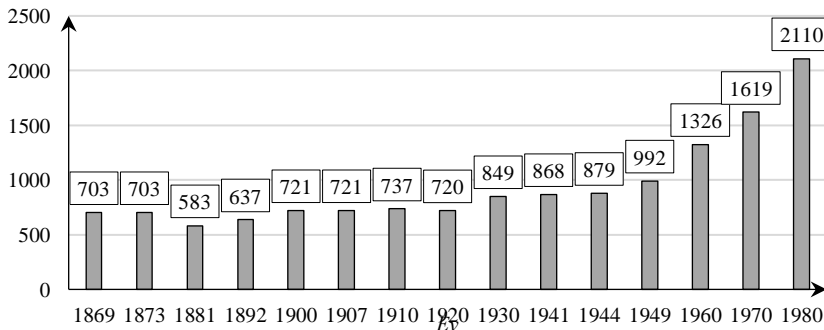

10. ábra: Részlet Józsa településéről

Forrás: Habsburg Birodalom kataszteri térképe (XIX. század)

3.2.1. Az épített környezet változása

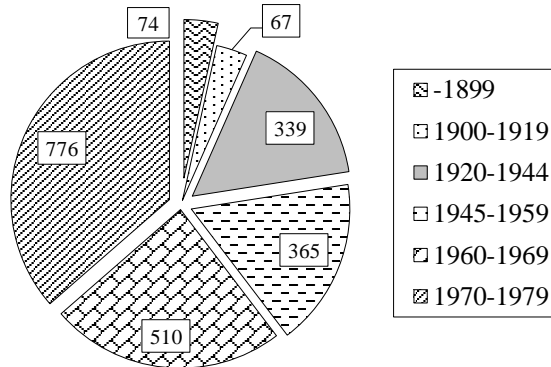
Józsa késői létrejötte jónéhány problémát is jelentett. Számos olyan létesítményt kellett aránylag rövid idő alatt pótolni (község háza, jegyzőilak, iskolák, tanítói lakások, templomok építése), amelyek a községi létnek az adott időben elengedhetetlen feltételei voltak, s más települések ezeket az előző századokban már jórészt megvalósították, de Józsa ilyenekkel 1872-ig nem rendelkezett (Szűcs, 1972). A lakóházak számának növekedésében is csak lassú fejlődés volt megfigyelhető (11. ábra). 1869-ben 703 lakóház volt a településen, mely idővel nem gyarapodott, hanem csökkent. A 19. század végétől lassú emelkedésnek indult, majd egy stagnálás következett. 1920-tól kezdve a földbirtok-reform kapcsán nyert lendületet a fejlődése, amikor földet és házhelyet osztottak. A házak számában érdemi változás azonban csak a második világháborút követő időszakban történt.

11. ábra: Józsa lakóházainak száma (1869-1980)

Forrás: KSH adatok alapján saját szerkesztés

Az 1980-as népszámlálás során felmért adatok azt mutatták, hogy a Józsan lévő lakások döntő többsége az 1960-as és 1970-es években épült, azonban még mindig megtalálhatóak voltak a múlt században épült lakóházak is (12. ábra).

12. ábra: A Józsan lévő lakások építési év szerint

Forrás: 1980. évi Népszámlálás, KSH adatok alapján saját szerkesztés

3.2.2. A lakóépületek és lakások főbb adatai (1900-1980)

A lakóházak a szalagtelkes falvakban – mint amilyen Józsa is – egy vagy kétablakos végével néznek az utca felé, ajtajuk pedig a ház hosszanti oldalán az udvar felé tekint. A terület hiánya okozta az udvarok kicsinységét is, egy-egy családnak egész földbirtoka nagyon apró volt, ami az udvar mögött húzódott, ezért igyekeztek mindent kihasználni a termelés számára (Sári, 1995). A házakra vonatkozó részletesebb információk a 20. század elejétől (6. táblázat), a felszereltségre vonatkozó adatok pedig a század közepétől ismeretesek (7. táblázat) melyből képet kaphatunk a házak és lakások felszereltségéről, komfortfokozatáról, így az emberek életkörülményeiről is. A vizsgált időszakban a józσαι lakóházak mindegyike földszintes volt, csupán 1980-ban jegyezték fel egy emeletes házat.

6. táblázat: Lakóházak adatai Józsnán (1900-1980)

Év	kőből vagy téglából	kő- vagy tégla- alappal vályogból vagy sárból	vályogból vagy sárból	fából vagy más anyagból	cserép- , pala- , bádog-	zsindey, deszka	nád- , zsup	egyéb	Összesen
1900	7	17	697	–	18	56	647	–	721
1910	9	21	704	3	61	48	628	–	737
1920	20	236	451	13	136	42	542	–	720
1930	18	172	642	17	417	9	423	–	849
1941	20	243	602	3	492	3	372	1	868
1949	44	413	527	8	687	–	305	–	992
1960	73	913	337	3	1.125	–	188	13	1.326
1970	239	1.249	127	4	–	–	–	–	1.619
1980	–	–	–	–	–	–	–	–	2.110

Forrás: KSH adatai alapján saját számítás, saját szerkesztés

7. táblázat: A józsnai lakóházak és lakások főbb adatai (1941-1980)

Év	Lakóház						Lakás					
	Összesen	1 lakásos	2 és több lakásos	Víznyerési lehetőség	Villany	Közesatoma	Összesen	Vízvezeték	Villany	Gáz	Közesatoma	Helyiségek száma
1941	868	778	89	604	39	–	1.023	3	46	–	–	2.831
1949	993	971	21	775	–	–	1.025	–	78	–	–	2.868
1960	1.326	1.306	20	1.051	728	1	1.356	2	759	–	–	4.188
1970	1.619	1.593	26	131	1.475	42	1.658	49	1.513	593	46	6.257
1980	2.110	2.098	12	431	n.a.	n.a.	2.131	1.032	2.091	1.670	1.095	10.853

Forrás: KSH adatai alapján saját számítás, saját szerkesztés

3.3. JÓZSA GAZDASÁGI FEJLŐDÉSE

Józsa gazdasága a 18. században a település méretei miatt nem bírt nagy volumennel. A foglalkoztatottak adataiból látható, hogy elsősorban a mezőgazdaság játszotta a legfontosabb szerepet, illetve Debrecen városa biztosította mind a megélhetést, mind a gazdaság háttérét.

3.3.1. Mezőgazdaság

Az 1872-ben önálló községgé nyilvánított Felsőjózsaéhoz, amely megalakulásakor mindössze 320 kat. hold együttes határral és belsősséggel rendelkezett, 1877-ben hozzácsatolták Szentgyörgypusztát a maga 1.972 kat. hold területével, majd a két Józsa egyesítésekor (1927) az Alsójózsa 298 kat. holdnyi határa alkotta az előzőekkel együtt Józsa területét, s ez kiegészült még néhány holddal a debreceni határból, mely így 1935-re 2.631 kat. holdra egészült ki. Józsa – a többi környező településhez képest – kis határral rendelkezett, mely a község aránylag késői létrejöttével magyarázható (Szűcs, 1972). A településen rendelkezésére álló földterület megoszlását vizsgálva a 19. század végétől a 20. század közepéig (8. táblázat) elmondható, hogy a mezőgazdasági területek (átlagosan, 70 évet vizsgálva) 80% fölötti részét a szántó területek tették ki (13. ábra). A szőlő is meghatározó szerepet játszott a település életében, sőt kialakulásában is, így átlagosan 14% arányban jelen volt a település gazdálkodásában. A mezőgazdasági területeken kívül az erdőszűlt terület aránya volt a legmagasabb, átlagosan 20%-ot jelentett Józsa összes területéből.

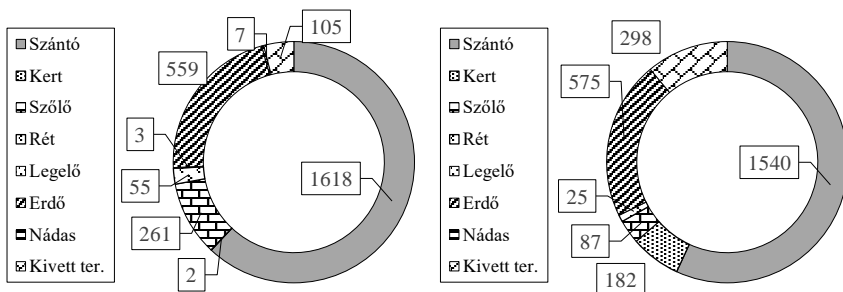
8. táblázat: A földterület megoszlása Józsan a művelési ágak szerint

(1895-1966)

Év	Szántó	Kert, gyümölcsös	Szőlő	Rét	Legelő	Mg- terület	Erdő	Nádas	Műv. alól kivett terület	Összesen
1895	1.618	2	261	55	3	1.939	559	7	105	2.610
1913	1.725	16	182	54	9	1.986	524	7	114	2.631
1935	1.855	19	53	54	10	1.991	523	7	110	2.631
1962	1.538	128	103	25	25	1.819	564	–	324	2.707
1966	1.540	182	87	25	–	1.834	575	–	298	2.707

Forrás: KSH adatok alapján saját szerkesztés

Néhány év, illetve évtized vizsgálatát követően (9. táblázat), megállapíthatjuk, hogy a főbb mezőgazdasági növények vetésterülete közül kiemelkedik a búza és a kukorica jelentősége. A haszonállatok számának alakulását a 10. táblázat mutatja be.

13. ábra: A józsai földbirtokok művelési ágak szerinti megoszlása (kat. hold)

(1985, 1966), Forrás: KSH adatok alapján saját szerkesztés

9. táblázat: A főbb növények vetésterületének alakulása Józsaán (1936-1962)

Év	Gabonafélék					Kuko- rica	Hüvelyesek			Ipari növények				
	Búza	Rozs	Őszi árpa	Tavaszi árpa	Zab		Borsó	Bab	Lenese	Cukorrépa	Dohány	Napra- forgó	Mák	Egyéb
	(hektár)													
1936	377	55	9	35	7	242	–	–	29	34	61	–	29	–
1937	378	28	6	45	4	284	–	–	–	25	60	–	35	1
1938	326	43	4	68	4	289	–	1	–	41	61	1	28	–
1948	236	46	–	32	–	318	–	3	–	86	14	6	9	–
1962	170	16	61	–	–	356	58	–	–	39	4	15	–	3
Év	Takarmánynövények						Burgonya	Zöldségfélék					Egyéb növé- nyek	Összesen
	Lucerna	Vörös- here	Zabosbük- kőny	Csala- mádé- silókuko- rica	Takarmányr- épa	Egyéb		Zöldbor- só	Sárgadinnye	Görög- dímye	Egyéb			
	(hektár)													
1936	30	–	24	19	4	–	8	–	–	9	–	13	985	
1937	33	–	23	17	2	–	10	–	–	6	–	13	970	
1938	39	–	26	33	–	–	6	–	2	4	–	8	984	
1948	40	6	12	46	17	4	34	11	6	14	–	–	940	
1962	27	10	–	12	5	33	59	–	–	–	15	6	889	

Forrás: KSH adatok alapján saját szerkesztés

10. táblázat: Állatállomány Józsan (1895-1966)

Év	Szarvasmarha	Ló	Sertés	Juh	Bivaly	Szamar	Kecske	Baromfi	Méh
1895	613	230	1.383	1.521	6	1	2	5.496	150
1911	341	157	183	1.000	6	–	–	–	–
1935	348	199	2.343	–	10	–	5	7.851	111
1942	570	308	758	–	6	–	76	–	–
1962	291	113	1.803	2	–	–	–	–	–
1966	287	65	1.856	35	–	–	–	27.369	48

Forrás: KSH adatok alapján saját szerkesztés

3.3.2. Ipar

Józsa ipara napjainkban sem jelentős, Debrecen közelsége miatt fejlődése is korlátozott volt. Leginkább a település számára szükséges szakemberek jelentették az ipari foglalkoztatottakat (11. táblázat). Később az aktív munkavállalók között nőtt az ipari foglalkoztatottak száma, azonban munkahelyük nem mindig a településen volt, illetve az építőipar – mely köztudottan magas emberigényű tevékenységeket folytat – növelte jelentősen a területen dolgozók számát. A 20. század elején még csak 3-4% közötti az ipari területen dolgozók aránya, mely a század vége felé közel tízszeres növekedést mutatott.

11. táblázat: Ipari foglalkoztatottak Józsan, fő (1900, 1910)

Év	kovács	lakatos	gépgyártás	asztalos	szabó	cipész	egyéb ruházati iparág	malomipar	hentes	egyéb élelmészeti	kőműves	ács	szállodás-vendéglős	Összesen
1900	5	2	2	-	1	3	3	3	2	1	2	2	8	34
1910	5	1	1	1	2	6	1	-	6	3	-	9	8	43

Forrás: KSH adatok alapján saját szerkesztés

ÖSSZEGZÉS

A tanulmány kapcsán képet kaphattunk egy ma már önállóságát veszített, nagyvárosba olvadt egykor önálló település lakóiról, életkörülményeiről. Józsa mai helye már a honfoglalás korában ismert volt, ásatások bizonyítják a hely lakottságát, sőt korabeli (13. századi) templomának maradványait is feltárták. Később a település a történelmi korok során teljesen megsemmisült, pusztasággá vált. Idővel kertség alakult ki a helyén, majd telep és kezdett újra szerveződni, lakottá válni a hely. Két, elkülönült kisközség jött létre a földrajzi térszíneknek

megfelelően, melyek közelségük miatt is később egy nagyközséggé egyesültek. Népeesszámának alakulására Debrecen jelentős hatást gyakorolt, mivel a település alkalmas volt a városból kitelepülők számára, s a helyiek számára is sok lehetőséget rejtett a nagyváros közelsége. Lakói leginkább a mezőgazdaságból éltek, de az ipar számos területén is dolgoztak a település lehetőségeihez mérten. A vizsgált időszakban jól kimutatható az idővel jelentkező foglalkozási átrétegződés. Népeesszámja tendenciaszerű emelkedést mutat, éppúgy, mint lakóinak iskolázottsága. Vallási hovatartozás szerint lakói között többségben voltak a reformátusok, kiket a római katolikusok követtek. A település méretének növekedése, infrastrukturális fejlődése, lakóházai számának gyarapodása és felszereltségük javulása egyértelműen látszik. A vizsgált időszak a település önállóságának elvesztéséig tart, hisz Józsat a nyolcvanas évek elején Debrecenhez csatolták.

IRODALOM

- DOBA GY. (1995): *Józsa földrajza (1936)*, Józsai Helytörténeti Füzetek 3., Kiadó: Józsa – Szentgyörgy kör és az alsójózsa Várday István Honismereti Szakkör, Debrecen-Józsa, 40 p., ISSN 1218-9413
- CSOBÁN E. (Szerk.) (1940): *Debrecen szabad királyi város és Hajdú vármegye (Vármegyei Szociográfiák 12.)*, Kiadó: Vármegyei Szociogeográfiák Kiadóhivatala, Budapest (érintett oldal: p.10)
- LÉVAI B. (1981): *Józsa története a földrajzi nevek tükrében – Különnyomat a Múzeumi Kurír 37. számából*, Debrecen, 62 p.
- LÉVAI B. (1995): *Múló évek emlékei – Honismereti olvasmányok*, Józsai Helytörténeti Füzetek 1., Kiadó: Józsa – Szentgyörgy kör és az alsójózsa Várday István Honismereti Szakkör, Debrecen-Józsa, 88 p., ISSN 1218-9413
- LÉVAI B. (1996): *Lakóhelyünk – Józsa*, Honismereti munkatankönyv, Kiadó: Gönczy Pál Általános Iskola, Debrecen-Józsa, 113 p.
- LÉVAI B. (2003): *Debrecen környéki helynevek*, Kiadó: Kossuth Egyetemi Kiadó, Debreceni Egyetem, Debrecen, pp. 49-58 (157 p.), ISBN: 963-472-688-7
- MÓDY GY. (1972): *Józsa község településtörténete 1872-ig*, In: Szűcs Ernő (Szerk.): *Józsa nagyközség 100 éve 1872-1972*, Kiadó: Józsa Nagyközségi Tanács Végrehajtó Bizottsága, Debrecen, pp. 9-19.
- SÁRI E. (1995): *Józsa község története (1959)*, Józsai Helytörténeti Füzetek 5., Kiadó: Józsa – Szentgyörgy kör és az alsójózsa Várday István Honismereti Szakkör, Debrecen-Józsa, 36 p., ISSN 1218-9413
- SZŰCS E. (1972) (Szerk.): *Józsa nagyközség 100 éve, 1872-1972*, Kiadó: Józsa Nagyközségi Tanács végrehajtó bizottsága, Debrecen, 192 p.
- VÁLYI A. (1799): *Magyarországnak leírása*, Harmadik kötet, Buda (érintett oldal: p.366)
- Internet₁: <http://jozsa.dnyem.hu/> (letöltve: 2022.11.15.)

Kiadványok:

- Magyarország Helységnévtára, A különféle kormányzati ágak szerinti beosztás kimutatásával, mint az 1863. év elején fenállott, Kiadó: B.-R.-A.-P. (érintett oldalak: pp.742-743)
- A Magyar Korona Országainak Helységnévtára, Kiadó: Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1873 (érintett oldal: p.554)
- A Magyar Korona Országainak Helységnévtára, Kiadó: Országos M. Kir. Statisztikai Hivatal, Budapest, 1892 (érintett oldalak: pp.208-209, pp. 950-951, p.1112)
- A Magyar Szent Korona Országainak Helységnévtára 1907, Kiadó: A Magyar Kir. Statisztikai Hivatal, Budapest, 1907 (érintett oldalak: p.22, p.285)
- Hajdúvármegye és Debrecen sz. kir. város Adattára, Debrecen, 1937 (érintett oldalak: pp.166-167)
- Magyarország Helységnévtára 1944, Kiadó: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest (érintett oldal: p.291)
- Magyarország Történeti Statisztikai Helységnévtára, 11. Hajdú-Bihar megye, Kiadó: Magyar Tudományos Akadémia Történeti Demográfiai Albizottsága; Központi Statisztikai Hivatal Népszámlálási Főosztály, Budapest, 1997 (érintett oldalak: pp.27-28, p.45)
- A Magyar Korona Országában az 1881. év elején végrehajtott Népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint részletezve, II. kötet, Kiadó: Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal, Budapest, 1882 (érintett oldal: p.105)
- Az 1869. évi népszámlálás vallási adatai, Összeállította: Sebők László, Kiadó: TLA Teleki László Intézet, KSH Népszámlálás, KSH Levéltár, 2005; ISBN 963 218 661 3 (érintett oldal: p.73)
- Magyar Statisztikai Közlemények (új sorozat), 1. kötet, A Magyar Korona Országainak 1900. évi Népszámlálása. Első rész. A népesség általános leírása községenként. Szerkeszti és kiadja: Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1902 (érintett oldalak: pp.298-299, p.560)
- Magyar Statisztikai Közlemények (új sorozat), 2. kötet, A Magyar Korona Országainak 1900. évi Népszámlálása. Második rész. A népesség foglalkoztatása községenként. Szerkeszti és kiadja: Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1904 (érintett oldalak: pp.594-595, pp.596-597)
- Magyar Statisztikai Közlemények (új sorozat), 42. kötet, A Magyar Korona Országainak 1910. évi Népszámlálása. Első rész. A népesség főbb adatai – Községek és népesebb puszták, telepek szerint. Szerkeszti és kiadja: Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1912 (érintett oldalak: pp.296-297, p.587, p.831)

- Magyar Statisztikai Közlemények (új sorozat), 48. kötet, A Magyar Korona Országainak 1910. évi Népszámlálása. Második rész. A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenként. Szerkeszti és kiadja: Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1913 (érintett oldalak: pp.590-591, pp.592-593)
- Magyar Statisztikai Közlemények (új sorozat), 69. kötet, Az 1920. évi Népszámlálás. Első rész. A népesség főbb demográfiai adatai – Községek és népesebb puszták, telepek szerint. Szerkeszti és kiadja: Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1923 (érintett oldalak: pp.118-119, 282)
- Magyar Statisztikai Közlemények (új sorozat), 71. kötet, Az 1920. évi Népszámlálás. Második rész. A népesség foglalkozása és a nagyipari és kereskedelmi vállalatok községenként. Szerkeszti és kiadja: Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1925 (érintett oldalak: pp.118-119)
- Magyar Statisztikai Közlemények (új sorozat), 83. kötet, Az 1930. évi Népszámlálás. I. rész Demográfiai adatok – községek és külterületi lakothelyek szerint. Szerkeszti és kiadja: Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1932 (érintett oldalak: p.45, pp.162-163)
- Magyar Statisztikai Közlemények (új sorozat), 86. kötet, Az 1930. évi Népszámlálás. II. rész Foglalkoztatási adatok – Községek és külterületi lakothelyek szerint, továbbá az ipari és kereskedelmi nagyvállalatok. Szerkeszti és kiadja: Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1934 (érintett oldalak: p.48, pp.174-175, p.403)
- Az 1941. évi Népszámlálás – 1. Foglalkozási adatok községek szerint, Kiadó: Központi Statisztikai Hivatal Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat Magyar Országos Levéltár, Budapest, 1975 (érintett oldalak: pp.90-91, pp.246-247, pp. 404-405, pp.562-563)
- Az 1941. évi Népszámlálás – 2. Demográfiai adatok községek szerint, Kiadó: Központi Statisztikai Hivatal Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat Magyar Országos Levéltár, Budapest, 1976 (érintett oldalak: pp.78-79, pp.222-223, p. 344)
- Az 1941. évi Népszámlálás – 5. Lakóház- és lakásadatok községek szerint, Kiadó: Központi Statisztikai Hivatal Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat Magyar Országos Levéltár, Budapest, 1982 (érintett oldalak: pp.56-57, pp.202-203)
- Az 1949. Évi Népszámlálás – 5. Részletes épület- és lakásstatisztika eredmények, Kiadó: Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1950 (érintett oldalak: pp.238-239, pp. 372-373)
- Az 1949. Évi Népszámlálás – 8. A Foglalkozási statisztika részletes eredményei, Kiadó: Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1950 (érintett oldalak: pp.318-319, pp.320-321)

- Az 1949. Évi Népszámlálás – 9. Demográfiai Eredmények, Kiadó: Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1950 (érintett oldalak: p.106, pp.198-199)
- Az 1949. Évi Népszámlálás – Vallási adatok százalékos megoszlása településenként, Kiadó: Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1996 (érintett oldalak: p.48)
- Az 1960. Évi Népszámlálás – Hajdú-Bihar megye és Debrecen személyi és családi adatai, Kiadó: Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1962 (érintett oldalak: p.64, p.66, pp.68-69, p.72, pp.74-75, p.104, pp.110-111, pp.114-115, p.188, p.190, pp.192-193)
- Az 1960. Évi Népszámlálás – 8. A lakások és lakóépületek adatai, Kiadó: Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1963 (érintett oldalak: pp.170-171, p.286, pp.388-389, p.504)
- Az 1970. Évi Népszámlálás – 10. Hajdú-Bihar megye adatai I., Kiadó: Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1972
- Az 1980. Évi Népszámlálás – 9. Hajdú-Bihar megye adatai, Kiadó: Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1981
- A Magyar Korona Országainak Mezőgazdasági Statisztikája, Első kötet, Összeírás főbb eredményei községenként, Kiadó: Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal, Budapest, 1897 (érintett oldalak: pp.462-463, pp. 464-465)
- Magyar Statisztikai Közlemények (új sorozat), 99. kötet, Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben, I. Törvényhatóságok és községek (városok) szerint, Kiadó: Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1936 (érintett oldalak: pp.426-427, pp.428-429, p.602, p.698, p.867, p.908, p.954, p.1002, p.1034)
- Mezőgazdasági Statisztikai Adatgyűjtemény 1870-1970, Földterület, III. Községsoros adatok (érintett oldal: p.155) Kiadó: Központi Statisztikai Hivatal, Budapest
- Mezőgazdasági Statisztikai Adatgyűjtemény 1870-1970, Állattenyésztés, III. Községsoros adatok (1. Szarvasmarha-állomány; 2. Sertésállomány; 3. Lóállomány; 4. Juhállomány; 5. Bivaly-, szamar-, öszvér-, kecske-, és baromfiállomány, méhesaládok száma – Öt külön kötet, mindegyik kiadvány érintett oldala: p.166) Kiadó: Központi Statisztikai Hivatal, Budapest
- Történeti Statisztikai Kötetek, Növénytermesztés, 1. kötet, Községsoros adatok, 1936-1962, Budapest, 1976 (érintett oldalak: pp.482-483, p.484, p.498, pp.504-505)
- Történeti Statisztikai Kötetek, Szőlőtermesztés, Községsoros adatok, 1873-1965, Budapest, 1986 (érintett oldalak: p.54, p.121, p.180, p.226, p.283, p.354, pp.454-455)

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

A MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG MISKOLCI OSZTÁLYÁNAK MEGALAKULÁSA ÉS MŰKÖDÉSÉNEK ELSŐ KORSZAKA (1957-1972)

FRISNYÁK SÁNDOR

Hatvanöt évvel ezelőtt, gondos előkészítő és szervező munka eredményeként megalakult a Magyar Földrajzi Társaság Miskolci Osztálya.

Mielőtt részletesebben ismertetném a tudományos testület megalakulását, alapvető célkitűzéseit és működésének 1972-ig terjedő első, Peja Győző nevével összekapcsolódó korszakát, az előzményeket, a magyar földrajztudomány háború utáni helyzetét is fel kell vázolnom.¹

A magyar földrajztudomány és a magyar geográfusok tudományos és társadalmi szervezete, a Magyar Földrajzi Társaság az 1945-ben meginduló politikai változás-folyamatból néhány évig kimaradt. Geográfusaink nem követték a hazai tudományosság marxizmus jegyében végbemenő átalakulását, ezért a belügyminiszter 1949-ben a Társaság működését betiltotta, és nem engedélyezte a Földrajzi Közlemények megjelentetését. A szervezet nélkül maradt magyar földrajztudomány képviselőjét, majd a geográfusok hagyományos tevékenységi rendszerének megváltoztatását a Történettudományi Intézet részlegeként működő Földrajzi Könyv- és Térképtár néhány munkatársa és egy akadémiai bizottság vállalta fel. Tevékenységüket több éven át, a Budapesten tartózkodó *Georgij Szergejevics Kovaljov* szovjet geográfus professzor irányította. Négy évi szünet után, méltányolva a dialektikus és történelmi materializmus alapján álló marxista földrajztudomány hazai kibontakozását, továbbá az egyetemi földrajz tanszékek és a földrajztanárképzés anyagának átalakítását, a kormányzat 1952 őszén engedélyezte a Magyar Földrajzi Társaság újjászervezését a Magyar Tudományos Akadémia égisze alatt, *akadémiai társulatként* (Bulla 1955).

Az újjáalakult Magyar Földrajzi Társaság feladata és munkaprogramja: "megismertetni a geográfusokkal a marxizmus-leninizmus alkalmazásának lehetőségeit a földrajztudomány két ágában, a természeti és gazdasági földrajzban egyaránt" (Bulla 1953). A tisztikar és a választmány idősebb tagjai – a kényszerű alkalmazkodás, a változtatás-folyamat elfogadása mellett – megőrizték hitüket,

---

¹ Elhangzott 2022. október 18-án Miskolcon, az Akadémia Székházában

értékrendjüket, nemzeti identitásukat, és a tudós elődök tiszteletét. S ezzel magyarázható, hogy a Magyar Földrajzi Társaság 1952-ben megfogalmazott programjába bekerült a magyar földrajztudomány haladó hagyományainak feltárása, tovább örökítése.

1952/53-ban először négy – a fővárosban működő – szakosztály, majd három – felsőoktatási intézményekhez kapcsolódó – vidéki osztály alakult. Így a Magyar Földrajzi Társaság tevékenységi területe kiszélesedett: a Szegeden, Pécsen és Debrecenben működő osztályok a tágabb környezetükre is kiterjesztették tudásközvetítő-ismeretterjesztő, elsősorban tanár-továbbképző munkásságukat.

A Miskolci Osztály megalakítására Peja Győző Kossuth-díjas gimnáziumi igazgató, a hazai geomorfológiai kutatások kiváló egyénisége, Kádár László professzortól, a Magyar Földrajzi Társaság elnökétől kapott felkérést. Első feladatként meg kellett szereznie a városi és megyei pártbizottság, majd a városi és a megyei tanács engedélyét a tudós szervezet létrehozásához. Ezt követően együttműködési szerződést kötött a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Borsod megyei vezetőségével. A megállapodás szerint, a továbbiakban a TIT megyei Földrajz-geológiai Szakosztálya és a Miskolci Osztály közös tagsággal és közös munkaterv alapján működik, és az eredményeket mindkét tagozat sajátjának tekintheti.

Az alakuló közgyűlésre 1957. május 29-én az Értelmiségi Klubban került sor, ahol Kádár László, a MFT országos elnöke, a programadó beszédében részletesen ismertette a Miskolci Osztály tudományos és tudománynpszerűsítő feladatait. Fontosnak tartotta, hogy a szakosztályokba tömörülő földrajztanárok és geológusok táj kutatással, a megye tájegységeinek vagy tájegységrészeinek természet- és gazdaságföldrajzi kutatásával is foglalkozzanak, annak ellenére, hogy a városban hiányzik a háttért jelentő egyetemi földrajzi tanszék vagy – a geotudományokat is művelő – akadémiai kutatóintézet. Kádár professzor szerint Peja Győző szakmai felkészültsége, több évtizedes tudományos eredményei (és akkor még kimondatlanul, a folyamatban lévő, 1958-ban megvalósuló kandidátusi minősítése) alapján tudományos szervező-irányító munkájával pótolható az említett háttér-hiány.

A lokális és regionális kutatómunka mellett az osztály feladata a tagság szakmai fejlődését szolgáló tudományos rendezvények, a tematikus konferenciák, szimpóziumok és műhelybeszélgetések szervezése, továbbá a hon- és népismeret gazdagítását szolgáló ismeretterjesztő tevékenység. Konkrét feladatokat is említett, pl. szorgalmazta a borsodi iparvidék gazdaságföldrajzi vizsgálatát, a hátrányos helyzetű kis- és középtájak terület- és település-fejlesztését alapozó kutatásokat.

Az alakuló ülésen Peja Győzöt elnökké választották, a titkári feladatok ellátására én kaptam megbízást. Tisztségünket 1972-ig láttuk el, és tevékenységünket mindketten *szolgálatnak* tekintettük.

A munkatervünket, összhangban az országos elnökség célkitűzéseivel és Kádár László előadásában elmondottakkal, osztályelnökünk vezetésével a törzsgárda-tagok (Árokszállási Zoltán középiskolai szakfelügyelő, Kardos Győző általános iskolai szakfelügyelő, Farkas Gyula általános iskolai és Kiséry László középiskolai tanár) állították össze. Az alapító tagjaink közé sorolható még Marjalaki Kiss Lajos, első földrajz-történelem szakos tanárom, földrajzi tankönyvíró, Miskolc és Borsod vármegye helytörténeti kutatója, a város tudományos és kulturális közéletének kiemelkedő egyénisége is (*Frisnyák* 2015, 2022).

A megújuló magyar geográfia eredményeit és történelmi előzményeit összefoglaló írásművekben és nyilatkozatokban többször megjelent, hogy "...két földrajztudomány van: az egyik a természettudományi vizsgálati módszerekkel dolgozó ..természeti földrajz, a másik a társadalomtudományok sorába tartozó gazdasági földrajz" (*Bulla* 1952, 1955). S ezek az elemzések arra is kitértek, hogy a természeti földrajzon belül a geomorfológia, a gazdaságföldrajz rész tudományai közül az agrárföldrajz, a népesség- és településföldrajz dominanciája jellemző, – amelyen *változtatni szükséges* (*Marosi* 1992). A kívülről érkező hatásokra vagy konkrét javaslatokra reagálva, már a működésünk első évében – a korábban alakult vidéki osztályok példáját is követve – az országos elnökség és választmány által megfogalmazott szakmai célkitűzések minél színvonalasabb teljesítése érdekében – *szakosztályoknak nevezett kutatócsoportokat alakítottunk*. A természetföldrajzi szakosztályt Peja Győző elnök és Kuchta Gyula titkár, a földtani szakosztályt Juhász András és Oswald György, a csillagászati és meteorológiai szakosztályt Szabó Gyula, a gazdaságföldrajzi szakosztályt Kiséry László és Benedek Imre, a didaktikai szakosztályt Zsupán László és Rozmaring Elemér, a túra szakosztályt Kühne László vezette (*Frisnyák-Peja* 1959). A hat szakosztály – a tagság alacsony létszáma (=65 fő) miatt – később (nincs pontos adatunk), egy kis *alkotóműhely* alakult át, amelynek centruma a TIT székházban működő Értelmiségi Klub volt.

A borsodi geográfusok, kutató-tanárok és a mives kismesterek tudományos eredményeit összefoglaló-jelleggel ismertetem, megjegyezve, hogy azokat a *vizsgált korszak tudásszintjéhez mérve* kell értékelnünk. Figyelembe kell venni a tudományos kutatómunka akkori feltételeit: a pénzügyi támogatás hiányát, a kutatópontok megközelítési lehetőségeit, a levél- és térképtári, valamint a könyvtári forrásanyaghoz való hozzáférés nehézségeit. A kutatás költségeit többnyire az ismeretterjesztő előadásokért kapott tiszteletdíjakból és a megtakarításainkból fedeztük.

A kis létszámú *geológiai kutatócsoport* tagjai (Balázs Zoltán, Borbély Sándor, Dénes György, Juhász András, Kuchta Gyula, Oswald György és Ifj. Rimányi Jenő) a borsodi szénmedence földtanával, a szénbányászattal, a külszíni fejtéssel, továbbá a Bükk-hegység és az Aggteleki-karszt barlangjaival, a barlangok kutatásával foglalkoztak.

A *természetföldrajzosok* (Peja Győző, Jakucs László, Hevesi Attila, Kiséry László, Szabó Gyula, Sindel Imre, Szakáczi István és Boros László) a Bükk-hegység, az Észak-borsodi Karszvidék és a Zempléni-hegység, a korábban kevésbé vizsgált Csereháti-dombvidék, a Hernád-völgy, a Harangod, a Bodrogek és a Taktaköz geomorfológiai és tájföldrajzi kutatásával jelentősen gazdagították tudományos ismereteinket. Kiemelem Peja Győző "A Miskolc-diósgyőri medence felszínformái" című, tömbszelvényekkel és geológiai metszetekkel illusztrált tanulmányát (1958), mely nem csak a további kutatásokat (gondolok Ringer Árpád munkáira /1996/) alapozta meg, a helyismereti földrajz oktatásának ma is egyik legfontosabb forrása.

Peja Győző

A *csillagászati és meteorológiai szakosztály* elnöke, Szabó Gyula és Szász Gábor egyetemi docens Miskolc és a megye éghajlatával és a megyei éghajlatkutatás történetével foglalkozott.

A gazdaságföldrajzi kutatómunka az elemzéshez és a szintézis alkotáshoz szükséges információk hiánya, és a statisztikai források elégtelensége miatt, nehézségekbe ütközött. Kiséry László, Benedek Imre és Bácskai Bertalan – egyéb témakörök tudományos vizsgálata mellett – agrár- és iparföldrajzi kutatással is foglalkoztak, de azokat nem publikálták, a nyilvánosságra hozható részeredményeket a tájföldrajzi és a honismeret-jellegű előadásokon ismertették. A megyei kézműves ipar múltját Bodgál Ferenc etnográfus, a manufaktúris és gyáripari termelés miskolci történetét Marjalaki Kiss Lajos dolgozta fel, rövid adalékközlő írásművekben. Iparföldrajzi tanulmányokat a Borsod megyéből származó, és a kutatócsoporthoz csatlakozó Kóródi József egyetemi docens, a Tervhivatal osztályvezetője közölte, és a statisztikai évkönyvekben nem szereplő adatokkal és információkkal segítette a műhelytagok (elsősorban a doktoranduszok) kutatómunkáját. A segítségével készült "Miskolc iparföldrajza" c. disszertáció anyagát a titkosított adatok miatt, nem lehetett publikálni, egy része a rendszerváltozást követő években hasznosult. A gazdasági földrajz művelői 1968-ban meghívást kaptak "A Borsodi Körzet (Borsod-Abaúj-Zemplén és Heves megye) regionális tervvázlatának ismertetése" c. nagyrendezvényre, ahol Peja Győző felkért hozzászólóként értékelte az előterjesztést, és felhívta a figyelmet a racionális tájhasználat szükségességére, én pedig javaslatot tettem a Hernád-völgy gazdaságfejlesztésére, a komlótermesztésre és egy sörgyár létesítésére.

A *didaktikai szakosztály* tevékenysége elsősorban a földrajztanárok módszertani továbbképzését, az oktatásfejlesztést szolgálta. Udvarhelyi Károly tanszékvezető főiskolai tanár, az osztály alapító tagja és tanácsadója, minden évben tartott előadást a földrajztanítás módszertani kérdéseiről, így pl. a hazaszeretetre nevelésről, a helyismeret és gazdaságföldrajz oktatásáról, a táblai vázlatrajzok és a diapozitív képek felhasználásáról. 1968 tavaszán kétnapos földrajzi ankét keretében Kazár Leona, a Központi Pedagógus Továbbképző Intézet tanszékvezető tanára is a gazdasági földrajz tanításáról tartott vitaindító előadást és szeminárium-jellegű foglalkozást, majd Peja Győző elnök és Csordás István egyetemi adjunktus vezetésével megtekintették a műszaki egyetem ásvány- és kőzettárát.

Kühne László gimnáziumi tanár, a *turisztikai szakosztály* vezetője sok tanulmányút-jellegű kirándulást szervezett és vezetett a Bükk-hegységbe, ahol egy-egy kilátóponton, érdekes természeti képződmény, vagy történelmi emlékhelyen kitűnő kiselőadásokat tartott. A szakosztály másik meghatározó egyénisége, H. Szabó Béla agrártörténeti kutató természetvédelmi vándorgyűléseket szervezett, 1959-ben Tornanádaskára, 1960-ban Füzérre, 1961-ben a Hór-völgybe, ahol a tagjainkon kívül országos hírű szaktudósok, pl. Jávorka Sándor akadémikus és Kárpáti Zoltán biológus is tartott előadást. H. Szabó Béla a természeti értékeinkkel foglalkozó műveiben többször

megismételte azt a tényt, hogy a megyében, különösen a borsodi iparvidéken az okszerű táj- és természeti erőforrás-használatot az ökológiai feltételeknek nem mindig megfelelő környezethasználat és tájrombolás váltotta fel. Munkásságának köszönhetően a megyében több lokális teret vagy kistérséget nyilvánítottak természetvédelmi területté. Írásműveinek egy része, pl. a megyeszékhely és környéke szőlő- és borgazdaságának históriája a történeti földrajzi ismereteinket, Benkő Sámuel, Miskolc első földrajzírójáról közölt tanulmányával tudománytörténetünket is gazdagította.

A műhelytagok és külső támogatóink a földrajztudomány alkotó művelése, a megyében folytatott értékkeltető és értékközvetítő tevékenység mellett, foglalkoztunk a magyar földrajztudomány térségünkhöz kötődő történetével, hagyományaink feltárásával és tovább örökítésével. A Miskolcon élt 18-19. századi geográfusok és a régebben kezdődő sárospataki földrajzoktatás és földrajzírás történetének feldolgozása mellett – külső kezdeményezésre – kortársaink példaértékű, követésre méltó tudományos munkásságát is bemutattuk a Borsodi Szemle c. regionális folyóiratban (*Kozma* 2019). Az életmű-méltatások napjainkra tudománytörténeti dokumentumokká érlelődtek.

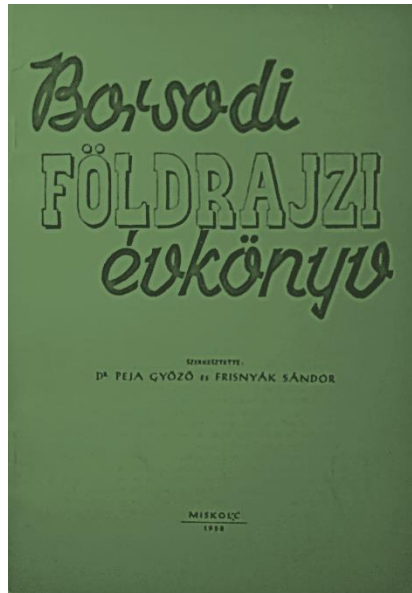
Hevesi Attila e témakörben nagy feladatra vállalkozott: Katona Mihályról, a magyar földrajztudomány megeremtőjéről és Varga Márton munkásságáról írt tanulmányokat. A Földrajzi Közleményekben megjelent írásait a geográfusok nagy elismerésben részesítették, és talán ennek is tulajdonítható, hogy tudománytörténeti kutatásai napjainkig folytatódik, és életművének, a természetföldrajz mellett, egy második vonulatát alkotja.

A kutatómunkánk eredményeit az Értelmiségi Klubban és a Borsodi Földrajzi Hét rendezvényein, továbbá az osztály tagjai által alapított Borsodi Földrajzi Évkönyvben és egyéb tudományos és ismeretterjesztő folyóiratokban ismertettük. A rendezvényeinken országosan ismert geográfusok és a társtudományok művelői (a korábban már említett neveken kívül, pl. Antal Zoltán, Baktai Ervin, Bulla Béla, Egyed László, Entz Géza, Futó József, Láng Sándor, Leél-Össy Sándor, Kessler Hubert, Mérő József, Moholi Károly, Pécsi Márton, Pinczés Zoltán, Radó Sándor, Szabó Pál Zoltán, Szádeczky Kardos Elemér, Vasváry Artúr stb.) tartottak előadásokat a honi földrajztudomány eredményeiről és időszerű feladatairól (*Farkas* 2007). Peja Győző széleskörű szakmai kapcsolatainak köszönhetően a hazai földrajztudósokon kívül neves külföldi professzorokat és kutató geográfusokat (pl. Axelrod, H., Hurtig, T., Chatterjees, S.P., Diemberg, H., Jakob, K., Jung, M., Klieve, H., LLoyd, T., Megalli, T., Preussner, R., Szaveljov, G. stb.) is meghívott egy vagy több előadásra. Külföldi vendégelőadóinkat – érdeklődési körüknek megfelelően – "elvitte a Bükkbe, a Sajó-völgyébe, Aggtelekre és Tokaj-Hegyaljára, ahol a természetföldrajzi és gazdasági jelenségek mellett a táj ... szellemi örökségét is ismertette, hitet adva mély hazaszeretetéről és ... lokálpatriotizmusáról" (*Farkas*

2007). Miskolcon kívül több kis központ is működött a megyében, pl. Sárospatakon Gergely Károly és Magi Antal, Sátoraljaújhelyen Paulinyi Károly, Ózdon és Borsodnádason Nyerges István, Szikszón és vonzáskörzetében Szakácski István, Tokajban a vizsgált korszak vége felé Boros László szervezésében. 1968-ban és 1969-ben vándorgyűlést szerveztünk Sárospatakra, ahol a helybeli tanárok tartottak városismertető és oktatástörténeti előadásokat.

Befejezőként a Miskolci Osztály másfél évtizedes eredményeiről elmondottakat, a megyei tájkatató és ismeretterjesztő munka néhány statisztikai adatával kell kiegészítenem.

1958-tól 1964-ig a Borsodi Földrajzi Évkönyv 1-5. kötetében összesen 71 dolgozat jelent meg, ebből 32 (=45%) geológiai, természetföldrajzi, 19 (=27%) gazdaság-, település- és népességföldrajzi, 20 (=28%) tudománytörténeti és az osztály rendezvényeiről írt jelentés. A Borsodi Szemle c. folyóiratban 1958 és 1963 között további 45 tudományos és ismeretterjesztő közlemény jelent meg tagjaink munkáiból. Mindezeket felül a geológusok és barlangkutatók a Borsodi Műszaki Élet c. periodikában, földrajztanár tagjaink az Élet és Tudomány, a Természettudományi Közlemények c. ismeretterjesztő és a Földrajztanítás c. szakmódszertani folyóiratban is publikáltak.

A Borsodi Földrajzi Évkönyv 1958-as száma

A tudományos és ismeretterjesztő előadások száma 1957-től 1963/64-ig gyorsan növekedett. Az első évben kb.100-120, később 500 fölé is emelkedett, majd a vizsgált időszak vége felé 15-20-ra mérséklődött. Az előadások magas

száma azzal magyarázható, hogy tagjaink sok ismeretterjesztő előadást vállaltak, amelyekért a TIT jelentős tiszteletdíjat fizetett. Tagjaink egy-egy témafeldolgozást, amelyhez előadói segédanyagot is kaptak, több helyen megismételhettek, többnyire a mezőgazdasági lakosság körében, és a bányász- és munkásakadémiákon, szabadegyetemeken stb. *1957-től 1972-ig tagjaink (és a tudományos rendezvények meghívott előadói) összesen 4500 előadást tartottak 220 000 hallgató előtt (Peja 1972).* A klubfoglalkozásokon, konferenciákon és a Borsodi Földrajzi Hét rendezvényein tartott előadások tiszteletdíját, és a járulékos kiadások költségeit a TIT fedezte.

Ötven esztendővel ezelőtt, amikor a Magyar Földrajzi Társaság alapításának 100. évfordulóját ünnepeltük, a Miskolci Osztály Észak-Magyarországi Osztálya alakult át, működési területét kiterjesztve Heves és Nógrád megyére. Az elnöki szerepkört Udvarhelyi Károly tanszékvezető főiskolai tanár, a társelnöki tisztséget Kardos győző megyei vezető szakfelügyelő, a titkári feladatokat Farkas Gyula és Tóth Géza látta el.

A Miskolci Osztály Peja-korszaka tehát véget ért, de a tagság *kutató és tudásközvetítő* tevékenysége tovább folytatódott, – és folytatódik ma is. Az alapító tagok és a munkájukat folytató utódok szép eredményeket értek el: építői voltak a magyar földrajztudománynak és fejlesztői a földrajztanításnak. Tájékoztató és ismeretterjesztő tevékenységükkel jelentős hozzájárultak a megye tudományos megismertetéséhez, a lakosság lokális és regionális identitásának, hazaszeretetének erősítéséhez.

Örülök, és hálát adok a Teremtőnek, hogy részese lehettem ennek a közös munkának, melynek tapasztalatait és módszereit felhasználva, a Magyar Földrajzi Társaság Nyíregyházi Osztályának elnökeként tevékenységemet még ötven éven át folytathattam.

FORRÁSJEGYZÉK

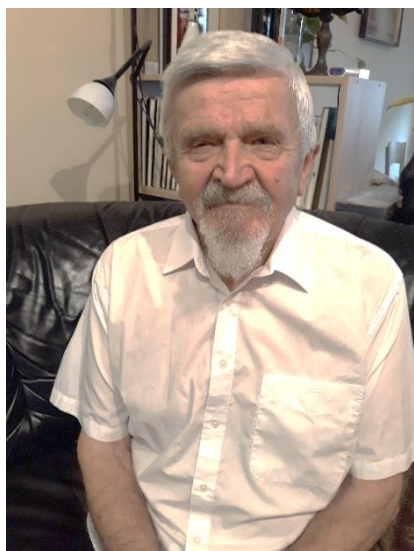
- BENEDEK I. (1962): A VI. Borsodi Földrajzi Hétről. Borsodi Szemle VI.. évf. 5. sz. 108. p.
- BULLA B. (1953): Az újjáalakult Magyar Földrajzi Társaság programja. Földrajzi Közlemények 77. kötet. 1-2. sz. pp. 7-19.
- BULLA B. (1955): A magyar földrajztudomány útja a felszabadulás óta. Földrajzi Közlemények 79. kötet, 2. sz. pp. 93-117.
- FARKAS GY. (1962): Borsodi Földrajzi Évkönyv. Borsodi Szemle VI. évf. 3. sz., pp. 110-111.
- FARKAS GY. (1964): A Magyar Földrajzi Társaság Miskolci Osztályának feladatairól. borsodi földrajzi évkönyv v. kötet, pp. 130-134.

- FARKAS GY. (2007): Dr. Peja Győző közéleti és ismeretterjesztő tevékenysége. in: *Frisnyák S. – Gál A.* (szerk.) Peja Győző emlékkönyv. Nyíregyháza-Szerencs, pp. 45-48.
- FARKAS GY.– PEJA GY. (1972): Miskolci Osztály. Földrajzi Közlemények 96. kötet, 4. sz., 383 p.
- FRISNYÁK S. (1960): Jelentés a Magyar Földrajzi Társaság Miskolci Osztályának 1959 második félévben végzett munkájáról. Földrajzi Közlemények 84. kötet, 1. sz. pp. 111-112.
- FRISNYÁK S. (1960): A IV. Borsodi Földrajzi Hétről. Borsodi Szemle IV. évf. 6. sz. 554-555.
- FRISNYÁK S. (1961): Az V. Borsodi Földrajzi Hétről. Borsodi Szemle V. évf. 6. sz. pp. 685-687.
- FRISNYÁK S. (1967): Jelentés a IX. Borsodi Földrajzi Hétről. Földrajzi Közlemények 91. kötet, 4. sz. 192 p.
- FRISNYÁK S. (1969): Jelentés a XI. Borsodi Földrajzi Hétről. Földrajzi Közlemények 93. kötet, 1. sz. 86 p.
- FRISNYÁK S. (1970): Jelentés a Magyar Földrajzi Társaság nyíregyházi rendezvényeiről. Földrajzi Közlemények 94. kötet, 3. sz. 269 p.
- FRISNYÁK S. (2015): Geográfus életrajzok. Adalékok a magyar földrajztudomány történetéhez. Nyíregyháza, 160 p.
- FRISNYÁK S. (2022): 2022 Pótfüzet a 2015-ben megjelent Geográfus életrajzok – Adalékok a magyar földrajztudomány történetéhez c. könyvhöz. Nyíregyháza, 88 p.
- FRISNYÁK S. – PEJA GY. (1959): Miskolci Osztály. Földrajzi Közlemények 83. kötet, 3. sz. pp. 306-309.
- FRISNYÁK S. – PEJA GY. (1960): Miskolci Osztály. Földrajzi Közlemények 84. kötet, 3. sz. pp. 333-336.
- FRISNYÁK S. – PEJA GY. (1961): Miskolci Osztály. Földrajzi Közlemények 85. kötet, 3. sz. pp. 288-290.
- FRISNYÁK S. – PEJA GY. (1962): Miskolci Osztály. Földrajzi Közlemények 86. kötet, 3. sz. pp. 307-308.
- FRISNYÁK S. – PEJA GY. (1963): Miskolci Osztály. Földrajzi Közlemények 87. kötet, 3. sz. 285 p.
- FRISNYÁK S. – PEJA GY. (1967): Miskolci Osztály. Földrajzi Közlemények 91. kötet, 2. sz. pp. 188-189.
- FRISNYÁK S. – PEJA GY. (1968): Miskolci Osztály. Földrajzi Közlemények 92. kötet, 4. sz. pp. 378-379
- FRISNYÁK S. – PEJA GY. (1969): Miskolci Osztály. Földrajzi Közlemények, 93. kötet, 4. sz. pp. 392-393.
- FRISNYÁK S. – PEJA GY. (1970): Miskolci Osztály. Földrajzi Közlemények, 94. kötet, 3. sz. pp. 268-269.

- HEVESI A. (2003): A Miskolci Egyetem Műszaki Földtudományi Kara Földrajz tanszékének története. In: *Hevesi A. szerk.: Földrajz. A Miskolci Egyetem Közleményei A sorozat, Bányászat*, 64. kötet. Miskolc, pp. 7-10.
- KOZMA K. (szerk.) (2019): *Frisnyák Sándor műveinek bibliográfiája. Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete. Nyíregyháza*, 110 p.
- MAROSI S. (1992): 120 éves a Magyar Földrajzi Társaság 1872-1992. *A Földrajzi Közlemények* 116. kötetének pótfüzete. Budapest, 32 p.
- MIKLÓS Gy. (1957): *Kisebb közlemények. Földrajzi Közlemények* 81. kötet, 2. sz. 200. p.
- PEJA Gy. (1972): A jubileumi Borsodi Földrajzi Hét 1972-ben. *Földrajzi Közlemények*, 96. kötet, 4. sz. pp. 386-387.
- SIMON L. (1966): Az elnökség beszámolója a Magyar Földrajzi Társaság 1965. évi tisztújító közgyűlésén. *Földrajzi Közlemények* 90. kötet, 1. sz. pp. 94-100.
- SIMON L. (1966): Főtitkári beszámoló. *Földrajzi Közlemények* 90. kötet, 3. sz. pp. 265-270.
- SIMON L. (1968): Főtitkári beszámoló. *Földrajzi Közlemények* 92. kötet, 4. sz. pp. 363-370.

A HETVENÖTÉVES VERESEGYHÁZI BÉLA KÖSZÖNTÉSE

BÁNYÁSZNÉ KRISTÓF ANDREA

Tisztelettel köszöntöm Dr. Veresegyházi Béla nyugalmazott középiskolai igazgatót, történeti földrajzi kutatót, a MTA X. osztály Társadalomföldrajzi Bizottság Történeti Földrajzi Albizottságának alapító tagját 75. születésnapja alkalmából. Az igazgató úr oktató-nevelő munkája az ország számos településéhez (pl. Szolnok, Budaörs, Délegyháza stb.) kapcsolódik, tudományos alkotó tevékenysége azonban döntően a nyíregyházi történeti földrajzi iskolához kötődik. Mind az oktató-nevelő, mind a tudományos alkotó és kutató tevékenysége során a lényeg- és problémalátásra, a törvényszerűségek megragadására, valamint ezek gyakorlati megvalósítására és szintézisalkotásra törekedett.

Veresegyházi Béla önéletrajzában a pályakezdő évektől a nyugdíjazásáig, majd a napjainkig revitalizálva folytatódó tudományos munkásságát több szakaszra bontva foglalja össze, melyek mindegyike értékes. Az eltérő hosszúságú és dominanciájú életszakaszok közös jellemzője a történeti földrajzi aspektusú oktatási és kutatási tevékenység, melynek folyamatában a 75. életév betöltése sem jelent szakaszhatárt, sőt újabb és újabb tanulmányokkal jelzi: Van még feltáratlan fejezet és ehhez kapcsolódóan nem kevés mondani valója a Közép-Tisza-vidék történeti földrajzában.

Veresegyházi Béla 1947. március 30-án született Kokadon, ahonnan a család 1954-ben költözött Szolnokra. Az általános iskolai tanulmányi eredményei alapján felvételt nyert a megye egyik legjobb gimnáziumába. A méltán híres szolnoki Vereseghy Ferenc Gimnáziumba járni egyszerre jelentett kitüntetett helyzetet és ugyanakkor felelősséget is tanároknak és diákoknak egyaránt. Azt, hogy mindezt a 10. évfolyamos Veresegyházi Béla komolyan is gondolta mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy 1963-ban a Ki miben tudós? Országos Televíziós Vetélkedőn a legjobb nyolc közé jutott földrajzból. Ha azt gondolnánk, hogy innen már egyenes út vezetett az egyetemi-főiskolai felvételiig, akkor tévedünk. A Kádár-rendszer „értelmiségi rétegeire” jellemző

rögös utak az ifjú Veresegyházi Bélát is utol érték, azaz két évig nem vették fel felsőoktatási intézménybe. Ekkor a Tiszamenti Vegyiművekben segédmunkás, majd a szolnoki Tisza Szállóban pincértanuló volt. Végül 1967-ben sikerült a Bessenyei György Tanárképző Főiskola biológia-földrajz szakára felvételt nyernie, ahol 1971-ben kapta meg általános iskolai tanári diplomáját.

A főiskolai évek alatt – amellelt, hogy kiválóan teljesítette mindkét szakjának tantárgyait – véglegessé vált elköteleződése a geográfia iránt. Ebben a Földrajz Tanszék oktatói közössége és a formálódó történeti földrajzi kutatóműhely kulissza titkaival történő megismerkedése, még inkább megerősítette. Egyrészt szakdolgozatát Frisnyák Sándor professzornál írta Szabolcs-Szatmár megye iparának helyzete az országban címmel, másrészt általános iskolai tanári diplomája megszerzése után beiratkozott a József Attila Tudományegyetemre földrajz egyetemi kiegészítő szakra, s utána a Kossuth Lajos Tudományegyetemen a történelem szakot is elvégezte.

Veresegyházi Béla ekkor néhány évig általános iskolákban tanított (pl. Kisújszállás, Szolnok stb.), azonban olyan kutató tanárrá akart válni, aki – az önképzésen túllépve – a geográfusok legkiválóbb egyetemi professzoraitól további mesterségbeli tudás elsajátítására törekedett. Az élet, a véletlen vagy talán a sors úgy hozta, hogy minderre már igen fiatalon (1975-ben, 28 évesen) lehetősége adódott. 1975-ben ugyanis – Szolnok város 900 éves jubileumára – Vörösmartyné Tajti Erzsébettel és Pál Ágnessel közösen megírták: Szolnok, a Közép-Tiszavidék tájszervező centruma című nagy sikerű kötetüket. Ez az a könyv, amelyben először mutatkozik meg Veresegyházi Béla realitás- és problémaérzékenysége, pontossága, megbízhatósága és szorgalma. A történeti földrajz kutatási módszereit is alkalmazva törekedett a helyi és regionális problémák komplex megközelítésére és feltárására. Megállapításait sikerrel foglalta szintézisbe, s maradandó értéket alkotott.

Erre a tehetséges fiatalra figyeltek fel a geográfus szakma nagyjai, s a sikeresen megvédett doktori disszertációját (1977) követően jelentkezett aspiránsnak az MTA Földrajztudományi Kutatóintézetébe. Témavezetője Berényi István professzor volt, aki ekkor már a szociálgeográfia elismert hazai és nemzetközi híru mestere volt, de s ez talán szempontunkból még fontosabb, hogy történeti földrajzi kérdésekkel is foglalkozott. Veresegyházi Béla aspiráns kutatási témája önmagáért beszél: A Közép-Tiszavidék vízrajzának településhálózatra gyakorolt hatása. Mai szemmel visszatekintve azt mondhatjuk, hogy klasszikus történeti földrajz ez, településtörténeti és demográfiai folyamatokkal fűszerezve, melynek lényege a kultúrtáj változásának és fejlődésének – a legfontosabb múltbeli csomópontokon keresztül történő – megragadása és bemutatása. Nem csak az aspiránson múlt, hogy mindez akkor és az adott környezetben nem sikerülhetett, sajnos rosszkor volt rossz helyen.

A politikailag hosszú évtizedekig negligált történeti földrajz újjászületési gyötrelmeiről Frisnyák professzor írásaiból is képet alkothatunk, s mindez Veresegyházi Bélát is arra ösztönözte, hogy első tanulmányát Szolnok funkcionális szerkezetének fejlődése c. témában írja meg, a Földrajzi Értesítő XXXI. évf. (1982) 4. számában. Ez azonban nem elszakadás a történeti geográfiától, inkább szükségszerű alkalmazkodás, sőt, mint tudjuk a településmorfológiai változások és a funkcionális térszerkezet átalakulása, egymást erősítő és szinkronba hozó párhuzamosan zajló folyamat, valamennyi vizsgált történelmi időszakban. Veresegyházi Bélát második szülőföldjéhez kapcsolódó geográfiai érdeklődése és lelkesedése is segítette abban, hogy évtizedeken át érzelmileg feltöltődjön és kutatásai megújuljanak.

Kutatásai és publikációi többsége azóta is a történeti földrajz és a Közép-Tisza-vidék témáihoz kapcsolódnak. A hely szelleme magával ragadta és azóta is fogva tartja, az pedig e tekintetben sokad rendű tény, hogy 1982 óta nem lakik a régióban. Szerteágazó tevékenysége során az oktató-nevelő munka minőségének javítását, az elméleti tudás gyakorlati alkalmazásának szakmai elismerését tekintette életcéljának és hivatásának. Történhetett mindez Budaörsön, mint az Illyés Gyula Gimnázium és Szakközépiskola igazgatója (1984-89) és földrajz történelem szakos tanára, vagy éppen Törökbálinton, illetve Délegyházán lelkes lokálpatriótaként. Aktív tudományos közéleti szerepet is vállalt, kutatási eredményeinek megismertetésére, mind a szakmai körök, mind a nagyközönség számára.

A korábbi kutatási terveinek megvalósítását a rendszerváltozás is generálta, s az azt követő pezsgő kulturális életben ismét elkezdett publikálni, részint ismeretterjesztő cikkeket a Föld és Ég c. periodikában. Ezen időszak történeti földrajzi tartalmú könyveit (pl. Amerika felfedezésének kisenciklopédiája /1992/, Történelmi-topográfiai kislexikon /1992/, Magyarország történeti-topográfiai kislexikona /1996/ stb.) abból a felismerésből vezéreltetve írta, hogy rádöbrent: a középiskolás korosztály igen kevés, számukra érthető és megismerhető ilyen tartalmú szakirodalommal rendelkezik. Életének ez a korszaka 2004-ig tartott, s a budaörsi gimnáziumi tanáraként megkapta az iskola legmagasabb kitüntetését, a Szakály Mátyás díjat 2002-ben. Az idő rohamléptekkel haladt, s 2007-ben – egészségi okok miatt is – nyugdíjba vonult, ahol gyorsan rádöbrent arra, hogy úgy tudja hasznosan eltölteni szabad idejét, ha felerősíti és kibontakoztatja a mindig is benne szunnyadó történeti földrajzi aspektusú kutatásait.

Bármily meglepő, Veresegyházi Béla 2010-ben – 63 évesen – sokadik megújulásának küszöbére lépett. Azóta publikációs aktivitása és idézettsége minden képzeletét felülmúlta, a mellékelt publikációs lista is erről tanúskodik. E siker zálogának kulcsát is tudjuk, nem elhanyagolható tény személyiségében az a társadalmi problémák iránti nyitottság, problémaérzékenység és széles látókör, amely a korábbi tevékenységét is jellemezte.

Veresegyházi Bélát habitusa, kapcsolatteremtő képessége és szervezőképessége kiemelten alkalmassá teszi az újabb kutatási feladatok megoldására, s az eredmények más tudományterületekkel történő összehangolására. Szintézisalkotása garancia a magas színvonalú, jelentős érdeklődést kiváltó kutatási eredmények sokoldalú bemutatására, mind a laikusok, mind a kutatók számára. Pozitív affinitást mutat minden olyan probléma iránt, amely fontos a magyar történeti földrajzi kutatások fokozódó differenciáltságának, erősödő rétegzettségének megértéséhez.

A hazai szakkönyvekben, szaklapokban és folyóiratokban megjelent tanulmányainak színvonalával, elméleti gondolataival és gyakorlati megvalósításukkal rövid idő alatt ismét beilleszkedtek a történeti földrajzi kutatók körébe. Az elmúlt évtizedben megjelent történeti földrajzi aspektusú tanulmányaival és publikációival hívta fel a szakma figyelmét alap- és alkalmazott kutatásai eddigi eredményeire. Tanulmányainak nyelvezete, stílusa jó, érthetően fogalmaz, ok-okozati összefüggéseket tár fel és elemez, mind a Közép-Tisza-vidék vízrajza és a településhálózat kapcsolata témakörben, mind a 16. századi hódoltsági területek települési és népesedési viszonyait vizsgálva, illetve azok egymásra hatásait elemezve.

Kedves Béla!

Isten éltesen még nagyon sokáig közöttünk és szeretted körében, jó egészséget és sok boldogságot kívánok!

VERESEGYHÁZI BÉLA PUBLIKÁCIÓS JEGYZÉKE

Könyvek:

1. Veresegyházi Béla: Amerika felfedezésének kisenciklopédiája,1992. Primo, Budapest
2. Veresegyházi Béla: Történeti-földrajzi kisszótár középiskolásoknak,1992. Primo, Budapest
3. Veresegyházi Béla: A világrenszerek kialakulása.1993. PSZM Projekt és Szaktudás Kiadó Budapest
4. Veresegyházi Béla: Történelmi topográfiai kislexikon. 1994. Aqua Budapest
5. Veresegyházi Béla: Vaktérképek a történelem tanításához I-II. 1995.saját kiadás
6. Veresegyházi Béla: Történelmi helyek kislexikona. 1997. Cser Budapest
7. Veresegyházi Béla: Békeszerződések lexikona. 1998. Anno Budapest
8. Veresegyházi Béla: A világrenszerek kialakulása. 1998. Dinasztia Budapest
9. Veresegyházi Béla: Felfedezések lexikona. 2001. Saxum Budapest
10. Veresegyházi Béla: Magyar uralkodók, kormányzók. 2002.Anno Budapest

11. Veresegyházi Béla: Történelmi emlékhelyek A-tól Z-ig. 2002. Saxum Budapest
12. Veresegyházi Béla: Magyar csatahelyek kis enciklopédiája. é.n. Anno Budapest
13. Veresegyházi Béla: Babilontól Vatikánig. A történelem helyszínei. é.n. Anno Budapest
14. Veresegyházi Béla: Budaörs földrajza diákoknak 2006. Budaörs
15. Veresegyházi Béla: A tiszafüredi és az abádi életkamrák a 16. században. Tiszafüred. 2021.

Társszerzőkkel írt kötetek:

1. Pál Á.-V.Tajti Erzsébet-Veresegyházi Béla: Szolnok, a Közép-Tiszavidék tájszervező centruma.1975 Szolnok, Vereseghy Könyvtár
2. Kovács József László-Veresegyházi Béla: Ráckeve és környéke. 1987 Dunatours Panoráma Budapest
3. Veresegyházi Béláné- Veresegyházi Béla.: Magyarország történeti-topográfiai kislexikona. 1996 Aula Bp.
4. Dürr Béla -Veresegyházi Béla: Ázsia története és földrajza – Olvasókönyv. 1996 Műszaki Budapest
5. Szabolcs Ottó -Veresegyházi Béla: Rajzos vázlatok a történelem tanításához. 1999 Korona Budapest
6. Veresegyháziné Kovács Jolán-Veresegyházi Béla: A régi Magyarország vármegyéi és városai. 1999 Anno Bp.

Cikkek, tanulmányok:

1. Veresegyházi Béla: Budaörs települése. In: Budaörsi Mozaik 1988, pp.-27-28.
2. Veresegyházi Béla: Budaörs természeti képe. In: Budaörsi Mozaik 1988.pp.7-8.
3. Veresegyházi Béla: Fogynak a nagyfalvak, több lesz az aprófal. Szolnok megye népessége az utolsó évtizedben. Jászkunság XXXVIII.évf.pp-26-30.
4. Veresegyházi Béla: A helytörténet és a földrajz kapcsolata. In: Táborverés. Zsámbéki Főiskolai Füzetek 5. Zsámbék, 1987. pp.118-122.
5. Veresegyházi Béla: Karcag, a Nagykunság fővárosa 1982, Föld és Ég 1982/2. pp.42-46
6. Veresegyházi Béla: Közép-Európa: fikció vagy valóság? 1995 Iskolakultúra 1995/25. pp.101-104.
7. Veresegyházi Béla: Szolnok a Közép-Tiszavidék centruma. 1984. Föld és Ég 1984/1.pp.18-22.
8. Veresegyházi Béla: Szolnok funkcionális szerkezetének fejlődése. 1982.Földrajzi Értesítő 1982/4. pp.485-497.
9. Veresegyházi Béla: Szolnok megye falvainak területi és népességszám szerinti fejlődési típusai a XIX-XX. században. In: Az Alföld gazdaságkutatásának eredményei. Békéscsaba 1984. pp.122-131.
10. Veresegyházi Béla: Szolnok megye településeinek népessége az utolsó évtizedekben. 1982 Jászkunság 1982/1.

11. Veresegyházi Béla: A XVIII. század polihisztora – Bél Mátyás. 1984. Föld és Ég 1984/5.pp.146-148.
12. Veresegyházi Béla: Tanulmányi kirándulás Bécsben és Alsó-Ausztriában. 1986. Földrajztanítás 1986/4. pp.122-123.
13. Veresegyházi Béla: Amerika a XVIII-XIX. századi magyar tankönyvekben. 1991.Föld és Ég 1991/5. pp.156-157.
14. Veresegyházi Béla: Jász-Nagykun-Szolnok megye középkor végi központi helyei Kubinyi András nyomán. Tisicum XVII.
15. Veresegyházi Béla: A nagykunok terhei 1577-79-ben. Tisicum XXVII. 151-160.
16. Veresegyházi Béla: Az Alföld meghódított területeinek települési és népesedési viszonyai az 1560-70-es években. Történeti Földrajzi Közlemények 2019. 1-2. 12-18.
17. Veresegyházi Béla: A Gödöllői-dombság gazdasága a 16. század második felében a török defterek alapján. Történeti Földrajzi Közlemények 2019. 3-4. pp.26-36.
18. Veresegyházi Béla: Csárdák a mai Jász-Nagykun-Szolnok megye területén. Történeti Földrajzi Közlemények. 2020. 3-4. pp.119-128.
19. Veresegyházi Béla: A Nagykunság földrajzi nevei a folyószabályozások előtti időszakból... In: Tisicum 2020
20. Veresegyházi Béla: Dunavarsány első évszázadai. In: Dunavarsányi napló, 2020.aug. pp. 10-11.
21. Veresegyházi Béla: Budaörsi pillanatok. Visszaemlékezés. In: Tanulmányok az Illyésről. pp.295-318.
22. Veresegyházi Béla: Utó (kereszt) nevek a Jászságban a 16. századi török hódoltság idején. In: Redemptio XXVII.3. 2020. . pp.18-19.
23. Veresegyházi Béla: Szolnok és a só. In: Tisicum XXIX. 2021. pp.129-136.
24. Veresegyházi Béla: Jász-Nagykun-Szolnok megye Tisza szabályozás előtti földrajzi nevei 1. rész. Redemptio 2021. április. 12-13.
25. Veresegyházi Béla: Jász-Nagykun-Szolnok megye Tisza szabályozás előtti földrajzi nevei 2. rész. Redemptio 2021. június. 4-7.
26. Veresegyházi Béla: A Közép-Tiszavidék természeti viszonyai a Tisza-szabályozás előtti korokban. Történeti Földrajzi Közlemények 2021. 1-2. pp. 239-256.
27. Veresegyházi Béla: Életkamrák a Közép-Tiszavidéken. Történeti Földrajzi Közlemények 2021. 3. pp.173-197.
28. Veresegyházi Béla: A településhálózat pusztulása az Alföld középső és északi területein a mezőkeresztesi csata korában. Történeti Földrajzi Közlemények 2021.4. pp. 29-38. (28)
29. Veresegyházi Béla: Szőlőtermesztés és bortermelés a 16. század második felében az Északi-középhegységben. In: Felföld: tájak, népek, tevékenységek (Sárospataki konferenciasorozat II.) szerk. Tamás E.-Kókai S. 2020.

30. Veresegyházi Béla: Változások az Alföld településhálózatában a török hódoltság korában, a 16. század második felében. In: Történeti Földrajzi Közlemények 2022.1-2. pp. 42-67.
31. Veresegyházi Béla: A nagykun szigettenger- A Kara János-mocsár. In: Válogatott tanulmányok az Alföld történeti földrajzának kutatásához. (szerk. Kókai S. - Gulyás K.) 2022. Szolnok pp.141-156.
32. Veresegyházi Béla: A Tiszazug gazdasági életének rekonstrukciója az 1591-92-es defter alapján (Egy lehetséges változat) In: Tisicum XXX. 2022. pp. 269-284.
33. Veresegyházi Béla: A mai Jász- Nagykun-Szolnok megye nagy-hevesi részeinek népesedési viszonyai a XVI. század második felében. In: Tisicum XXX. 2022. pp. 285-296.

KÖNYVISMERTETÉS

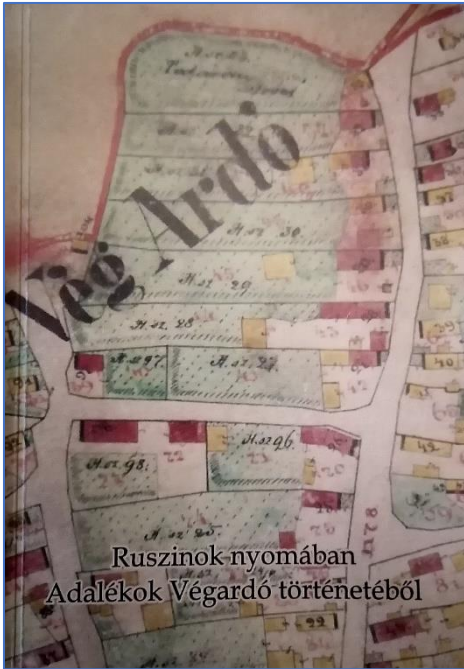

DR. TAMÁS EDIT

Ruszinok nyomában Adalékok Végardó történetéből

Ruszin Nemzetiségi Önkormányzat,
Sárospatak, 2021. 104 p.

KÓKAI SÁNDOR

Az etnikai-nemzetiségi kutatások Kárpát-medencei aktualitásához és fontosságához kétség nem férhet, különös tekintettel azokra a nagy múltú, tradicionális népcsoportokra, amelyek a 21. század elején sem rendelkeznek anyaországgal. A szerző kutatási és személyes tapasztalatával is nagyszerűen ismeri ezt a világot, különös tekintettel a ruszinokra. Tamás Edit a ruszinok történetének, a ruszin falvakban végbemenő társadalmi-gazdasági és szociális átalakulás folyamatának részletes feltárója, névumokat is felvonultató tanulmányok szerzője. A múltba ágyazott kutatásai üzenetek is a jelen és a jövő nemzedékei számára. A szerző személye garancia a színvonalas feldolgozásra melynek egy újabb

remekművét forgathatja a téma iránt érdeklődő olvasó. Tamás Edit múzeumi-gazdátó legújabb könyve Végardó történetéhez nyújt adalékokat, azonban több ez, mint egyszerű helytörténet. A végardói ruszinok települési-táji kötődésein és sajátosságain keresztül hét fejezetben mutatja be a régió sajátos 18-19. századi társadalmi-gazdasági világát.

Az első fejezetben az egy fertálynyira Sárospataktól elhelyezkedő Ardó társadalmának és gazdaságának 17. századi sajátosságai tárulnak elénk, alapvetően a korabeli Urbáriumok (1631, 1632, 1648 stb.) alapján. E források

nem csak a jobbágyság telkek szerinti tagolódását, telki állományát (cenzus), hanem gazdasági/gazdálkodási sajátosságait is bemutatják. A Sárospatakhoz közeli kis település malommal, serfőzdevel és kocsmával is rendelkezett, de nem hiányzott az ács, a kőfaragó és a fazekas sem. A szerző megállapítása helytálló, s valószínű, hogy ezen iparosok megélhetését Sárospatak lakóinak kereslete is elősegítette.

A szerencsés véletlen is közre játszhatott abban, hogy e kis falu már a 17. század végén – rövid időre – az országos figyelem középpontjába került, amikor az 1697. évi hegyaljai felkelés kirobbant. A könyv második fejezete ezt az időszakot tárgyalja, ahol a szerző sokrétűen, a helyi társadalmi-gazdasági viszonyokra fókuszálva elemzi a felkelés okait és következményeit. A meglepetésből felocsúdva a császári katonaság gyorsan és könnyen leverte a felkelést, s a megtorlás sem maradt el. Az ismeretlen szerző által leírtak („kiált Tokaj vára, jajgat Patak vára”) jellemezték Tokaj-Hegyalja lakóinak helyzetét. Korántsem véletlen, hogy a Rákóczi szabadságharc kezdetétől a végéig e régió lakóira támaszkodhatott, akik között ruszinok, szlovákok és magyarok egyaránt megtalálhatóak voltak.

A könyv harmadik fejezetében a szerző a ruszinok Kárpát-medencei térfoglalását és helyzetét elemzi. Terjedelmi korlátok miatt mindezt csak vázlatosan teheti meg, de Tamás Edit éles látására vall, amikor megállapítja, hogy a ruszinság kálváriája nem 20. században kezdődött. A Kárpát-medence ruszin lakossága a 18. századi betelepítések és spontán migráció eredményeként került új lakóhelyére.

Helyesen látja, hogy a 21. század elején a ruszinság - a romák mellett - az egyetlen olyan Kárpát-medencei etnikum, amelynek nincs anyaországa, eltekintve olyan töredék népektől, mint például a krasovaner, a sokac és a bunyevác, akiket azonban a szakirodalom horvátnak tekint. Napjainkban a ruszinok több ország területén szétszórva élnek, mely annak következménye, hogy e népcsoport is bekapcsolódott történelmi Magyarország 18. századi nagy népmozgásaiba. Így kerültek – az etnikai törzsterületük nyelvét, kultúráját magukkal vivő – szórványaik a Kárpát-medence legtávolabbi pontjaira Erdélytől a Délvidéken át Horvát-Szlavónországig.

Külön értéke e könyvnek, hogy részletesen elemzi a végardói ruszinok 18-19. századi helyzetét megtelepülésüktől a 19. század elejéig. A település történetének ez a száz esztendeje az, amely meghatározta az elmúlt két évszázad társadalmi viszonyait. A könyv e fejezete rövid, áttekinthető és informatív szövegeket tartalmaz, amelyek segítenek értelmezni a korabeli írott forrásokban megtalálható információkat. A szerző statisztikai adatokkal is alátámasztja gondolatait, hangsúlyozva a település életében a ruszinok szerepét és fontosságát, illetve leírja a kérdés tekintetében fontos alapfelvetéseket, melyet a könyv e fejezetében magas szinten meg is válaszolt. A tér és időbeli folyamatok vizsgálatát és

bemutatását a szerző kutatási módszerei segítségével jól leképezte, s a bemutatott társadalmi-gazdasági folyamatokkal alátámasztotta az egyes állapotrajzok hitelességét.

Tamás Edit rutinosan kapcsolja az ötödik fejezetet az előzőekhez, s a görögkatolikusokra fókuszáló etnikai-nemzetiségi elemek és problémák komplexitását jól exponálta, a terminológia használata tudományos és közérthető. E fejezet felépítése jól strukturált, megfelelően differenciált és súlypontjait tekintve korrekt, vonalvezetése logikus. Az alkalmazott elemzési metodikák felvázolása gazdag és releváns, jól alkalmazva a történeti földrajz, s ezen belül a történeti vallásföldrajz kutatás-módszertani alapelveit. A felhasznált adatbázisokból saját megközelítési elemeket is tartalmazó szintézise alapos forráskritika eredményeként kristályosodott ki és született meg. A nyelvezet és a háttéranyag stílusa megfelel mind a tudományos, mind a szélesebb közönség elvárásainak. Alaposan, igényesen került bemutatásra, mind a vallástörténeti, mind az egyháztörténeti alapstruktúra, melyek önállóan is megállják a helyüket, s egyben megalapozzák a szerző további kutatásait is.

A könyv hatodik fejezete azokat a görögkatolikus egyházi emlékeket mutatja be, amelyek Sárospatakhoz és Végardóhoz kapcsolódnak. Ezekről csak rövid összegzés olvashatunk, azonban ez is jelentős hazai és nemzetközi szakirodalmi ismeretek bevonásával, azok konszenzusának esszenciájával fogalmazódott meg. Ugyanakkor, tekintettel arra, hogy ennek alapos elemzése más irányba is elvihette volna a könyv és a fejezet vonalvezetését nincs hiányérzete e recenzió írójának sem. Ugyanakkor bízom abban, hogy ennek lesz folytatása, s a szerző múzeumi-levéltári kutatási tapasztalatait felhasználva feldolgozza ezeket. Mindez újabb vizsgálati területet nyithat meg számára, ahol ezen értékek lokális-regionális sajátosságai még karakteresebben fognak kirajzolódni.

A könyv hetedik fejezete adalékokkal járul hozzá Végardó 19. századi történetéhez. Ezek közül az 1869. év végére vonatkozó, s 1870 év elején végrehajtott népszámlálás végardói adatai rendkívül értékesek. A település valamennyi lakóházára vonatkozóan értesülünk a családfő, illetve a házastárs nevééről, a családi állapotokról, a születési évről és helyszínről, a ház lakóinak vallásáról és munkájáról. A táblázatba foglalt adatokat tartalmazó oldalakat a településföldrajzi kutató, a családi kapcsolatokat kutató helytörténész és a társadalmi térkapcsolatokat feltárni igyekvő lokálpatrióta is nagy haszonnal forgathatja. Bár csak minden Kárpát-medencei településről tudnánk ennyit e népszámlálásra vonatkozóan. Az egyes statisztikai elemeket is könnyedén, rutinosan kezelve a szerző profi munkát végzett, magas szinten és minőségben teljesítve az általa megfogalmazott célokat és a vállalt küldetést.

A könyvet gazdag felhasznált szakirodalmi felsorolás és néhány fotó zárja, amelyek arról győzik meg a recenzenst is, hogy a szerző nagyon alaposan körbejárta a témát makro és mezo térségi szinten egyaránt, a források és az

indikátorok kiválasztása, a szakmai megközelítés, az elemzési szempontok erősségei e könyvnek, s tovább emelik a munka színvonalát.

A szerző által alkalmazott kvalitatív és kvantitatív vizsgálati módszerek jól egészítik ki egymást, s magas szintre emelik Végardó e korok történetéhez kapcsolódóan felmerülő tényleges és hipotetikus kérdések megválaszolását. Az elmélet és az empiria egyszerre jelenik meg, melyek aránya harmonikus, s megfelelő alapot nyújt a további vizsgálatokhoz, s eredményeik bemutatásához.

Fontos kiemelni, hogy a könyv nyelvezete közérthető, tartalmi elemei színvonalasak, meggyőzőek, s a szerző a Kárpát-medencei ruszinság mellett Végardó helytörténetének és társadalmi változásainak szinte minden szegmensét, összetevőjét igyekezett érinteni és bemutatni. A téma mélységét és részletezettségét illetően az információkat kiválóan építette be szintézisébe, s feladatát – a részletekben elmélyülő, szakmai eredményeket is beépítő – megközelítéssel oldotta meg.